

University of Groningen

Inleiding (CDA)

Voerman, Gerrit

Published in:

De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratische Appèl, 1980-2010

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2011

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (2011). Inleiding (CDA). In G. Voerman (editor), *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratische Appèl, 1980-2010* (blz. 9-31). Boom.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

DE CONJUNCTUUR
VAN DE MACHT

GERRIT VOERMAN

[REDACTIE]

DE CONJUNCTUUR VAN DE MACHT

HET
CHRISTEN DEMOCRATISCH APPÈL
1980-2010

BOOM
AMSTERDAM

Afbeelding omslag, rechtsboven: partijvoorzitter Piet Bukman (links) en
erevoorzitter Piet Steenkamp op het oprichtingscongres van het CDA, 11 oktober 1980 (ANP)
Omslagontwerp: René van der Vooren, Amsterdam
Zetwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Zoetermeer
Druk en afwerking: Wilco, Amersfoort

© 2011 de auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 94 6105 1073

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Voorwoord 7
GERRIT VOERMAN

Inleiding 9
GERRIT VOERMAN

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’.
De opstelling van het CDA-in-wording in het parlement 33
HANS-MARTIEN TEN NAPEL

Een machtspartij met idealen. Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010 59
MARCEL TEN HOOVEN

‘Geen buigingen naar rechts?’ Enkele opmerkingen over de programma-
tische ontwikkeling van het CDA tussen 1980 en 2010 109
JAMES KENNEDY EN HANS-MARTIEN TEN NAPEL

Religie of regio? Over de bloedgroepen van het CDA 131
RUUD KOOLE EN JOOP VAN HOLSTEYN

Slechts de wereld van gisteren? Over de achtergrond en opvattingen van de
kiezersaanhang van het CDA, 1977-2010 155
JOOP VAN HOLSTEYN EN GALEN IRWIN

‘Wanneer macht voor ideologie komt’. Het CDA en de Europese Volkspartij 179
STEVEN VAN HECKE

De christendemocratische feniks en de moderne, niet-seculiere politiek 197
KEES VAN KERSBERGEN

Noten 217

Bijlage 237

Afkortingen 243

Personenregister 245

Over de auteurs 249

Illustratieverantwoording 251

Voorwoord

Gerrit Voerman

In oktober 2010 bestond het Christen Democratisch Appèl (CDA) dertig jaar. Gemeten vanaf zijn formele oprichting heeft het CDA 22 jaar deel uitgemaakt van het landsbestuur. Al die tijd vormden de christendemocraten de grootste regeringspartij, waardoor zij ook steeds de minister-president leverden (achtereenvolgens Dries van Agt, Ruud Lubbers en Jan-Peter Balkenende). De Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 en het aantreden van het kabinet-Rutte maakten aan het christendemocratische premierschap vooralsnog een einde, maar de rol van het CDA is zeker nog niet uitgespeeld.

Het is opmerkelijk dat aan deze partij, die in de afgelopen drie decennia zo sterk het aanzien van de Nederlandse politiek heeft bepaald, vanuit wetenschappelijke hoek zo weinig aandacht is geschonken. Dit geldt overigens niet voor de totstandkoming van het CDA: het moeizame, jarenlange fusieproces dat aan het samengaan van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP) voorafging, is door enkele historici en politicologen nauwgezet in kaart gebracht. Ook is vanuit deze hoek bij het tienjarig bestaan in 1990 de verrassende comeback van het CDA en zijn onverwacht sterke machtspositie in het Nederlandse politieke bestel van de jaren tachtig geanalyseerd. Voor het overige waren het echter vooral journalisten die zich met bepaalde periodes uit de partijgeschiedenis hebben beziggehouden. Zo verschenen er boeken over de crisis in de partij in 1994 (toen Lubbers lijnrecht tegenover zijn beoogde opvolger Elco Brinkman kwam te staan) en de daaropvolgende moeizame oppositieperiode (toen de tot in hun vezels gouvernementele christendemocraten de paarse coalitie moesten bestrijden), en over de tweede leiderschapscrisis in 2001 (die eindigde in de investituur van Balkenende). Deze publicaties getuigen dikwijls van een goed inzicht in de interne ontwikkelingen in het CDA, maar zij plaatsen de partij in de regel niet in een breder (historisch of internationaal-comparatief) perspectief.

Deze bundel heeft wel nadrukkelijk de bedoeling het CDA door de tijd heen te beschrijven en waar mogelijk met andere partijen te vergelijken. Vanuit verschillende thematische invalshoeken wordt de evolutie van de partij geschetst wat

betreft haar organisatie en positie in de Nederlandse politiek, haar programmatische en ideologische ontwikkeling, de samenstelling van haar leden- en kiezersaanhang, en de relatie met de Europese Volkspartij (EVP). Ook komt de voorgeschiedenis van het CDA en de gevolgen van het secularisatieproces voor de christendemocratie aan de orde. Daarbij worden in de meeste bijdragen in deze bundel twee lijnen zichtbaar: de electorale *ups and downs* van het CDA en de gevolgen daarvan voor zijn machtspositie in de Nederlandse politiek, én de ontwikkeling van de christendemocratie in meer conservatieve richting.

Deze publicatie over het CDA verschijnt in een reeks die het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen in 2008 is gestart. Een van de doelen van deze serie is meer aandacht te schenken aan (en wellicht zo ook te genereren voor) de politieke partijen, die een cruciale rol vervullen in de representatieve democratie. Een woord van dank gaat uit naar Yvonne Bosma, Berend de Boer, Merel Diemont, Erwin Dijk, Martin van der Linde en Heleen Ridder – allen verbonden (geweest) aan het DNPP –, die assistentie hebben verleend bij de totstandkoming van deze bundel.

Gerrit Voerman
Groningen, januari 2011

Inleiding

Gerrit Voerman

‘En het CDA, het leefde nog lang en gelukkig.’ Op 10 september 2005 vierde het CDA zijn 25-jarig bestaan in de Efteling. Drieduizend CDA’ers vierden het zilveren jubileum mee. Nogal triomfantelijk deed het ledenblad verslag van de bijeenkomst: ‘Zelden liet het CDA zich zo pregnant zien als een volkspartij.’¹ De partijtop toonde zich eveneens zelfverzekerd. Partijvoorzitter Marja van Bijsterveldt schreef ‘dat het CDA een vitale volkspartij is die diep is geworteld in onze samenleving’.² Premier Jan Peter Balkenende noemde zijn partij ‘nog steeds een bepalende factor in de Nederlandse politiek... Het CDA is en blijft 1 van de 3 hoofdstromen van dit land’.³ Zo’n tien jaar nadat het CDA in 1994 met twintig Kamerzetels verlies de grootste nederlaag ooit had geleden in de moderne parlementaire geschiedenis, waren de christendemocraten uitgesproken optimistisch over de toekomst – en dat terwijl de opiniepeilingen bepaald niet zo gunstig waren.⁴ Het electorale echec van destijds leek geheel vergeten te zijn, evenals de erop volgende, acht jaar durende tocht door de woestijn van de oppositie. Van Bijsterveldt en Balkenende stonden overigens niet alleen in hun positieve waardering van het CDA. Het geestverwante maar vaak ook kritische dagblad *Trouw* roemde eveneens de vitaliteit van de partij: ‘Het CDA levert bij zijn 25-jarig bestaan het bewijs dat politieke partijen nog niet “de oude olifanten zijn, op weg naar hun laatste rustplaats”’. De partij is terug in het centrum van de macht, beschikt in de christelijke waarden die zij verdedigt over een stevig ideologisch fundament en in haar sociaal actieve achterban (73.000 leden) over een netwerk dat in de ontzuilde samenleving van grote waarde is.’⁵

Erosie van het electorale fundament

Ondanks alle lofzang op zijn stevige maatschappelijke basis ging het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 opnieuw onderuit: de partij verloor, net als in 1994, twintig zetels. Het is achteraf gezien wat te gemakkelijk om te stellen dat het zelfvertrouwen van partijleider Balkenende en partijvoorzitter Van Bijsterveldt destijds, bij het 25-jarig bestaan, misplaatst was. Overmoedig waren

ze toen echter wel. Met de modernisering en secularisering van de samenleving was het christendom in Nederland immers al decennialang op zijn retour. Dat daarmee tevens de natuurlijke electorale achterban voor de christendemocratie aanzienlijk was geslonken, was eveneens voor iedereen zichtbaar.

In de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw raakte de positie van de Katholieke Volkspartij (KVP), de overwegend gereformeerde Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Nederlands-hervormde Christelijk-Historische Unie (CHU) aanzienlijk ondermijnd als gevolg van de individualisering, ontkerkelijking, secularisering en ontzuiling. Vooral ook om hun tanende machtspositie te redden, sloot het confessionele drietal zich uiteindelijk in 1980 aaneen tot het CDA. De christendemocratische eenheidspartij zag zich evenwel, net als zijn voorgangers, gesteld voor de effecten van de doorzettende ontkerstening van de maatschappij. Het percentage rooms-katholieken daalde van 35 procent in 1966 tot 16 procent in 2006, en het aandeel Nederlands-hervormden en leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland (die sinds 2004 de Protestantse Kerk in Nederland – PKN – vormen) liep terug van 25 naar 14 procent.⁶ Wat min of meer als de natuurlijke achterban van het CDA kan worden beschouwd, bedroeg bij elkaar genomen in 2006 ongeveer 30 procent van de Nederlanders van zeventien jaar en ouder, tegen 60 procent voor de ARP, CHU en KVP in het midden van de jaren zestig. Er is weinig reden om aan te nemen dat deze trend van ontkerkelijking in de toekomst een halt zal worden toegeroepen, gezien het feit dat de ledenbestanden van de rooms-katholieke kerk en de PKN sterk zijn vergrijsd en jongeren aanzienlijk zijn ondervertegenwoordigd.

Het probleem voor het CDA is overigens niet alleen dat het percentage kerkleden afneemt, maar ook dat de relatie tussen religie en kiesgedrag steeds zwakker is geworden. In het midden van de jaren vijftig, toen de verzuiling nog hoogtij vierde, bracht 87 procent van de stemgerechtigde katholieken zijn stem uit op de KVP en 82 procent van de gereformeerden op de ARP. Van de regelmatige kerk-gangers uit beide kerkgenootschappen verkoos zelfs bijna 100 procent deze twee partijen. Van de ‘kerkse’ Nederlands-hervormden stemde 63 procent op de CHU of de ARP.⁷ Zo’n halve eeuw later was er van een dergelijk automatisme in veel mindere mate sprake. Uit een enquête uit 1999 bleek dat van de gereformeerden die aangaven dat ze bij de Kamerverkiezingen zouden gaan stemmen, 46 procent voor het CDA zou kiezen. In de vergelijkbare groep rooms-katholieken en Nederlands-hervormden ging het om 32 procent respectievelijk 28 procent.⁸ In 2006 stemde 44 procent van de kiezers die zichzelf als gelovig beschouwden op een christelijke partij – voor het overgrote deel het CDA.⁹

Ook al zijn deze cijfers onderling niet allemaal geheel vergelijkbaar, duidelijk is wel dat binnen de krimpende groep katholieken en PKN-leden heden ten dage slechts een minderheid voor het CDA kiest. Zo had de partij bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1998 voor het eerst in haar geschiedenis minder katholieke kiezers getrokken dan de PVDA.¹⁰ De vanzelfsprekendheid van vroeger, toen kerkgaande christelijke kiezers in groten getale hun stem uitbrachten op

christelijke partijen, bestaat niet meer. Stemkeuze is veel meer een ‘volstrekt persoonlijke en individuele zaak’ geworden, zoals bisschop J.W.M. Bluysen dat al in 1967 waarnam en verrassend genoeg ook openlijk billijkte.¹¹

Dat deze trends de steun voor de christelijk geïnspireerde politiek aantastten, is onmiskenbaar. Naar de mening van Gerard Dekker, emeritus hoogleraar godsdienstsociologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam, is ‘de dalende kerkelijkheid in Nederland op de lange termijn de belangrijkste factor [...] in de achteruitgang van de christelijke partijen’ – en dus ook van het CDA.¹² Als gevolg van het verminderde belang van het christendom in de Nederlandse samenleving – tot uiting komend in de daling van het aantal ingeschreven en praktiserende kerkleden – is de electorale vijver van de ARP, CHU en KVP, en vanaf 1980 het CDA, kleiner en kleiner geworden.¹³ Dekker signaleert zelfs een zeker lineair verband. Door de bank genomen is er volgens hem een redelijk constante verhouding tussen het aantal kerkleden en het aantal kiezers van christelijke partijen (dat wil zeggen het CDA en de ChristenUnie en hun voorlopers, alsmede de SGP): ‘100 (kerkleden) tegen 65 à 80 (stemmers)’.¹⁴

Dit betekent vanzelfsprekend niet dat het CDA bij elke verkiezing steeds recht evenredig aan die afnemende kerkelijkheid kiezers heeft verloren of zal verliezen, maar wel dat de partij om zich staande te houden nadrukkelijk de strijd moet aangaan om de (wisselende) minder- of niet-religieuze kiezer voor zich te winnen. Hoewel doorgaans maar een zeer beperkt deel van het onkerkelijke electoraat op een christelijke partij stemt, zijn de christendemocraten er inderdaad soms in geslaagd om als het ware boven zichzelf uit te stijgen en toch in bepaalde mate seculiere kiezers te winnen (die overigens niet zelden afkomstig waren uit een confessioneel milieu).¹⁵ Deze oplevingen hadden vrijwel altijd te maken met specifieke omstandigheden; achteraf gezien bleek dat zij meer conjunctureel dan structureel van aard waren, althans tot nu toe.

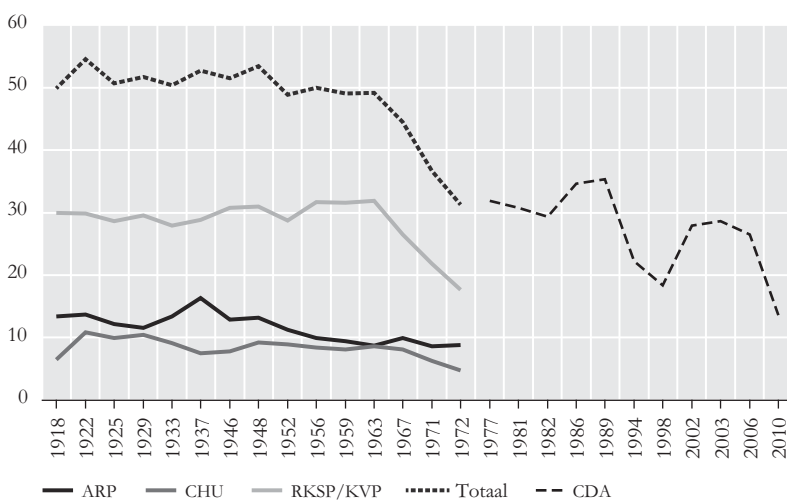
De conjunctuur van de macht

Bij de Kamerverkiezingen van 2010 behaalde het CDA slechts 21 zetels. Niet langer waren de christendemocraten de eerste partij van het land; zij daalden af naar de vierde plaats, na de VVD, PVDA en PVV. De huidige christendemocratische positie is een schim van de confessionele dominantie die de Nederlandse politiek zolang heeft gekenmerkt. Vanaf de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1918 tot het aantreden van de paarse regeringscoalitie (van PVDA, VVD en D66) in 1994 hadden ARP, CHU en de Rooms-Katholieke Staatspartij (in 1945 opgevolgd door de KVP) en later het CDA (mede) het land bestuurd. Afgezien van de periodes 1945-1946, 1948-1958 en 1973-1977 hadden zij ook de premier geleverd.

Tot 1963 behaalden de drie confessionele partijen gezamenlijk bij de Kamerverkiezingen gemiddeld 51 procent van de stemmen (zie figuur 1), wat hen altijd een parlementaire meerderheid had opgeleverd – met uitzondering overigens van de

jaren 1918 en 1959, toen zij precies op de helft van het aantal Kamerzetels bleven steken (zie tabel 1 in de bijlage). Aan deze confessionele hegemonie kwam in 1967 een eind, toen ARP, CHU en KVP samen op 44,5 procent uitkwamen en van 76 naar 69 Kamerzetels zakten. Deze teruggang kwam hard aan en leidde tot het begin van officiële besprekingen over vergaande samenwerking. Na nieuwe nederlagen in 1971 en 1972 (respectievelijk elf en tien zetels verlies) deed het drietal in 1977 voor het eerst gezamenlijk, in federatief verband, onder de naam cda mee aan de Kamerverkiezingen. De christendemocratische combinatie, die werd geleid door lijsttrekker Dries van Agt, wist bij haar debuut met één zetel winst een halt toe te roepen aan de vrije electorale val die tien jaar tevoren was ingezet. Een paar jaar later, in oktober 1980, kreeg de fusie haar beslag en hieven ARP, CHU en KVP zich op.

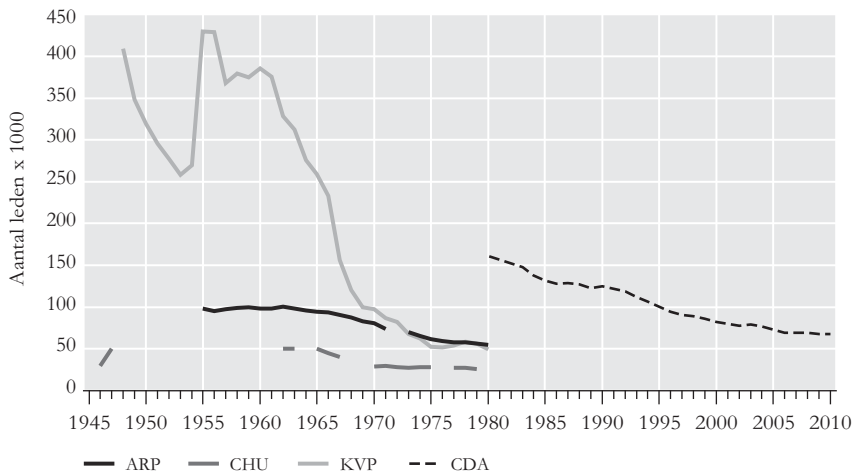
Figuur 1. Stemmenpercentages ARP, CHU, RKSP/KVP en CDA, 1918-2010

NB: voor 1918-1925 Algemeene Bond van R.K. Rijkskieskringsorganisaties in Nederland

Bron: zie tabellen 1 en 2 in de bijlage

Naast de aanhoudende electorale teruggang van de drie partijen was overigens ook de dramatische terugloop van hun ledental op de totstandkoming van de fusie van invloed geweest (zie figuur 2). De KVP, in de jaren vijftig goed voor 300.000 à 400.000 leden, schrompelde in de daaropvolgende decennia ineen tot een zevende van de omvang uit haar glorie tijd. De ARP en CHU wisten zich iets beter te handhaven, maar hun ledental halveerde min of meer in de jaren zestig en zeventig. Het CDA slaagde er na zijn totstandkoming in 1980 niet in een halt toe te roepen aan het ledenverlies. De fusiepartij startte met ruim 162.000 leden, maar zag haar aanhang vrijwel continu krimpen.

Figuur 2. Ledentallen ARP, CHU, KVP en CDA (1946-2010)

Bron: zie tabellen 3 en 7 in de bijlage

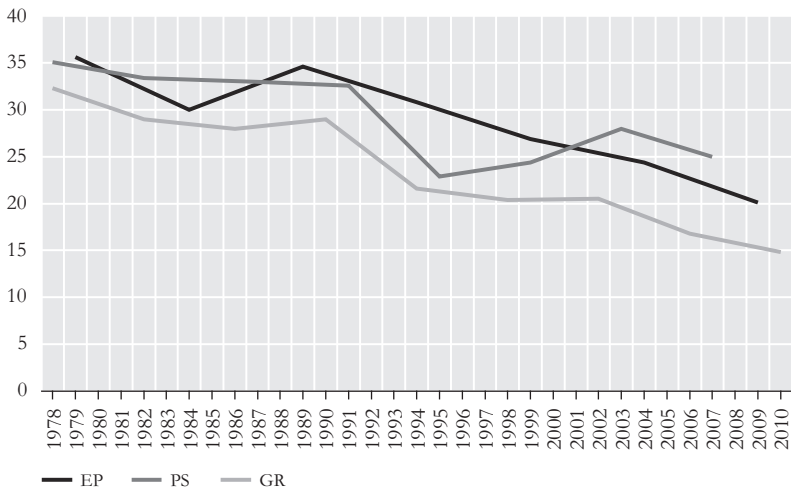
De stabilisatie van de electorale positie van het CDA in 1977 was van korte duur: aan het begin van de jaren tachtig moest de partij verder terrein prijsgeven. Nadat Ruud Lubbers Van Agt was opgevolgd als partijleider werd de weg omhoog tijdelijk hervonden. Zowel in 1986 als in 1989 behaalde het CDA 54 zetels. De effecten van de aanhoudende secularisering en ontzuiling werden gecompenseerd door de grote aantrekkingskracht die premier Lubbers en het sociaaleconomische beleid van de door hem geleide coalitie met de VVD uitoefende op de niet-christelijke kiezers.¹⁶ Het aandeel van deze electorale groep in de christendemocratische kiezersaanhang was met zo'n 15 procent drie keer zo hoog als normaal – reden waarom wel van een 'omgekeerde doorbraak' werd gesproken.¹⁷ Bij de Kamerverkiezingen van 1994 keerde zoals al vermeld het tij: de christendemocraten verloren zwaar en kwamen uit op 34 zetels, en vier jaar later op 29 zetels. Aan hun vanzelfsprekende regeringsdeelname kwam een einde; voor het eerst sinds 1918 werden zij naar de oppositie verwezen. Op de aanhoudende electorale teruggang zal ongetwijfeld de onwennigheid om oppositie te voeren mede van invloed zijn geweest, alsook de leiderschapscrisis. Na het vertrek van Lubbers in 1994 slaagden achtereenvolgens Elco Brinkman, Enneüs Heerma en Jaap de Hoop Scheffer niet als partijleider. Pas met het aantreden van Balkenende in september 2001 kreeg het CDA weer een onomstreden aanvoerder, ook al omdat hij meteen bij zijn debuut bij de Kamerverkiezingen van 2002 een grote overwinning boekte.

Met Balkenende brak een nieuwe periode van voorspoed aan die – net als in de tijd van Lubbers – vooral mogelijk was gemaakt door de steun van seculiere kiezers (in 2002 en 2003 met 18 à 19 procent, in 2006 zelfs 31 procent).¹⁸ Opnieuw lijken

bijzondere omstandigheden van invloed te zijn geweest op deze bovengemiddelde electorale steun voor het CDA uit niet-kerkelijke hoek. In 2002 leidde de moord op Pim Fortuyn tot een opgewonden en gespannen sfeer in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen op 15 mei. In deze instabiele periode kozen velen voor het degelijke en solide CDA, misschien ook wel omdat de christendemocraten zich anders dan de paarse regeringspartijen en GroenLinks nooit scherp tegen Fortuyn hadden afgezet en zich zelfs tegen hem hadden aangeschurkt.¹⁹ Dat het eerste door Balkenende geleide kabinet al na drie maanden ten onder ging, werd de *jeune premier* door de kiezers niet aangerekend. Bij de erop volgende vervroegde Kamerverkiezingen in januari 2003 kwam hij weer als eerste uit de bus, dit keer geholpen door de nek-aan-nekrace tussen het CDA en de PVDA om de grootste partij te worden en zo het initiatief in de kabinetsformatie te nemen. In november 2006 kwam Balkenende uit een geslagen positie terug dankzij het tijdig ingetreden economische herstel en het verlichten van de lasten van de burgers. Onverwachte hulp leverde PVDA-leider Wouter Bos, die onduidelijkheid liet bestaan over het standpunt van zijn partij over de verdergaande fiscalisering van de AOW. Een coalitie met de VVD zat er overigens vanwege het liberale verkiezingsverlies niet meer in, waardoor Balkenende tegen zijn zin in zee moest met de sociaaldemocraten (en de ChristenUnie).

Ook al ging het de christendemocraten voor de wind, Balkenende en Van Bijsterveldt hadden bij het kwarteeuwfeest van het CDA in 2005 al met al voldoende reden om zich te bezinnen op de electorale positie van hun partij. De pieken bij de Tweede Kamerverkiezingen in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw lagen immers substantieel lager dan tijdens de laatste periode van voorspoed in de tweede helft van de jaren tachtig (zie figuur 1). Waar Lubbers 54 zetels in de wacht sleepte, bleef Balkenende steken op 43 zetels in 2002, 44 in 2003 en 41 in 2006 – dat wil zeggen 10 tot 13 zetels minder, een verschil van zo'n 20 à 25 procent (en altijd ook nog enkele zetels minder dan de scores van het CDA onder aanvoering van Van Agt). Daarnaast was het dal vergeleken bij de magere verkiezingsjaren in de jaren negentig dieper geworden. Met de 21 zetels bij de laatste Kamerverkiezingen in 2010 was enerzijds de procentuele teruggang veel groter dan in 1994 (49 tegen 37 procent), anderzijds bereikte het CDA nu een *all time low*: het behaalde zeteltal lag namelijk ruim een kwart lager dan het vorige dieptepunt in 1998 (29 zetels). Structureel gezien heeft het CDA dus na de hoogtijperiode in de tweede helft van de jaren tachtig duidelijk terrein op de kiezersmarkt verloren (zie figuur 1). Het feit dat de partij vanaf 2002 aan de regering deelnam en met Balkenende net als met Lubbers destijds de premiersbonus opstreek, lijkt die trendmatige teruggang te hebben verhuld. Daarnaast vertoonden ook de uitslagen bij de verkiezingen voor de gemeenteraden en het Europees Parlement vanaf circa 1990 een vrijwel ononderbroken neerwaartse lijn (zie figuur 3).

Figuur 3. Stemmenpercentage CDA bij de verkiezingen voor de gemeenteraden (GR), Provinciale Staten (PS) en het Europees Parlement (EP), 1978-2010

Bron: zie de tabellen 4, 5 en 6 in de bijlage

Tweede Kamerverkiezingen 2010 en het kabinet-Rutte

Hoewel het CDA in 2010 in een zwaardere electorale recessie geraakte dan in de jaren negentig, betekende dit niet dat de christendemocraten opnieuw in de oppositie belandden. De partij stond zoals al vermeld qua grootte slechts op de vierde plaats – niet eerder sinds het eerste gezamenlijke optreden van ARP, CHU en KVP in 1977 is zij zo laag op de ranglijst gedaald –, maar nam toch zitting in de regering. In oktober 2010 vormde het CDA samen met de VVD een minderheidskabinet, dat wordt gesteund door ruim een derde van de Tweede Kamer (52 zetels) en gedoogd door de populistische PVV (met 24 zetels). Dit toont aan dat de conjunctuur van de macht naast de golfbeweging van de kiezersgunst nog andere determinanten kent; zo is de politieke configuratie ook van invloed. De onderlinge krachtsverhoudingen tussen partijen, hun positie in het partijstelsel en hun coalitievoorkeuren doen er evenzeer toe.

De machtspositie van het CDA en zijn confessionele voorlopers is altijd in belangrijke mate bepaald geweest door de spilfunctie die de partij in de Nederlandse politiek kon innemen als bemiddelaar tussen arbeid en kapitaal. Deze tegenstelling was lange tijd dominant en bepaalde in belangrijke mate de politieke verhoudingen. De beide uitgesproken exponenten van links en rechts, de PVDA en de VVD, sloten elkaar uit van regeringssamenwerking, hetgeen de christendemocraten en hun confessionele voorlopers een comfortabele positie in het politieke centrum ver-

schaft: zij konden naar believen met de ene of de andere partij het land besturen. Aan dat strategische voordeel kwam in 1994 een einde, niet eens zozeer vanwege de afstraffing van de kiezer, maar vooral vanwege het feit dat de sociaaldemocraten en de liberalen elkaar eigenlijk voor het eerst in de twintigste eeuw vonden, met D66 als brug. De ideologische convergentie in het politieke bestel bleek net zo ondermijnend voor de machtspositie van het CDA te zijn als het seculariseringsproces met zijn nadelige electorale effecten.

In 2010 kwam het CDA zoals vermeld nog zwaarder gehavend uit de verkiezingen tevoorschijn dan in 1994, maar vanwege de weer sterk toegenomen polarisatie tussen links en rechts – niet alleen in sociaaleconomische zin, maar ook in sociaal-cultureel opzicht (rond thema's als immigratie, integratie en islam) – waren de christendemocraten nu onmisbaar voor een coalitie. De VVD, bij welke partij als nipte winnaar van de verkiezingen het initiatief bij de regeringsvorming lag, ambieerde immers geen centrumgeoriënteerde 'Paars-plus'-coalitie (met de PVDA, D66 en GroenLinks). De liberalen hadden hun zinnen gezet op een rechts kabinet met het CDA, met gedoogsteun van de PVV. Bij Maxime Verhagen, die na het terugtreden van Balkenende na de verkiezingsnederlaag interim-partijleider was geworden, kreeg VVD-aanvoerder Rutte na enige tijd gehoor. Verhagen zag voor zijn partij geen brood weggelegd in de oppositie, waar zij dan andere partijen voor zich zou moeten dulden en haar onzichtbaarheid groot zou zijn. Als Tweede Kamerlid had hij zelf de paarse periode van 1994 tot 2002 meegemaakt en ervaren dat niet-regeringspartijen veel minder aandacht van de media krijgen. Verhagen leek coûte que coûte aan het landsbestuur te willen deelnemen, ondanks de spanningen die de politieke alliantie met de populistische en islamofobe PVV in eigen kring opriep. Ondanks sterk intern verzet kreeg hij zijn partij mee en trad het CDA toe tot het kabinet-Rutte. Daarmee bewoog het CDA zich van het politieke centrum in meer rechts-conservatieve richting – althans zo werd de samenwerking met Geert Wilders buiten maar ook binnen de partij opgevat.²⁰ Deze koersverlegging zou kunnen betekenen dat het voor het CDA in de toekomst steeds lastiger zal gaan worden om zijn strategische rol als middenpartij, die poogt maatschappelijke tegenstellingen te overbruggen, te vervullen. Daartegenover staat dat een dergelijke transformatie in een seculariserend electoraat wel eens in een behoefte zou kunnen voorzien.

Conservatief Democratisch Appèl?

Wanneer het zo is dat de vanzelfsprekende kiezersgroepen van het CDA slinken als gevolg van het proces van secularisering en ontkerkelijking, dan zou de partij ervoor kunnen kiezen haar christelijke profiel af te zwakken en een sterker conservatief karakter aan te nemen, om zo aantrekkelijker te worden voor de niet-godsdienstige kiezer – vanzelfsprekend met het risico dat de partij hiermee minder attractief wordt voor een deel van haar traditionele, religieuze aanhang.

Die transformatie hoeft op zichzelf niet al te problematisch te zijn, aangezien de christendemocratie historisch gezien als een ‘verloren dochter’ uit de conservatieve familie kan worden beschouwd.²¹ De voorlopers van het CDA waren in hun afkeer van de ideeën van de Franse Revolutie en de Verlichting immers in wezen conservatief. Ze verwierpen de leer van de volkssoevereiniteit, het sociale contract-denken als legitimatiebron van de staat, het streven naar autonomie van het individu, de gelijkheidsgedachte, het optimistische, rationalistische mensbeeld van liberalen en socialisten, het geloof dat de samenleving ‘maakbaar’ is (*social engineering*, volgens theoretische blauwdrukken); de aanduiding ‘Anti-Revolutionaire Partij’ bijvoorbeeld brengt die afkeer van dit alles tot uitdrukking. Daarvoor in de plaats stelden ze een meer pessimistisch of ‘realistisch’ en minder individualistisch mensbeeld, een samenleving als *Gemeinschaft* en niet als *Gesellschaft*, een organische maatschappijvisie, met een nadruk op het historisch gegroeide – waarvan de naam Christelijk-Historische Unie getuigde – en de behoefte aan een ‘normerende’, min of meer christelijke staat. In die christelijke dimensie schuilt natuurlijk wel een potentieel conflict met wereldlijke conservatieven, die religie immers wel een positieve rol toedichten, maar dan als *social utility*. Conservatieven zien godsdienst meer instrumentalistisch – de kerk als vormend instituut – en niet zoals de christendemocraten als een inspiratiebron voor hun handelen.²²

Met de toenemende secularisering en de Europese integratie zullen die verschillen naar verwachting echter steeds meer vervagen. Zo zijn steeds meer conservatieve partijen lid geworden van de Europese Volkspartij (EVP), van oorsprong het Europese samenwerkingsverband van christendemocratische partijen. Op nationaal niveau veranderden volgens de politicologen Paul Lucardie en Hans-Martien ten Napel in veel West-Europese landen christendemocratieën na de Tweede Wereldoorlog in meer liberaal-conservatieve partijen. Als gevolg van de ontkerstening waren de confessionele partijen, die zich op een bepaalde geloofsbelijdenis funderden en hun kiezers trokken uit de daarbij behorende kerkgenootschappen, in zwaar weer geraakt. Net zoals in Nederland met de ARP, CHU en KVP, hadden katholieke partijen in België, West-Duitsland en Italië zich omgevormd tot christendemocratische partijen, die openstonden voor alle christelijke denominaties. Al was het CDA vergeleken met bijvoorbeeld zijn Duitse zusterpartijen minder ver in deze evolutie gevorderd, ook voor de Nederlandse christendemocratie brak de volgende fase aan ‘op de weg van een gesloten en verzuilde confessionele partij naar een open, ontzuilde en liberaal-conservatieve volkspartij’, zo meenden Lucardie en Ten Napel aan het begin van de jaren negentig.²³ Het CDA onderschreef de liberale opvattingen over de parlementaire democratie, de scheiding van kerk en staat en de markteconomie, en had afscheid genomen van mogelijke theocratische en corporatistische restanten. In tegenstelling tot de liberalen bleven de Nederlandse christendemocraten wel gereserveerd staan ten aanzien van de voortschrijdende individualisering. Ook hielden zij vast aan het belang van het maatschappelijk middenveld en verkozen zij een sociale boven een geheel vrije markteconomie.

Hoewel christendemocratische partijen elders in Europa weinig moeite hebben met het etiket 'conservatief', zoals bijvoorbeeld de *Christlich Demokratische Union* (CDU) en de *Christlich-Soziale Union* (CSU) in Duitsland, ligt deze aanduiding in het CDA gevoelig. In 1994 trok medewerker Theo Brinkel van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA van leer tegen de politicoloog Lucardie toen die zich afvroeg of het CDA conservatief kon worden genoemd. 'Is het niet een echte studeerkamerdiscussie?'²⁴ Dat deze kwestie minder academisch en veel politieker was dan Brinkel wilde weten, bleek na de nieuwe verkiezingsnederlaag in 1998, toen Jan-Willem Wits, lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*, het tijdschrift van het Wetenschappelijk Instituut, voor zijn partij vier scenario's schetste om er weer bovenop te komen. Eén daarvan was 'het CDA als conservatieve partij'. In deze variant zou de winst voor het CDA eerder liggen op de rechter- dan op de linkerflank van het politieke spectrum. Voor de christendemocratie was groei mogelijk wanneer zij zich zou ontwikkelen tot 'conservatieve concurrent' van de VVD, zeker wanneer de liberale partij in moreel opzicht vrijzinniger zou worden (ten aanzien van vraagstukken betreffende leven en dood, homohuwelijk en dergelijke). 'Het CDA heeft op zich thema's in huis die zich lenen voor een conservatief profiel: het gezin, normen en waarden, veiligheid en het uitdragen van klassiek-calvinistische deugden als degelijkheid en soberheid.'²⁵

Inmiddels kon al snel na de verkiezingsnederlaag van 1994 in het CDA een ontwikkeling in sociaalconservatieve richting worden waargenomen. Ten tijde van de regeringssamenwerking met de VVD onder Lubbers in de jaren tachtig had het CDA zich ingezet voor sanering van de overheidsfinanciën, voor privatisering en voor versterking van de concurrentiepositie van Nederland. Na het electorale debacle pleitte directeur Jos van Gennip van het Wetenschappelijk Instituut voor een verbreding van de opstelling van zijn partij; het CDA moest een coherente reactie formuleren ten aanzien van de 'moderne cultuur', 'een antwoord van verantwoordelijkheid en gemeenschapszin'.²⁶ Hierin werd voorzien door het instellen van het zogeheten Strategisch Beraad, dat in 1995 het rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden* opstelde. In de nadruk die hierin in lijn met het appél van Van Gennip gelegd werd op immateriële waarden en het belang van het gezin, familie en maatschappelijke verbanden, klonk ook de invloed door van de Amerikaanse politiek filosoof Amitai Etzioni. De secretaris van het Strategisch Beraad, de jonge Balkenende – tevens medewerker van het Wetenschappelijk Instituut –, was nogal gecharmeerd van diens opvattingen. In 2005 zou hij, inmiddels premier, de Nederlandse vertaling van Etzioni's boek *The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society* warm aanprijzen. Met instemming haalde hij toen Etzioni's remedie voor een 'goede samenleving' aan: 'Evenwicht tussen autonomie (individuele rechten) en orde (sociale deugden)', wat er in de praktijk op zou neerkomen dat het overwicht van het individuele diende te verschuiven ten gunste van het gemeenschappelijke.²⁷

Het maatschappelijk middenveld staat centraal in het 'gemeenschapsdenken' van Balkenende – niet alleen toen hij medewerker was van het Wetenschappelijk

Instituut, maar ook later, als premier. Door te grote nadruk op het prijsmechanisme van de markt en de regelgeving door de staat zou het individu worden gereduceerd tot consument of staatsburger, terwijl deze in Balkenendes optiek in de eerste plaats een lid van de samenleving is. 'Het draait niet om de staat of de burger maar om de gemeenschap.'²⁸ Tegenover de minimale staat van de liberalen en de bureaucratische publieke sector van de sociaaldemocraten plaatste Balkenende het betekenisvolle maatschappelijk middenveld: het hechte sociale weefsel van gezin, buurtverenigingen, vakbonden, werkgeversorganisaties en dergelijke. Dergelijke 'waardenvolle', morele gemeenschappen zijn in zijn optiek cruciaal voor het functioneren van de samenleving. De overheid dient veel terughoudender te zijn en de verzorgingsstaat met zijn afdwingbare rechten moet flinke stappen terugdoen, opdat enerzijds de zelfregulerende en normerende werking van een *civil society* meer ruimte krijgt en zo beter tot haar recht kan komen, en anderzijds de burgers meer hun eigen verantwoordelijkheid kunnen dragen. Met andere woorden: door het overhevelen van verantwoordelijkheden van de staat naar de samenleving moest het initiatief weer meer bij de laatste komen te liggen. Deze opvattingen zouden na 2002 de grondslag vormen van de kabinetten van CDA en VVD, waaraan Balkenende leiding zou geven.²⁹

De verkiezingsprogramma's uit die tijd weerspiegelden deze ontwikkeling in meer behoudende richting.³⁰ Het program van 2002 bijvoorbeeld bepleitte een 'betrokken samenleving waarin respect, fatsoen, integriteit, verantwoordelijkheid en zorg voor elkaar de boventoon voeren.'³¹ Ook de bijstelling van de visie van het CDA op de multiculturele samenleving getuigde daarvan. De nadruk op gemeenschapszin bracht Balkenende tot het inzicht dat 'multiculturaliteit' ontoreikend was als basis voor integratie vanwege het ontbreken van gemeenschappelijk gedeelde waarden. 'In die zin is de multiculturele samenleving dus niet iets om naar te streven. Er zal weer inhoud gegeven moeten worden aan Nederlandse waarden en normen en cultuur.'³²

Deze koersverlegging sloot aan bij de opkomst – na de terreuraanslagen op 11 september 2001 – van de sociaal-culturele tegenstelling in de politiek, die meer Europees, kosmopolitisch en multicultureel gezinde kiezers (scherper) scheidde van monoculturele, nationaal georiënteerde kiezers. Vanwege de programmatische toenadering tot de laatstgenoemde groep kwam het CDA meer als (sociaal)conservatief te boek te staan.³³ Hoewel de partij met die etikettering nog steeds moeite had, omhelsden na de eeuwwisseling enkele prominenten binnen het CDA – veelal van katholieke herkomst – openlijk het begrip 'conservatisme'. Volgens het toenmalige Tweede Kamerlid Hans Hillen moest de christendemocratie niet alleen sociaal zijn – als schild voor de zwakkeren –, maar ook conservatief, 'omdat zij bewezen waarden zal koesteren en uitdragen'.³⁴ Hij hoopte dat het CDA zich tot een conservatieve partij zou ontpoppen. In zijn optiek was de recente nadruk op het herstel van normen en waarden, een kleine maar sterke overheid en het belang van maatschappelijke instituties als gezin, school en kerk, het begin ervan.³⁵ Voormalig premier Van Agt achtte het de 'hoogste tijd voor het conservatisme'.

Met Hillen stoorde hij zich zeer aan het ‘progressieve denken’ dat in Nederland met de ‘morele dekolonisatie’ en de ‘vrijgevochtenheid’ van de culturele revolutie van de jaren zestig en zeventig de toon had gezet, hetgeen had geleid tot verschraling van het normbesef, doorgeschoten tolerantie en verheerlijking van de autonomie van het individu.³⁶ ‘Vrijheid zonder grens of maat, vrijheid ongetemd door verantwoordelijkheidsbesef en gemeenschapszin’ – Van Agt gruwde ervan.³⁷ Met Hillen zou hij toetreden tot de Raad van Aanbeveling van de in december 2000 opgerichte Edmund Burke Stichting, die als ‘discussieplatform voor het conservatisme’ wilde fungeren.

Ondanks deze getuigenissen van vooraanstaande CDA’ers bleef het Wetenschappelijk Instituut volharden in het verzet tegen de aanduiding ‘conservatief’. Directeur Ab Klink en adjunct-directeur Kees Klop – beiden van protestantse origine – hadden als belangrijkste kritiekpunt dat het conservatisme door een normatieve waarde aan de traditie toe te kennen het bestaande teveel zou zegenen en het uitgangspunt negeren dat het evangelie maatgevend dient te zijn.³⁸ Klink vond het historisch gegroeide waardevol, maar dit had ‘niet het laatste woord’. De joods-christelijke bronnen van onze cultuur bezitten volgens hem een ‘dynamisch en kritisch potentieel [...] tegenover bestaande en gestolde instituties’.³⁹ Een vergelijkbare positie nam medewerker Patrick Tetteroo in, die nauwgezet het christendemocratische gedachtegoed vergeleek met het conservatisme en opmerkte dat de beoordeling van instituties door beide stromingen sterk uiteenloopt: de christendemocraten hechten aan die instituties vanwege de waarden waarop die zijn gebaseerd, de conservatieven omdat zij historisch gegroeid zijn. Dit verschil leidt er volgens hem toe dat ‘de christendemocratie uitgaat van een *dynamische maatschappijopvatting* waarbij de bestaande situatie onder kritiek kan worden gesteld als daarvoor aanleiding is’.⁴⁰ Met andere woorden: anders dan het conservatisme zou de christendemocratie op grond van christelijke normen en waarden niet per se tegen maatschappelijke hervorming zijn.

In de zomer van 2003 gooide Alphons Dölle, lid van de Eerste Kamer voor het CDA, de knuppel in het hoenderhok. In *Christen Democratische Verkenningen* ontkende hij dat conservatisme en christendom elkaar uitsloten en pleitte hij ervoor dat zijn partij openlijk zou kiezen voor de ondertitel ‘sociaalconservatief’. Dölle zag dit als logisch uitvloeisel van zijn wens dat het CDA zich scherper zou profileren als partij van normen en waarden, waarbij hij concreet ‘plichtsgevoel, burgerlijk fatsoen, solidariteit, verstandige vaderlandsliefde’ noemde. Het voordeel van de aanduiding ‘conservatief’ als ‘een seculiere uitdrukking die de christendemocratische boodschap het best benadert’ was volgens de senator dat deze term als ‘uithangsbord’ zou kunnen dienen buiten eigen kring – als een ‘zeer acceptabele vertaling “naar de wereld”’ met mogelijk, maar niet hardop uitgesproken, electorale voordelen.⁴¹

Dölles artikel leidde tot veel discussie binnen de partij en daarbuiten (in het dagblad *Trouw*), hetgeen niet verwonderlijk was gezien de voorgeschiedenis. De afwijzende reacties binnen het CDA kwamen weer vooral uit protestantse hoek.

Collega-senator Henk Woldring meende dat het christendemocratische gedachtegoed slechts tot op zekere hoogte conservatief kon worden genoemd. De roeping voor de overheid bijvoorbeeld om publieke gerechtigheid na te streven – maatschappelijk activisme dus – zou zich niet goed verhouden tot de conservatieve staatsopvatting.⁴² Premier Balkenende, eveneens filosofisch geschoold, deelde met de conservatieven de erkenning van vaste waarden, maar niet de afkeer van sociale verandering en dynamiek. Partijvoorzitter Van Bijsterveldt had ook weinig op met het pleidooi van Dölle voor een nieuw onderschrift.⁴³ Een jaar later deed medewerker Thijs Jansen van het Wetenschappelijk Instituut het nog eens dunnetjes over: ‘Het CDA moet conservatieve verleiding weerstaan.’⁴⁴ Bij deze afkeer sloot *Trouw* zich aan: De ‘vooringenomenheid met het bestaande verdraagt zich [...] niet met het christendom dat iets zichtbaar wil maken van Gods koninkrijk op aarde. Om die reden dient het CDA het conservatisme krachtig af te wijzen.’⁴⁵

Terwijl in het CDA de woordenstrijd woedde of de partij zich al dan niet conservatief zou moeten noemen, was Balkenende als premier aangetreden. Zijn eerste kabinet met de LPF en de VVD in 2002 hield het slechts enkele maanden uit; het tweede, weer met de VVD en nu ook D66, regeerde van 2003 tot 2006. Dit kabinet was Balkenendes trots; het voerde de ‘hervormingsagenda’ uit waarvoor hij eerder in de jaren negentig mede de basis had gelegd. De sociale zekerheid werd op de schop genomen, niet alleen om financiële redenen, maar ook vanuit een moreel oogmerk. Het communitaristische gedachtegoed werd nu in de praktijk gebracht, nota bene met steun van de individualistische liberalen. Balkenende wilde de mensen ‘meer verantwoordelijkheid voor hun eigen bestaan geven, hun positie tegenover de staat versterken en een nieuw “arbeidsethos” vestigen, bepaald door deugden als gemeenschapszin en ijver’.⁴⁶ De combinatie van een conservatief geïnspireerd normen- en waardenoffensief (‘fatsoen moet je doen’) en een relativering van het multiculturalisme (door het benoemen van ‘een stevige lijst van gemeenschappelijke kernwaarden’⁴⁷) enerzijds en het neoliberale recept van het couperen van de verzorgingsstaat ten gunste van een activerende participatiemaatschappij gebaseerd op eigen verantwoordelijkheid anderzijds, kwam Balkenende op het verwijt te staan een neoconservatief beleid te voeren.⁴⁸ Balkenendes belangrijkste criticaster, Bert de Vries, kwam uit eigen kring: hij was voorzitter van de Tweede Kamerfractie geweest, minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en partijvoorzitter, en publiceerde in de zomer van 2005 zijn boek *Overmoed en onbehagen*. Volgens De Vries had het CDA onder leiding van Balkenende op oneigenlijke gronden ‘voluit gekozen voor een neoconservatieve koers’; de premier zou ten onrechte zijn sociaaleconomische hervormingsagenda als noodzakelijk en onvermijdelijk hebben gepresenteerd.⁴⁹

Het CDA stond met deze sociaaleconomische politiek overigens niet alleen. Ook elders in West-Europa trachtten christendemocratische partijen de bureaucratische welvaartsstaat terug te dringen door een politiek van meer marktwerking, privatisering en de-etatisering, mede als gevolg van de verplichtingen die de Europese Monetaire Unie (EMU) en het daarbij behorende Stabiliteits- en Groeipact met

zich meebrachten. 'Together with the EMU burden, this critique of the welfare state has boosted neoliberal ideas, tendencies and wings inside Christian Democratic parties and brought the latter closer to the Conservatives,' zo constateerden de Belgische politicologen Steven Van Hecke en Emmanuel Gerard.⁵⁰

Het CDA anno 2010: christendemocratisch of conservatief?

De opwaardering van de conservatieve elementen in het christendemocratische program en het regeringsbeleid onder Balkenende dienden zeker ook een electoraal doel, zo meenden althans de politicologen Kees van Kersbergen en André Krouwel in 2006. 'Het CDA van Balkenende kwam tot de conclusie dat de toenemende seculariteit niet door herkerstening tegen te gaan was of beantwoord moest worden door een nieuwe getuigenispartij, maar dat het inbrengen van een morele agenda in het regeringsbeleid nieuwe kansen bood.'⁵¹ Deze conservatieve profilering kende naast de al genoemde morele (normen en waarden) en monoculturele componenten (benoemen kernwaarden), ook een nationalistisch of patriottistisch bestanddeel (waarvan Balkenende getuigde toen hij het over de 'voc-mentaliteit' had), dat eveneens nauw aansloot bij de in toenemende mate relevant geworden sociaal-culturele dimensie van de Nederlandse politiek aan het begin van de eenentwintigste eeuw.

Dat er voor een conservatieve partij een basis is bij de kiezers, is aangetoond door de politicoloog Joop van Holsteyn. Op grond van verkiezingsonderzoek bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 en 2003 stelt hij de aanwezigheid vast van 'een conservatieve niche van zeker 10 procent in de Nederlandse kiezersmarkt'.⁵² Het betreft hier kiezers die zichzelf als uitgesproken conservatief aanduiden. Bijna driekwart van hen rekent zich tot een levensbeschouwelijke groepering of kerkelijke gezindte. Anders dan het debat in het CDA zou doen vermoeden, zijn er meer protestanten dan katholieken in deze groep te vinden. Gezien het religieuze karakter van deze conservatieven is het niet zo verwonderlijk dat zij in 2002 en 2003 met gemiddeld 40 procent veel meer op het CDA stemden dan op andere partijen (de VVD scoorde gemiddeld 20 procent, de ChristenUnie en de SGP elk ongeveer 10 procent).

Het betrekkelijk hoge percentage christendemocratische kiezers in het conservatieve segment van de kiezersmarkt leidt tot de vraag of er voor het CDA electoraal zoveel te winnen valt wanneer de partij zich van Christen Democratisch Appèl zou omdopen tot een 'Conservatief Democratisch Appèl'. Wanneer aan deze conservatieve kiezers wordt gevraagd hoe waarschijnlijk het is dat zij op een bepaalde partij zouden stemmen (de 'stemkansvraag'), noemt per slot van rekening reeds een substantieel deel het CDA. 'Dit geeft [...] aan dat deze groep niet direct zit te wachten op een nieuwe partij – er is een aanvaardbaar alternatief, immers': namelijk het CDA.⁵³ De categorie 'gematigde conservatieven' (ruim 20 procent van het electoraat) heeft min of meer dezelfde kenmerken als de uitgesproken conser-

vatieven: (iets minder) religieus, een (nog grotere) politieke voorkeur voor het CDA (gemiddeld bijna 50 procent in 2002 en 2003) en een iets hogere kans dat men ooit op het CDA zal stemmen.

Ervan uitgaande dat een zich conservatief noemend CDA weinig kans maakt bij de doorgaans nogal honkvaste kiezers van de SGP en ChristenUnie, resteert er in de gematigde en uitgesproken conservatieve groepen een meerderheid (50 à 60 procent) die niet op een christelijke partij stemt (maar vooral op de VVD en de LPF), waarvan een deel wellicht gewonnen zou kunnen worden. Herhaald zij dat deze observaties betrekking hebben op de Kamerverkiezingen van 2002 en 2003; het is niet uitgesloten dat het CDA in de nabije toekomst als conservatieve partij beter toegerust zal zijn in de electorale strijd met de PVV (althoewel er in 2010 meer werd verloren aan de VVD dan aan de PVV).

De vraag of het CDA conservatief is, of zich zo zou moeten noemen, laaide tijdens de formatie van het kabinet-Rutte weer in de partij op. Meer dan met mogelijke electorale perspectieven werd daarbij de koppeling gelegd met de traditionele centrumpositie van de christendemocratie in de Nederlandse politiek. Tijdens de onderhandelingen over een nieuwe regeringscoalitie in augustus keerde een aantal prominente partijleden, onder wie oud-minister Cees Veerman, oud-partijvoorzitter Tineke Lodders, oud-voorzitter van de Sociaal-Economische Raad Herman Wijffels, en de beide oud-Tweede Kamerfractievoorzitters Frans Andriessen en De Vries, zich in een open brief tegen een regeringscombinatie van VVD en CDA die zou worden gedoogd door de PVV. Steen des aanstoots was de kwetsende opstelling van Wilders tegen moslims, die onder meer door de islam als een 'politieke ideologie' te kwalificeren de maatschappelijke polarisatie zou aanjagen.

Expliciet stelden de 'mastodonten', zoals zij neerbuigend door hun tegenstanders werden genoemd, dat het CDA door het met Rutte en Wilders op een akkoord te gooien, zijn traditionele positie als verzoenende bemiddelaar in het politieke bestel zou opgeven. 'Door deelname aan deze coalitie bekent het CDA zich nadrukkelijk tot de rechts-conservatieve stroming en verlaat daarmee de vertrouwde middenpositie in het politieke landschap.'⁵⁴ Deze verontruste partijleden stonden niet alleen in hun analyse en hun afwijzende houding; zij kregen onder meer bijval van de oud-premiers Van Agt en Lubbers, en van de demissionaire minister van Justitie Ernst Hirsch Ballin. Vlak na de open brief stapte Klink, die met Verhagen de onderhandelingen over het nieuwe kabinet voerde, op nadat hij tijdens de gesprekken met Wilders had geconstateerd dat de motieven en uitgangspunten van het CDA en de PVV te zeer van elkaar verschilden om een politiek vergelijk mogelijk te maken. Op het partijcongres dat op 2 oktober 2010 oordeelde over de uitkomsten van de kabinetsformatie, bleek ongeveer een derde van de aanwezige leden tegen deelname van het CDA aan de door de PVV gesteunde regering te zijn.

Onder de voorstanders van de samenwerking met Wilders waren ook pleitbezorgers te vinden van een conservatief CDA. Onder hen was Hillen, die vlak voor het partijcongres vaststelde: 'Een steeds groter deel van onze achterban ziet onze C liever vertaald in conservatief.'⁵⁵ Nadat hij als minister van Defensie tot het

kabinet-Rutte was toegetreden, riep hij zijn partij op het voorbeeld van de Duitse christendemocraten, die zich als conservatief beschouwen, te volgen: 'Wij komen als CDA nu uit waar de CDU/CSU in Duitsland al jaren zitten en daar horen wij ook.'⁵⁶

Waar Hillen en de zijnen het CDA als conservatieve partij aan de rechterzijde van het politieke spectrum wilden positioneren en met het kabinet-Rutte hun kans grepen, daar meenden de tegenstanders van Wilders binnen de partij dat het CDA zich ten aanzien van de betrekkelijk nieuwe sociaal-culturele scheidslijn in de Nederlandse politiek net zo diende op te stellen als het eerder – en daarvoor de confessionele voorlopers – had gedaan wat betreft de sociaaleconomische tegenstelling: namelijk vanuit een positie in het midden om zo te trachten de tegenstrijdige belangen en opvattingen te verzoenen. Deze taak werd al in 2004 treffend onder woorden gebracht door de al eerder aangehaalde Jansen van het Wetenschappelijk Instituut.

De polarisatie is enorm toegenomen. Wat nu dringend nodig is, is nu juist *niet* een CDA dat zich openlijk bekend tot het conservatisme, van welke snit dan ook. Het is onwenselijk in de hoek te komen van degenen die dat etiket opeisen en die onder die vlag alleen maar olie op het maatschappelijke vuur gooien. In lijn van de eigen traditie is het nu de hoofdpodracht van het CDA om zijn uiterste best te doen om in de nieuwe maatschappelijke tegenstellingen een daarop toegesneden politiek van bemiddeling te ontwikkelen. Als er iets christelijks en christen-democratisch is, is het om te zorgen dat de samenleving bij elkaar blijft.⁵⁷

Met de samenwerking met de VVD en de PVV heeft het CDA een andere keuze gemaakt, waarvan de gevolgen groot kunnen zijn en zich op diverse niveaus kunnen voordoen. In de eerste plaats lijkt het CDA door afstand te doen van zijn traditionele positie als middenpartij zich expliciet tot het rechtse kamp te hebben bekend. De uitspraak van Verhagen dat hij alleen 'in uiterste noodzaak' met de PVDA wil samenwerken, vormt daarvan een bevestiging.⁵⁸ Door deze beweging van het CDA naar rechts raakt het politieke centrum leger, juist in een onrustige tijd met economische crisisverschijnselen waarin een ervaren en bestuurlijk gerichte middenpartij die gericht is op consensus en samenhang, voor stabiliteit zou kunnen zorgen.⁵⁹ De herpositionering van het CDA en de opstelling van zijn leider zijn uitingen van de toenemende polarisatie in de Nederlandse politiek, die op hun beurt daaraan weer bijdragen. Het resultaat kan een meer blijvende tweedeling tussen links en rechts zijn, die ook voor het CDA consequenties kan hebben.

Het gaat dan ook te ver om te veronderstellen dat het CDA op termijn zal fuseren met de VVD, zoals het voormalige Tweede Kamerlid Sytze Faber als mogelijkheid opperde.⁶⁰ Wel zullen waarschijnlijk de middelpuntvliedende krachten die het partijstelsel beroeren ook de spankracht van het CDA beproeven, in de zin dat de tegenstellingen binnen de partij erdoor worden versterkt. Dat een deel van de

ledenaanhang dat ontevreden is met de huidige ontwikkelingen afhaakt, is zeker mogelijk. Na het partijcongres dat begin oktober besloot tot regeringsdeelname was voor honderden partijleden de maat vol: zij zegden hun partijlidmaatschap op – onder wie coryfeeën als De Vries en Woldring.⁶¹ Afhankelijk van het kabinetsbeleid is het denkbaar dat meer hen zullen volgen, waarbij het overigens zeker niet is uitgesloten dat een conservatiever CDA ook nieuwe leden zal trekken.

Inhoud van deze bundel

Deze hierboven aan de orde gestelde thema's – de (electorale) positie van het CDA in de Nederlandse politiek en zijn al dan niet conservatieve karakter – lopen als een rode draad door de verschillende bijdragen van deze bundel. De ontstaansgeschiedenis van de partij wordt door de politicoloog en jurist Hans-Martien ten Napel beschreven. Het dreigende verlies aan politieke invloed als gevolg van de teruglopende populariteit van ARP, CHU en KVP onder de kiezers acht hij een belangrijke factor in hun samengaan, maar bepaald niet de enige: de bij de achterban van de partijen levende wens om een relatie te willen blijven leggen tussen het christelijke geloof en het politieke handelen bijvoorbeeld was eveneens van invloed, net zoals de goede samenwerking tussen het drietal op Europees niveau. Omdat Ten Napel in zijn in 1992 verschenen proefschrift al minutieus de organisatorische en ideologische kanten van de totstandkoming van het CDA heeft beschreven, legt hij in zijn bijdrage in deze bundel de nadruk op de praktisch-politieke houding van ARP, CHU en KVP in het parlement in de jaren zeventig – een tot dusverre veronachtzaamd terrein.⁶² Hij richt zich in het bijzonder op de opstelling van het 'CDA-in-wording' ten aanzien van de herziening van het kiesstelsel en de invoering van de door de kiezer gekozen kabinetsformateur – zo'n 35 jaar later nog altijd actuele thema's –, het sociaaleconomische beleid van het kabinet-Den Uyl en het abortusvraagstuk. Ten Napel komt tot de slotsom dat, wat betreft de beide eerstgenoemde staatkundige vernieuwingsvoorstellen, het CDA-in-wording zich conservatief heeft opgesteld – afkerig als het was van theoretische modellen die de historisch gegroeide institutionele structuren zouden verstoren. Die behoudende instelling was daarentegen op sociaaleconomisch terrein niet zichtbaar: hier toonde het toekomstige CDA zich eerder van een progressieve zijde, uitgaande van 'solidariteit met de zwakke'. Aangaande de abortuskwestie was de christendemocratische stellingname noch progressief, noch conservatief te noemen.

Van een eenduidig conservatief karakter was bij de start van het CDA in 1980 dan ook geen sprake, zo blijkt ook uit de geschiedenis van de partij van de hand van de journalist Marcel ten Hooven, die als politiek redacteur lange tijd verbonden is geweest aan het dagblad *Trouw* en het CDA op de voet volgde. In zijn optiek geraakte de Nederlandse christendemocratie pas na het midden van de jaren negentig in sociaalconservatief vaarwater. Onder leiding van Lubbers was het CDA in de jaren tachtig uit het dal geklommen, niet alleen vanwege de organisatorische

en ideologische eenheid die de fusiepartij vertoonde, maar ook door het succesvolle regeringsbeleid dat vooral was gericht op sanering van de overheidsfinanciën – en dankzij de onverwachte steun van de niet-christelijke kiezer. Lubbers' opvolger Brinkman wilde in sociaaleconomisch opzicht nog een stap verdergaan. Het neoliberale, denivellerende programma waarmee hij in 1994 de Kamerverkiezingen inging, droeg echter bij tot de zwaarste nederlaag voor het CDA tot dan toe. De christelijk-sociale vleugel kreeg vervolgens de wind mee. In combinatie met de vanuit het Wetenschappelijk Instituut op gang komende, moreel getoonzette, kritiek op de moderne cultuur (met nadruk op kleinschaligheid, gemeenschap, normen en waarden) resulteerde dit volgens Ten Hooven in een sociaalconservatieve profilering van het CDA.

Balkenende had in de jaren negentig een belangrijk aandeel in het uitzetten van deze lijn en in de periode 2002-2010 kon hij er als premier ook zelf uitvoering aan geven. Leidend voor hem was de opvatting dat de overheid in de opbouw van de verzorgingsstaat te veel verantwoordelijkheden naar zich had toegetrokken. Zij moest deze weer afstaan aan de burgers, zodat die zelf (of binnen maatschappelijke verbanden) weer een grotere verantwoordelijkheid kregen voor hun eigen bestaan en voor elkaar – zowel in materiële (door een nieuw arbeidsethos) als in immateriële zin (gemeenschapszin, respect, fatsoen en dergelijke). Veel sterker dan Lubbers' pragmatische no-nonsensebeleid had de door Balkenende nagestreefde hervorming van de verzorgingsstaat daardoor een morele dimensie, aldus Ten Hooven. Hij roemt het ideologische fundament van het CDA, waarop de partij zowel in 1994 als in 2010 kon terugvallen en die haar meer bestaanszekerheid zou geven dan populistische partijen die zijn opgetrokken op ressentiment of rond één leider.

De ideologisch-programmatische ontwikkeling die het CDA vanaf zijn oprichting heeft doorgemaakt, is door de historicus James Kennedy en de al eerdergenoemde Ten Napel geanalyseerd. Volgens hen heeft Balkenende, geïnspireerd door de hierboven aangehaalde Etzioni, gepoogd het christelijk-sociale gedachtegoed van het CDA om te vormen tot een 'meer seculier communitarisme' – dat wellicht het christendemocratisch program aantrekkelijker heeft gemaakt voor een deel van het niet-christelijke electoraat. In hun bijdrage onderzoeken beide auteurs op drie gezichtsbepalende terreinen aan de hand van verkiezingsprogramma's en publicaties van het Wetenschappelijk Instituut of het CDA sinds 1977 conservatiever is geworden.

Ten aanzien van een moreel-ethisch onderwerp als huwelijk en gezin stellen Kennedy en Ten Napel vast dat de christendemocraten dit traditionele samenlevingsverband altijd hebben verdedigd, maar dat die bescherming geen belemmering vormde om (sinds 1986) ook de gelijkstelling van alternatieve samenlevingsvormen met het huwelijk te bepleiten. Het eerste zal conservatieven goed hebben gedaan, het laatste zeker niet. Wat betreft de visie op de overheid constateren beide auteurs dat het CDA vanaf de jaren tachtig ervoor heeft gepleit dat de staat stappen terug zou doen en meer aan het maatschappelijk middenveld zou overlaten. Deze voorkeur voor een terugtrekkende overheid zou conservatief kunnen worden genoemd,

ware het niet dat andere politieke partijen in meerdere of mindere mate dezelfde opvatting toegedaan raakten. Dat geldt ook voor de opstelling ten aanzien van het integratievraagstuk. Lange tijd benadrukte het CDA de waarde van de multi-culturele samenleving met ruimte voor minderheden om hun eigen identiteit te beleven, maar die vrijblijvendheid maakte aan het begin van deze eeuw plaats voor een normatieve benadering van aanpassing aan en expliciete aanvaarding van bepaalde gemeenschappelijke 'kernwaarden'. Ook dit kan als conservatief worden geduid, zij het dat het CDA ook hierin niet alleen staat: ten aanzien van immigratie en integratie is de Nederlandse politiek – net als ten opzichte van staatsinterventisme – als geheel behoudender geworden.

Hoe de leden van het CDA over deze en andere zaken dachten, wordt vervolgens door de politicologen Ruud Koole en Joop van Holsteyn onderzocht. Zij richten zich daarbij op de 'bloedgroepen' in het CDA. Deze term had na de fusie in 1980 betrekking op de voormalige leden van respectievelijk de overwegend gereformeerde ARP, de Nederlands-hervormde CHU en de katholieke KVP. De scherpe partijorganisatorische contouren van deze bloedgroepen maakten na verloop van tijd plaats voor een religieus profiel. Vanwege het samengaan van onder andere de Nederlandse Hervormde Kerk en de Geformeerde Kerken in Nederland in de PKN in 2004, vallen er anno 2010 in het CDA eigenlijk nog twee bloedgroepen te onderscheiden: de protestantse en de katholieke. De beide auteurs gaan in hun beschouwing op basis van enquêtes die in 1999 en 2008 werden gehouden na of de opvattingen die de CDA-leden hebben over politieke vraagstukken, de beginselen van hun partij en hun strategische voorkeuren samenhangen met hun specifieke religieuze achtergronden. Zij komen tot de slotsom dat dat niet het geval is; katholieke en protestantse leden blijken nauwelijks van elkaar te verschillen. Wel zijn de katholieken in de periode 1999-2008 rechtser geworden dan de protestanten. Die trend blijkt ook bij hun keuze van partijen die het best een coalitie kunnen vormen. De katholieke CDA-leden prefereerden in 2008 vaker dan in 1999 en meer dan de protestanten de VVD; de protestanten hadden meer het oog op de PVDA (van een coalitie van CDA en VVD met de PVV moest toen bijna niemand iets hebben). Al met al is er onder de CDA-leden (met name onder de katholieken) een zekere verschuiving naar rechts te bespeuren, niet wat betreft euthanasie – daarover gingen de leden juist makkelijker denken –, maar wel met betrekking tot Europese integratie en de aanpassing van allochtonen aan de Nederlandse cultuur.

Dat het CDA als traditionele middenpartij wat naar rechts overhelt is ook zichtbaar in het electoraat van de partij, dat Van Holsteyn met de politicoloog Galen Irwin heeft doorgelicht aan de hand van data afkomstig van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO). Voor de periode 1977-2010 schetsen zij de sociaal-demografische kenmerken, de politieke opvattingen en de coalitievoorkeuren van de christendemocratische kiezersaanhang, die daarbij wordt vergeleken met het electoraat van VVD en PVDA. De NKO-gegevens laten zien dat het CDA onder Lubbers in de jaren tachtig en onder Balkenende in het eerste decennium na de eeuwwisseling er inderdaad in is geslaagd relatief veel niet-godsdienstige kiezers aan te trekken.

Tegelijk kan worden vastgesteld dat het de partij niet is gelukt deze groepen structureel aan zich te binden. De grootste politieke concurrent van het CDA is de VVD, de partij waarmee het meeste onderlinge electorale verkeer plaatsvindt. Verwonderlijk is dat niet: de CDA-kiezers beschouwen zichzelf door de bank genomen als gematigd rechts en plaatsen zichzelf op de links-rechts schaal veel dichterbij de VVD dan bij de PVDA. De coalitievoorkeur van het christendemocratische electoraat is dienovereenkomstig. De periode 1977-2010 kent elf verkiezingsjaren; in zeven daarvan wilden de CDA-kiezers liever regeren met de liberalen dan met de sociaaldemocraten, alleen in 1977, 1994 en 1998 was het andersom.⁶³ Deze preferenties worden overigens gedeeld door de aanhang van de VVD die, afgezien van de jaren negentig, in overgrote meerderheid het CDA als regeringspartner verkiest.

Op grond van hun bevindingen relativeren Irwin en Van Holsteyn de positie van de christendemocratie als de partij van het politieke midden. Het CDA bevindt zich weliswaar ergens tussen de PVDA en de VVD, maar staat niet op gelijke afstand van die twee partijen. 'Het CDA is wat zijn kiezers betreft simpelweg geen centrumpartij maar een partij die, zodra het gaat om politiek-inhoudelijke opvattingen, heel goed door een en dezelfde deur kan als de VVD.' Die programmatistische nabijheid biedt het CDA volgens beide onderzoekers aanknopingspunten om in de toekomst als conservatieve partij aan de politieke rechterzijde mee te dingen naar de steun van de behoudende kiezer.

Niet alleen de secularisering van de Nederlandse samenleving had effecten op de positie van het CDA, maar ook het proces van partijorganisatorische europeïsering. De relatie van het CDA met de Europese Volkspartij (EVP), het overkoepelende internationale samenwerkingsverband van christendemocratische partijen in de Europese Unie, wordt uit de doeken gedaan door de Belgische politicoloog Steven Van Hecke. Met als doel een sleutelpositie voor de christendemocraten in het Europees Parlement te verzekeren en een breed antisocialistisch blok te vormen, wilde de Duitse CDU een zo breed mogelijk verband van christendemocraten en conservatieven vormen. De meeste andere partijen – waaronder de ARP, CHU en KVP en na hun fusie het CDA – wensten een zuiver christendemocratische federatie en dus geen lidmaatschap voor niet-christelijke, seculiere partijen. De programmatistische puristen trokken bij de oprichting van de EVP aan het langste eind, maar moesten later toch bakzeil halen. Met de uitbreiding van de Europese Unie werden steeds meer conservatieve en ook liberale partijen lid van de EVP, ondanks het protest van het CDA, dat bij het verzet vooraan stond. De EVP heette partners uit oude en nieuwe lidstaten welkom wanneer zij eraan konden bijdragen dat de EVP in de instellingen van de Unie groter bleef dan de socialisten. De macht kwam voor de ideologische zuiverheid, zoals het CDA met leedwezen moest vaststellen. Van Hecke constateert dat de meer conservatieve koers die de partij met het aantreden van Balkenende is gaan varen geheel in lijn is met de opstelling van de EVP, maar dat dit niet geldt voor de politieke coöperatie van het CDA met de islamofobe PVV, die de islam als een politieke ideologie beschouwt.

Op de *Österreichische Volkspartei* (övp) na, die samen met de omstreken *Freiheitliche Partei Österreich* (fpö) van Jörg Haider in 2000 een regering vormde, hebben de lidpartijen van de EVP, inclusief de zogeheten conservatieve of rechtse lidpartijen, zich niet aan een dergelijke samenwerking gewaagd. Ook hier lijkt macht voor ideologie te komen.

De laatste bijdrage in deze bundel is van de hand van de politicoloog Kees van Kersbergen en kan als afronding worden beschouwd. Als structurele oorzaken voor de teloorgang van de machtspositie van het CDA in de jaren negentig van de vorige eeuw wijst hij op de volgende factoren: de secularisatie, waardoor het politieke belang van religie veel minder relevant is geworden; de individualisering en ontzuiling, waardoor traditionele, vastomlijnde collectieve identiteiten erodeerden en het organisatorische netwerk dat de partij met de maatschappij verbond verdween; en ten slotte de ondergang van de politiek van bemiddeling om sociale en politieke tegenstellingen te verzoenen – enerzijds als gevolg van het wegvallen van die collectieve identiteiten en anderzijds vanwege de allengs grotere kosten van een dergelijke vorm van sociale politiek.

Het CDA zou een uitweg hebben gevonden door met een communitaristische kritiek op de postmoderne individualistische waarden, conservatieve kiezers te trekken. Door aan te sluiten bij Fortuyns kritiek op de paarse kabinetten en kanttekeningen te plaatsen bij de multiculturele samenleving, kwam het CDA – mede vanwege de bijzondere omstandigheden na de moord op Fortuyn – dusdanig sterk terug, dat Balkenende premier werd. Op economisch terrein voerde hij de neoliberale agenda uit, met de nadruk op het afslanken van de verzorgingsstaat en het vergroten van de individuele verantwoordelijkheid. Ten aanzien van de privésfeer was het beleid conservatief van aard, met het accent op normen en waarden en het inperken van doorgeslagen individuele vrijheden. Die seculiere versie van oorspronkelijk christelijke morele principes biedt het CDA nog perspectief, aldus Van Kersbergen. Met haar religieuze achtergrond kan de partij zich aanpassen door zich meer seculier te presenteren, maar ‘via een beroep op van origine christelijke normen en waarden’ toch verbindingen blijven leggen tussen verschillende bevolkingsgroepen –, zoals hieronder nog aan bod zal komen.

De toekomst van het CDA

Bij het dertigjarig bestaan van het CDA in het najaar van 2010 was *de Volkskrant* uiterst pessimistisch over de toekomstmogelijkheden van de partij. In een artikel getiteld ‘In Memoriam † CDA 1980-2010’ en omkaderd met een zwarte rouwrand werd naar aanleiding van de richtingenstrijd binnen de eigen gelederen de vraag gesteld ‘of het CDA na dertig jaar zichzelf heeft overleefd’.⁶⁴ Het is niet de eerste keer dat het CDA het einde werd aangezegd. Al in 1974 voorspelden de politicoloog Joop van den Berg en de socioloog Henk Molleman de ondergang van de partij, nog voordat ze tot stand was gekomen. ‘Naar alle waarschijnlijkheid komt

de christelijke eenheidspartij ruimschoots te laat om nog een redelijk massale aanhang te krijgen. Het wordt nu op zijn best een kwestie van sterven in elkaars armen.⁶⁵

De pessimistische profetie dat er voor het CDA geen toekomst was weggelegd, vooral niet vanwege de voortgaande secularisering en ontkerkelijking, is niet uitgekomen – integendeel. Wat het ledental betreft was het CDA vanaf zijn oprichting in 1980 tot het moment van schrijven in 2010 met afstand de grootste partij van Nederland. Ook bij de Tweede Kamerverkiezingen kwam het CDA vaak goed voor de dag, zoals hierboven al is vermeld. Bij de elf verkiezingen die in de periode 1977-2010 zijn gehouden, werden de christendemocraten zes keer de grootste partij, en met Van Agt, Lubbers en Balkenende leverden zij in de afgelopen drie decennia 22 jaar lang de minister-president. Betekenen de verkiezingen van 2010 dan nu het begin van het einde? ‘De dood van de christen-democratie is al veel te vaak voorspeld,’ zo stelde politiek commentator Martin Sommer van *de Volkskrant*. ‘Maar dit keer lijkt het menens.’⁶⁶

Inderdaad zijn de tekenen voor het CDA tamelijk ongunstig. Niet alleen vanwege het slechtste verkiezingsresultaat ooit, maar ook gezien de vrijwel ononderbroken stijgende gemiddelde leeftijd van de christendemocratische kiezer – van 46 jaar in 1977 naar 56 jaar in 2010 (hoger dan PVDA en VVD) – en de halvering van de aanhang in de leeftijdsgroep tot 35 jaar (van 30 procent in 1977 tot 15 procent in 2010). Niet alleen als gevolg van de ruime halvering van het ledenbestand in de periode 1980-2010, maar ook door de stijging van de gemiddelde leeftijd van 57 jaar in 1986 naar 67 jaar in 2008. Het CDA vergrijsd in rap tempo, zowel wat betreft zijn kiezers als zijn leden. En daarbij krimpt zijn natuurlijke achterban verder door secularisatie en ontkerkelijking.

Toch wil dit alles niet zeggen dat het CDA geen mogelijkheden tot herstel meer heeft, zoals ook door Van Kersbergen is gesteld. Volgens hem is ondanks de secularisering de rol van de religie in de huidige samenleving tot op de dag van vandaag niet uitgespeeld, zij het dat die minder herkenbaar is dan weleer. De geschiedenis van tweeduizend jaar christendom heeft haar sporen achtergelaten in een wat diffuse moraal, waarvan de maatschappij nog steeds doortrokken zou zijn. Van Kersbergen spreekt in dit verband van de ‘nagalm van het kerkorgel’. Door te appelleren aan deze van oorsprong christelijke normen en waarden (zoals publieke gerechtigheid en solidariteit) en deze te presenteren in een seculier vertoog, was het voor het CDA mogelijk om aansluiting te vinden bij delen van de samenleving die niet (meer) christelijk zijn.

Deze vorm van ‘niet-seculiere politiek’ kan het CDA ook in de toekomst electorale kansen bieden, maar gegarandeerd is dat niet, zeker niet nu de partij in plaats van afstand te nemen van de pvv vanwege haar opstelling ten aanzien van de islam, met Wilders tot een vergelijk is gekomen. Het CDA zou zich zodoende te veel verwijderen van de ‘christenen zonder god’, dat wil zeggen de kiezers die nog wel vatbaar waren voor deze vormen van niet-seculiere politiek. Volgens Van Kersbergen loopt het CDA daarmee groot gevaar. ‘Een christen-democratische partij

die haar heil op rechts zoekt, neoliberale beginselen omhelst en de multiculturele samenleving vaarwel zegt, is ten dode opgeschreven.⁶⁷

Waarschijnlijk vaker dan welke andere Nederlandse politieke partij dan ook is het CDA doodverklaard. Tot nu toe heeft de partij zich echter telkens weer weten te revitaliseren. Niet eerder is zij echter zo ver van haar vertrouwde positie in het politieke midden afgedwaald en waren de interne tegenstellingen zo groot als in 2010. Of het na Lubbers en Balkenende tot een derde wederopstanding zal komen, is dan ook nog maar de vraag.

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’

De opstelling van het CDA-in-wording in het parlement

Hans-Martien ten Napel

Het parlement is het kloppend hart van de Nederlandse democratie. Niettemin vormt in de literatuur over de totstandkoming van het CDA de opstelling van de drie voorlopers – de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP) – in de Eerste en Tweede Kamer een relatief verwaarloosd terrein.¹ Tot nog toe lag de nadruk op de organisatorische kanten van de ontstaansgeschiedenis van de fusiepartij enerzijds en de grondslagen anderzijds. Het evenzeer belangrijke praktisch-politieke optreden heeft minder nadruk gekregen. Deze bijdrage beoogt gedeeltelijk in deze lacune te voorzien door te onderzoeken wat de opstelling in het parlement van het CDA-in-wording was met betrekking tot een drietal onderwerpen. Achtereenvolgens komen aan de orde de herziening van het kiesstelsel voor de Tweede Kamer en de invoering van een rechtstreeks gekozen kabinetsformateur, het gebruik van de partijrapporten *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij* en *Gerede twijfel* bij de vier algemene politieke en financiële beschouwingen ten tijde van het door Joop den Uyl (PVDa) geleide kabinet (1973-1977), en het abortusvraagstuk.²

In zijn dissertatie over christelijke ideologieën en de vorming van het CDA concludeert de historicus Rutger Zwart dat het feit dat de ARP en de KVP onder invloed van de modernisering van de Nederlandse maatschappij in de tweede helft van de jaren vijftig afstand namen van respectievelijk het neocalvinisme en het neothomisme, een ‘onmisbare voorwaarde’ is geweest voor de opkomst van het christendemocratisch eenheidsstreven.³ Nu concentreert Zwart zich op de status en functie van de christelijke ideologieën, waardoor de inhoud ervan onderbelicht blijft. Dit weerhoudt hem er echter niet van om vervolgens te constateren dat de KVP en de ARP met ‘het verdwijnen van hun ideologieën’ hun oorspronkelijke bestaansrecht verloren hebben: ‘Zonder een antirevolutionaire ideologie was er geen behoefte aan een ARP, zonder een katholieke ideologie was de KVP achterhaald. Deze identiteitscrises zorgden voor een sterke vernieuwingsdrang.’⁴

Het laatste is ongetwijfeld juist, maar klopt het eerste ook? Verdwenen de oorspronkelijke ideologieën van KVP en ARP inderdaad en, zo ja, wat kwam hiervoor gezien de opstelling van het CDA-in-wording in de Eerste en Tweede Kamer in

de plaats? Was het praktisch-politieke optreden van ARP, CHU en KVP een integrerende dan wel een complicerende factor in het eenwordingsproces? Op deze vragen wordt in deze beschouwing een antwoord gezocht. Aan het eind ervan wordt een poging ondernomen tot waardering, mede in het licht van de probleemstelling van deze bundel als geheel: in hoeverre valt de opstelling van het CDA-in-wording in het parlement aan te merken als sociaalconservatief? Deze bijdrage begint met een beknopte schets van de totstandkoming van het CDA aan de hand van de voornaamste andere integrerende en complicerende factoren in het fusieproces.

Een ‘miracle hollandais’

De mogelijkheid van een samengaan van antirevolutionairen, christelijk-historischen en katholieken in één partijverband is velen lange tijd onwaarschijnlijk voorgekomen. Zo schreef het katholieke dagblad *De Tijd/De Maasbode* op 4 juni 1959 in een hoofdredactioneel commentaar: ‘Wie getuige is van de kennelijk met niet geringe emotionaliteit geladen politieke tegenstellingen onder de op christelijke grondslag georganiseerde kinderen der Reformatie, ziet weinig heil in een opgang brengen van een gesprek over een nog weidser plan, namelijk over de wenselijkheid van een Nederlandse CDU, die protestanten en katholieken zou omvatten, zoals de laatste tijd hier en daar werd geprobeerd. Een dergelijke partijformatie zou een “miracle hollandais” zijn, waarin – ook los van de reserves jegens mirakels bij een deel der betrokkenen – niemand kan geloven.’

Alvorens een impressie te geven van de opstelling van het CDA-in-wording in het parlement, is het derhalve goed om in te gaan op de vraag wat de oprichting van een christendemocratische eenheidspartij in ons land mogelijk heeft gemaakt en waarom het vanaf het moment waarop in 1967 de eerste officiële besprekingen tussen ARP, CHU en KVP begonnen, niettemin nog ruim dertien jaar heeft geduurd totdat de fusie een feit was.⁵

Integrerende factoren

In de geschiedenis van de totstandkoming van het CDA is de bij grote delen van de protestantse en katholieke volksgroepen levende wens om een uitdrukkelijk verband te blijven leggen tussen het christelijk geloof en hun politieke handelen van bijzondere betekenis geweest. Het was voor Nederland lange tijd kenmerkend dat vooral protestanten, katholieken en socialisten zich hadden verenigd in enkele betrekkelijk sterk van elkaar gescheiden netwerken van maatschappelijk-politieke organisaties op levensbeschouwelijke grondslag. Aan deze verzuiling lag een mengeling van religieuze, sociale, culturele en politieke motieven ten grondslag. Naast het emancipatiemotief (het streven van maatschappelijk achtergestelde groepen naar een gelijkwaardige plaats in de samenleving) dient daarbij onder meer te worden gedacht aan de in protestantse en katholieke kring levende opvatting dat

het christelijk geloof van beslissende betekenis is voor *alle* terreinen van het leven – behalve voor het persoonlijke derhalve ook voor het maatschappelijk-politieke leven. De christelijke organisatie werd daarbij beschouwd als een geschikt middel om aan deze verbondenheid tussen geloof en maatschappelijk en politiek handelen vorm te geven. Dit godsdienstige motief achter de verzuiling verklaart waarom, zeker ook in de beleving van een deel van de toenmalige leidingen van ARP, CHU en KVP, in de jaren zestig en zeventig ondanks de voltooide emancipatie in beginsel een basis aanwezig bleef voor de voortzetting van een christelijk geïnspireerde partijformatie en daarmee voor het vervolgen van de eigen weg, die de christelijke partijen in de Nederlandse politiek vanouds – naast socialisten en liberalen – zijn gegaan.

Een tweede samenbindend element in de wordingsgeschiedenis van het CDA wordt gevormd door de positieve ervaringen met de samenwerking in Europees verband tussen ARP, CHU en KVP. De eerste maal dat er sprake was van samenwerking over de partijgrenzen heen was in de jaren vijftig, in de Europese raadgevende vergaderingen en in de *Nouvelles Equipes Internationales* (die tijdens een conferentie in het Belgische Chaudfontaine in 1947 in het leven waren geroepen als ontmoetingsclub van leidende persoonlijkheden uit christendemocratische kring in Europa). Deze coöperatie beperkte zich in de regel tot de grote lijnen van het beleid en voltrok zich praktisch zonder contact met de leden van de samenwerkende partijen. Ook was zij niet belast met de hypothek van het nationale verleden; met name de CHU had lange tijd weinig op met de katholieken. In het overwegend katholieke Europa konden de ARP en de CHU echter op eigen kracht uiteindelijk weinig uitrichten. Niettemin is de christendemocratische samenwerking in Europees verband zonder twijfel van belang voor een goed begrip van de latere binnenlandse ontwikkelingen. Niet alleen leidende katholieken, maar zeker ook personen uit christelijk-historische en antirevolutionaire kringen leerden op deze wijze het betrekkelijke in te zien van voorheen onoverbrugbaar geachte verschillen in zowel grondslag als politieke koers tussen hun partijen.

De totstandkoming van het CDA kan ten derde evenmin los gezien worden van de ingrijpende kerkelijke en maatschappelijke veranderingen die zich in Nederland na de Tweede Wereldoorlog hebben voltrokken. Korte tijdshelpe zij hier slechts gewezen op de oecumene, het door paus Johannes xxiii uitgeschreven Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) alsmede het daarop gevolgde Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie in Noordwijkerhout (1968-1970), de ontkerkelijking en de ontzuiling. Deze veranderingen deden voor menigeen – nu ook aan de basis van de christelijke partijen – de onderlinge verschillen tussen antirevolutionairen, christelijk-historischen en katholieken in belang afnemen en de verschillen tussen de drie groeperingen tezamen en de rest van de maatschappij groter worden. ARP, CHU en KVP kwamen hierdoor reeds in een betrekkelijk vroeg stadium voor de vraag te staan of het nog langer gerechtvaardigd was om organisatorisch gescheiden op te trekken.

Met name in antirevolutionaire kring gingen de gedachten hierbij aanvankelijk in de richting van de vorming van een brede protestants-christelijke volkspartij van ARP en CHU, die vervolgens nauw zou kunnen samenwerken met de katholieke partij. Tussen 1962 en 1965 vonden hierover officiële besprekingen plaats tussen delegaties van de dagelijkse besturen van beide partijen. Het streven stuitte echter, evenals kort na de Tweede Wereldoorlog het geval was geweest, af op gebrek aan politieke wil bij een deel van de CHU-leiding, hoewel peilingen uitwezen dat hiervoor juist ook bij de christelijk-historische aanhang wél de nodige animo bestond. Pas toen de weg naar samenwerking met uitsluitend de CHU definitief afgesneden leek te zijn, wendde de ARP zich in het midden van de jaren zestig – aarzelend – tevens tot de KVP. Deze partij had op dat moment in het belangrijke, in januari 1966 gepresenteerde rapport *Grondslag en karakter van de KVP*, reeds het eigen voortbestaan ter discussie gesteld en kenbaar gemaakt de mogelijkheden voor een bredere, algemeen-christelijke partijvorming te willen onderzoeken.

De CHU is als laatste van de drie grotere christelijke partijen in een identiteitscrisis terechtgekomen, waaruit zij evenwel aan de hand van een rapport van de door Ynso Scholten geleide commissie uit 1967 in betrekkelijk korte tijd haar consequenties heeft getrokken. De overeenkomsten in geestelijk klimaat tussen CHU en KVP maakten daarbij een contact tussen de drie partijen mogelijk, iets wat tussen de in ideologisch opzicht dichter bij elkaar staande CHU en ARP alleen niet goed haalbaar was gebleken.

De onderlinge toenadering kwam ontegenzeggelijk in een stroomversnelling door het dreigende verlies aan politieke invloed van de ARP, CHU en KVP – de vierde factor. Terugziend kan worden gesteld dat het idee van een samenwerking van antirevolutionairen, christelijk-historischen en katholieken in christendemocratisch verband geleidelijk is gegroeid in de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig. De gebeurtenissen rond de ‘Nacht van Schmelzer’ – de val van het kabinet-Cals in oktober 1966 – en de daarop gevolgde Tweede Kamerverkiezingen van 1967 hebben echter de definitieve aanzet gegeven tot de eerste officiële besprekingen om de mogelijkheden van een dergelijke samenwerking af te tasten in de zogeheten Groep van Achttien. Bij de Kamerverkiezingen van 1967 raakten ARP, CHU en KVP hun gezamenlijke parlementaire meerderheid kwijt, die zij sinds de eerste Tweede Kamerverkiezingen, volgend op de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917, onafgebroken hadden genoten (zij het dat de drie confessionele partijen bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1918 en die van 1959 op exact de helft van het aantal Kamerzetels uitkwamen). In een latere fase gaven de opnieuw weinig rooskleurige verkiezingsuitslagen van 1971 en 1972 impulsen om de officiële besprekingen met kracht voort te zetten en verder uit te breiden. Ook de dalende lidmaatschapscijfers spraken duidelijke taal (zie tabel 3 in de bijlage). De drie partijen leken, al met al, te hebben afgedaan in hun oude vorm.

In de politiek kan de rol van personen niet goed buiten beschouwing blijven. Zo is in de aanloop tot de CDA-fusie achteraf bezien – het vijfde element – het

optreden van een op zichzelf tamelijk kleine groep personen uit de verschillende partij- en fractietoppen, die koers wilden zetten in de richting van een christen-democratische eenheidspartij, van cruciale betekenis geweest. Tijdens vergaderingen van de Groep van Achtien, de Contactraad en het bestuursorgaan van het in de zomer van 1973 in het leven geroepen prefederatieve samenwerkingsverband CDA, maar ook buiten deze en andere officiële bijeenkomsten om, ontmoetten vooraanstaande leden van de drie christelijke partijen elkaar op een andere wijze dan tot dan toe gebruikelijk was geweest.⁶ Zo groeide er bij velen een gevoel van verbondenheid.

Terugkijkend kan worden vastgesteld dat in een vroege fase van het eenwordingsproces door fractievoorzitters als Barend Biesheuvel (ARP), Norbert Schmelzer (KVP) en Arnold Tilanus (CHU) een sleutelrol is gespeeld. Voor wat betreft de jaren zeventig valt te wijzen op het optreden van partij- en fractievoorzitters als Frans Andriessen (KVP), Jan de Koning (ARP) en Otto Baron van Verschuer (CHU). De persoon van de eerste CDA-lijsttrekker, Dries van Agt, was vanuit een ander opzicht eveneens belangrijk. Hij profileerde zich tegenover de PVDA, die in christelijke kring – zeker sinds de formatie van het kabinet-Den Uyl in 1973, toen de sociaal-democratische informateur Jaap Burger 'inbrak' in de ARP en KVP – met argwaan werd gezien. Van Agt wist hierdoor, naast katholieken en christelijk-historischen, met name ook tal van antirevolutionairen aan zich te binden, die vonden dat sommigen van hun voormannen te zeer partij kozen voor de sociaaldemocraten. Tevens speelde hierbij een rol dat de katholiek Van Agt, evenals bijvoorbeeld Piet Steenkamp, voor veel protestanten herkenbare christelijke taal sprak. Als secretaris van het (pre)federatieve CDA heeft de antirevolutionair Jan Krajenbrink vele zichtbare, maar dikwijls ook minder zichtbare bijdragen geleverd aan het welslagen van de fusie, niet in de laatste plaats in organisatorisch opzicht.

Ook de persoon van Steenkamp was voor de fusie van groot belang. De vorming van het CDA is voor hem weinig minder dan zijn levenswerk geweest. Hij was een continue factor te midden van de regelmatig wisselende partij- en fractievoorzitters. Steenkamp zat vele formele en informele bijeenkomsten van zowel zijn eigen KVP als het CDA-in-wording voor, waaronder die in Woudschoten, Berg en Dal en Haaften in 1975. Hij hield vol toen velen wanhoopten. Steenkamp was ook de bedenker van de 'antwoordfilosofie', waarop de drie partijen elkaar in 1972 in de Contactraad in principeel opzicht vonden.⁷ Volgens deze filosofie vormde het politieke antwoord op de boodschap van het evangelie het samenbindende element in de nieuw te vormen partij, niet het evangelie zelf. Het is, achteraf gezien, wellicht de belangrijkste dienst die hij het CDA-in-wording in de loop der jaren heeft bewezen. Daarnaast was Steenkamp van waarde omdat hij zich tijdens enkele honderden spreekbeurten in het land heeft ingespannen om het lokale en regionale kader van de drie partijen te enthousiasmeren en te mobiliseren voor de christen-democratische samenwerking.

Terwijl de samenwerking aanvankelijk vooral *top down* was opgezet en vormgegeven, hebben in de loop van de jaren zeventig – toen het proces aan de top

van de partijen meer en meer leek te stagneren – als zesde integrerende factor grote delen van de aanhang van de drie partijen in het land hun ondubbelzinnige steun aan het christendemocratische eenheidsstreven gegeven. Volgens een opiniepeiling voelden in 1964 nog hoofdzakelijk KVP-stemmers voor de vorming van een christendemocratische partij. Al in 1966 bleek zich onder antirevolutionairen en christelijk-historischen echter een kentering te hebben voltrokken. Vanaf dat jaar tekenden zich onder ARP-, CHU- en KVP-stemmers in de peilingen keer op keer grote meerderheden af vóór een samengaan van de drie partijen, al deden zich onder invloed van de politieke en parlementaire ontwikkelingen door de jaren heen schommelingen voor in de exacte percentages.

Eind 1968 lieten de drie partijbesturen een brief uitgaan naar de lagere partij-regionen, waarin zij – mede in het licht van de op dat moment lopende besprekingen in de Groep van Achtien – samenwerking bij de Staten- en raadsverkiezingen van 1970 aanbevalen. Een dergelijke samenwerking bestond reeds langer tussen antirevolutionairen en christelijk-historischen, maar in de regel zonder het oogmerk om op te gaan in één partijverband. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig sloot ook de KVP zich in een aantal Provinciale Staten en gemeenteraden bij deze samenwerking aan.

Nadat de partij- en fractietoppen bij de kabinetsformatie van 1973 zich al dan niet bewust uiteen hadden laten spelen, bewerkstelligden de Staten- en raadsverkiezingen van 1974 een keerpunt in de ontwikkeling naar het CDA. Bij deze verkiezingen breidde de samenwerking tussen ARP, CHU en KVP zich uit. Psychologisch was bovendien het tot stilstand komen van de voortdurende electorele neergang uit de jaren ervoor van betekenis. Daarna speelde de actie ‘Wij horen bij elkaar’ uit het najaar van 1975 een belangrijke rol bij de besluitvorming na het moeizaam verlopen eerste CDA-congres op 23 augustus van dat jaar. Deze spontane, maar goed georganiseerde actie, waarachter zich weldra tal van prominenten uit de drie partijen stelden, leek diegenen in de partij- en fractietoppen die reserves kenden jegens de christendemocratische samenwerking voor een voldongen feit te stellen. De 80.000 handtekeningen die deze actie opbracht vormden een politiek signaal dat moeilijk kon worden genegeerd. Vervolgens had het CDA ook electoraal de wind mee, zo bleek bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977, de Staten- en raadsverkiezingen van 1978 en de Europese verkiezingen in 1979. In deze jaren groeide tevens het aantal rechtstreekse leden van het CDA sterk: van 300 in 1975, via 10.000 in 1977 tot ruim 30.000 in 1980. Zij wensten wel deel uit te maken van de in 1975 gevormde federatie, maar niet (meer) van een van de oude partijen.

De periode 1967-1980 overziend, valt als laatste factor op dat de totstandkoming van het CDA zich in een betrekkelijk vijandige omgeving heeft afgespeeld. Hoewel partijvorming op christelijke grondslag in Nederland vanaf het begin omstreden was, heeft de aanhoudende druk van buitenaf, met name het zogeheten ‘polarisatiestreven’ van de PVDa en andere linkse partijen, ongetwijfeld verbroederend gewerkt tijdens het eenwordingsproces. In het bijzonder moet in dit verband worden gedacht aan de formatie van het kabinet-Den Uyl in 1973. De uit een

christelijk-historisch milieu afkomstige PVDA-informateur Burger slaagde er toen weliswaar in op de korte termijn een wig te drijven in de samenwerking van de christelijke drie – de CHU bleef verre van dit kabinet –, maar op wat langere termijn lijkt hij juist het zijne te hebben bijgedragen tot het christendemocratische samengaan. Kort na deze kabinetsformatie lieten PVDA, D66 en Politieke Partij Radikalen (PPR) hun plannen voor de vorming van een progressieve volkspartij definitief varen. De christelijke drie zetten echter door en gingen in de zomer van 1973 zoals eerder vermeld een prefederatief verband aan.

Complicerende factoren

Al deze omstandigheden waren bevorderlijk voor een fusie. Desondanks heeft het, sinds de start van de officiële besprekingen tussen ARP, CHU en KVP in 1967, nog ruim dertien jaar geduurd alvorens in 1980 de definitieve oprichting van een christendemocratische eenheidspartij plaatsvond. Het eenwordingsproces verliep moeizaam. Als verklaring hiervoor kan, afgezien van de vaststelling dat fusies nu eenmaal per definitie moeizaam plegen te verlopen, om te beginnen worden opgemerkt dat verscheidene eerdergenoemde samenbindende elementen ook een keerzijde kenden. Zo werden ARP, CHU en KVP weliswaar alle drie getroffen door dreigend verlies van politieke invloed, maar niet op hetzelfde moment en niet in gelijke mate. Als gevolg hiervan bekenden de drie partijen zich op verschillende momenten tot het CDA, waarbij de KVP vooropliep en eigenlijk reeds onmiddellijk na haar grote verkiezingsnederlaag uit 1967 tot de oprichting van een nieuwe christendemocratische partij had willen komen. Het partijvoorzitterschap van Dick de Zeeuw zorgde tussen 1971 en 1975 voor spanningen in de verhouding tot de zusterpartijen, omdat diens ideeën inzake de 'open' partij – waarover hieronder meer – in zowel de ARP als de CHU met argwaan werden bekeken. Maar na het terugtreden van De Zeeuw in maart 1975 was de KVP weer terug op het oude spoor.

De ARP koos, na de zetelwinst van 1967, juist een meer gereserveerde opstelling op het terrein van de partijvernieuwing dan zij in de voor haar in electoraal opzicht teleurstellende tweede helft van de jaren vijftig en eerste helft van de jaren zestig had gedaan (zie tabel 1 in de bijlage), toen met name partijvoorzitter Wiert Berghuis streefde naar een protestants-christelijke volkspartij met de christelijk-historischen. Deze terughoudende opstelling heeft een deel van de partij- en fractieleiding van de ARP vrijwel tot aan de fusie toe volgehouden.

De algemene vergadering van de CHU stemde weliswaar in december 1967 in met het streven naar verdergaande samenwerking met ARP en KVP, maar in de jaren die volgden nam de verdeeldheid binnen de Unie toe. Met name van de behoudende Centrumgespreksgroep ging een remmende werking uit. Dit resulteerde in interne problemen rond de Tweede Kamerverkiezingen van zowel 1971 als 1972. De uitkomst van de kabinetsformatie van 1973 had een nieuwe situatie tot gevolg, waarin zich enige tijd een interne machtsstrijd leek te voltrekken tussen

partij- en fractieleiding van de Unie. Nadat partijvoorzitter Van Verschuier na afloop van het beraad van de CDA-top in Haaften openlijk de portefeuillekwestie had gesteld, wist hij tijdens de Unieraad van 13 december 1975 deze strijd in zijn voordeel te beslechten.

In de tweede plaats speelden personen bij tijd en wijle juist een bemoeilijkende rol in het eenwordingsproces, bijvoorbeeld op momenten dat er sprake was van botsende ambities tussen voormannen die er qua positie in het grotere geheel niet op vooruit zouden gaan. Dit was onder meer het geval met de drie fractievoorzitters ten tijde van het kabinet-Den Uyl, toen het erom ging wie lijsttrekker zou worden bij de Kamerverkiezingen van 1977 – waaraan de ARP, KVP en CHU voor het eerst onder de naam CDA zouden deelnemen – en het leiderschap van de na deze verkiezingen nieuw te vormen CDA-fractie op zich zou nemen. Het gaat hierbij echter slechts om een voorbeeld uit vele.

Ten derde heeft de al aangestipte vijandige omgeving het fusieproces regelmatig daadwerkelijk gecompliceerd. Zo was na de formatie van 1973, waarbij de drie partijen uit elkaar werden gespeeld, de ontreddeering aanvankelijk groot. Tot het negatieve *Umfeld* moet, naast de andere politieke partijen, nadrukkelijk ook een deel van de media worden gerekend. Zo konden de christelijke partijen vanaf het midden van de jaren zestig niet meer rekenen op de automatische steun van kranten en omroepen. Nogal wat media berichtten afkeurend over de voornemens voor christendemocratische samenwerking en kenden aan bepaalde kritisch ingestelde personen en groepen een bij tijd en wijle onevenredig groot politiek gewicht toe.

De verklaring voor de relatief lange duur van de eenwording dient tot slot evenwel bovenal gezocht te worden bij de ARP, de CHU en de KVP zelf. Over de precieze inhoud van het te formuleren antwoord op de ontzuiling in de Nederlandse samenleving en de daarmee gepaard gaande neergang van de christelijke partijen liepen de meningen binnen en tussen de drie partijen geruime tijd sterk uiteen. Het was op dit punt dat de onderlinge verschillen in traditie en in sociale, culturele en religieuze achtergrond zich in het bijzonder deden gelden. De meningsverschillen concentreerden zich op de grondslag en de politieke koers van zowel de drie bestaande partijen als van de nieuw te vormen partijformatie.

Wat de grondslag betreft, was er om te beginnen het vraagstuk van de gewenste verhouding tot de kerken. Terwijl de ARP in haar beginselprogramma's als uitvloeisel van het leerstuk van de soevereiniteit in eigen kring een kerkelijke partij afwees, was de KVP in dit opzicht, zeker in de ogen van ARP en CHU, tweeslachtiger. In 1966 nam zij in haar rapport *Grondslag en karakter van de KVP* echter de laatste twijfels in dit verband weg, daarmee een groot obstakel voor de CDA-fusie uit de weg ruimend.

Een belangrijk twistpunt dat de drie partijen vervolgens in de aanloopperiode tot de CDA-fusie heeft beziggehouden, was de vraag of een nevenschikking van inspiratiebronnen aanvaardbaar zou zijn. Hierbij ging het om de zedelijke beginselen van het christendom en het humanisme. Door beide soorten zedelijke

principes als gelijkwaardige inspiratiebronnen te erkennen zou – zo was de gedachte – een algemene volkspartij kunnen ontstaan, waarbinnen christenen en niet-christenen met elkaar zouden samenwerken. Zowel de ARP als de CHU vond van meet af aan een dergelijke veralgemenisering ongewenst. Hierbij speelde, naast de gehechtheid aan de christelijke organisatie, ook de vrees voor een uitstroom van principiële kiezers naar de kleine orthodox-christelijke partijen een rol. In de KVP daarentegen manifesteerden zich in het begin van de jaren zestig twee stromingen: naast de christendemocraten waren er aanhangers van een 'open' partij, die werd gekenmerkt door de nevenschikking van christendom en humanisme. De – ongelijke – strijd tussen beide stromingen in de KVP heeft voortgeduurd tot voorjaar 1975, toen De Zeeuw – die een uitgesproken voorstander was van een open partij – terugtrad als KVP-partijvoorzitter. Kort daarvoor waren de drie partijen tijdens een belangrijke vergadering van het algemeen bestuur van het CDA in Woudschoten overeengekomen dat de nieuw te vormen partij het evangelie als richtsnoer voor haar politiek handelen zou aanvaarden.

Nadat hierover overeenstemming was bereikt, ontstond in de aanloop tot het reeds genoemde eerste CDA-congres in 1975 een nieuwe discussie over de grondslag van de partij. Dit keer was de inzet de persoonlijke aanspreekbaarheid van leden en vertegenwoordigers van de nieuw te vormen partij op de ene, algemeen-christelijke grondslag. Terwijl in de eerste grondslagdiscussie de ARP en de CHU zich tegenover een deel van de KVP opstelden, botsten nu de KVP en de CHU met een deel van de ARP, onder wie Tweede Kamerfractievoorzitter Willem Aantjes. De antirevolutionairen wensten belijdende christenen als voorlieden van het CDA. Aan dit dispuut kwam pas een einde na de verschijning in 1978 van het *Rapport grondslag en politiek handelen*, uitgebracht door een door Van Verschuer voorgezeten commissie. Volgens dit rapport, dat kan worden beschouwd als een van de basisdocumenten van de fusie, en waarin de weg terug werd gevolgd naar de door Steenkamp in 1972 ontwikkelde antwoordfilosofie, fungeert het evangelie als richtsnoer voor het politieke handelen van het CDA. Het samenbindende element in de partij is echter niet het evangelie zelf of het kerkelijk leergezag, maar de als antwoord op de oproep van het evangelie geformuleerde 'politieke overtuiging'. Hierdoor kan het CDA zich, meer dan zijn drie voorgangers, zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke positie richten tot de gehele Nederlandse bevolking en in zijn politieke werk bovendien afstand bewaren tot de kerken. Men treedt niet langer toe tot de partij op grond van het feit dat men tot een bepaalde zuil en/of kerkelijke gezindte behoort, zo was de gedachte, maar doet dat op eigen gezag, omdat men zich kan vinden in de in beginsel- en verkiezingsprogramma's van de partij neergelegde politieke overtuiging en aanvaardt dat het hart hiervan wordt gevormd door de inspiratie van en de toetsing aan het evangelie.

Een extra moeilijkheid bij de beide grondslagdiscussies was dat de kwesties van de grondslag en de politieke koers – waarover hieronder meer – ten dele door elkaar heen liepen. Veel van de reserves die men in de loop der jaren koesterde jegens een samengaan van ARP, CHU en KVP kwamen voort uit de vrees dat de

nieuwe partij een kleurloze middenkoers zou gaan varen. Deze angst leefde zowel in protestants-christelijke, en daarbinnen vooral in antirevolutionaire, kring als bij de katholieken. Er was echter ook een verschil. Degenen in antirevolutionaire gelederen die een christelijk-sociale koers voor de nieuwe partij voorstonden, hoopten deze veilig te kunnen stellen door te streven naar een zo ondubbelzinnig mogelijke formulering van de christelijke grondslag in de statuten van de nieuw te vormen partij, terwijl degenen in katholieke kring die een vooruitstrevende koers wensten daarvoor juist de nevenschikking van christendom en humanisme een voorwaarde achtten. Het is uit dit verschil in zienswijze dat een aanzienlijk deel van de misverstanden en de conflicten die zich voordeden tijdens het fusieproces, is voortgekomen. De grondslagdiscussies gingen als gevolg hiervan niet altijd waarover zij leken te gaan. In werkelijkheid hadden deze debatten mede de politieke koers tot inzet, althans gedeeltelijk. Ook hebben mogelijke bondgenoten als het ging om bijvoorbeeld het beleid en de positie van het kabinet-Den Uyl, zoals Aantjes en De Zeeuw, elkaar hierdoor niet gevonden.

Bescheiden karakterverandering

Al met al kan worden vastgesteld dat de christelijke partijen in ons land in de aanlooperperiode tot de CDA-fusie een karakterverandering hebben ondergaan in de richting van wat het Europese christendemocratische partijtype zou kunnen worden genoemd. Een christendemocratische partij kan immers worden omschreven als een partij die op rechtstreekse wijze – dat wil zeggen zonder bemiddeling door kerken of kerkelijke instanties – politiek wil bedrijven vanuit een meer of minder expliciet gemaakte algemeen-christelijke inspiratie, zich daarbij in beginsel richt tot de gehele bevolking zonder onderscheid naar sociale klasse of godsdienstige overtuiging, en een politieke koers voorstaat die wordt gekenmerkt door een streven naar ‘synthese’.⁸

Uit deze omschrijving blijkt evenwel tegelijkertijd dat de verschillen tussen ARP, CHU en KVP enerzijds en CDA anderzijds niet moeten worden overschat. Naast enkele veranderingen is er vooral ook veel continuïteit, met name op het punt van de wens een expliciete relatie te leggen tussen het christelijk geloof en het politieke handelen en de inhoud van het antwoord op de oproep van het evangelie voor het politieke handelen. Dit antwoord wordt beschreven in het in 1979 uitgebrachte *Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl* aan de hand van vier kernbegrippen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap.

Praktisch-politiek optreden

Hoe het in het christendemocratische beginselprogramma gegeven antwoord zich ten tijde van het wordingsproces van het CDA heeft vertaald in de praktisch-politieke

opstelling van ARP, CHU en KVP in het parlement, wordt hieronder beschreven. Daarbij passeren, zoals aangekondigd, achtereenvolgens een onderwerp de revue op het terrein van de politieke ordening (de herziening van het kiesstelsel voor de Tweede Kamer en de invoering van een rechtstreeks gekozen kabinetsformateur), het sociaaleconomisch beleid (het gebruik van de partijrapporten *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij* en *Gerede twijfel* bij de vier algemene politieke en financiële beschouwingen ten tijde van het kabinet-Den Uyl) en het sociaal-cultureel beleid (de abortuskwestie).

‘Nodeloze arbeid’

Volgens de reeds genoemde historicus Zwart hebben de drie voorlopers van het CDA hoogstens een marginaal stempel weten te drukken op de staatsinrichting van Nederland. Hoewel ARP, CHU en KVP de democratie met haar achterliggende ideaal van volkssoevereiniteit gedurende het grootste gedeelte van hun bestaan om principiële redenen afwezen, hebben zij altijd binnen de kaders van de liberale democratie moeten opereren, om zich er uiteindelijk in de jaren zestig van de vorige eeuw mee te verzoenen. Vanaf dat moment zou de christendemocratie zich, wat betreft haar ideeën over de politieke ordening, niet langer wezenlijk van andere politieke stromingen hebben onderscheiden.⁹

Nu is het natuurlijk de vraag wat in dit verband dient te worden verstaan onder ‘wezenlijk onderscheiden’. Het is zeker waar dat reeds het CDA-in-wording een aantal algemene liberaal-democratische idealen als individuele vrijheid, gelijke rechten, parlementaire democratie en de scheiding van kerk en staat had onderschreven. Men kan zich echter afvragen of dit niet toch tot op zekere hoogte eveneens kan worden gezegd van de voorlopers van de partij – met andere woorden: of Zwart de ideologieën van met name ARP en KVP op dit punt niet wat al te zwaar heeft aangezet, met als gevolg dat hij de invloed die deze partijen gedurende bijna honderd jaar op de staatsinrichting hebben uitgeoefend, heeft onderschat.

Relevanter in het kader van deze bijdrage is dat de overeenstemming over een aantal algemene liberaal-democratische idealen nog niet automatisch betekent dat de visie van de christendemocratie zich niet langer onderscheidt van die van andere stromingen. De strekking van mijn betoog is dat deze visie in de jaren zeventig wel degelijk onderscheidend is geweest en dat de christendemocratie (ook) in deze periode haar stempel heeft weten te drukken op de politieke ordening in Nederland.

Wat was het geval? In juni 1974 zond de minister van Binnenlandse Zaken, Wilhelm Friedrich de Gaay Fortman (ARP), een nota inzake het grondwetsherzieningsbeleid naar de Tweede Kamer. In de openingszinnen van het stuk gaf het kabinet-Den Uyl aan de bevordering van een algehele grondwetsherziening als ‘een urgente zaak’ te beschouwen, waarvoor op dat moment de tijd was gekomen. Het functioneren van de parlementaire democratie diende verbeterd te worden en volgens de regering golden daarbij als grondgedachten ‘het bevorderen van meer duidelijkheid in de politiek, van een meer overzichtelijke partijenstructuur,

van parlementaire meerderheden, van het meer rechtstreeks betrekken van de kiezer bij het staatkundig gebeuren en met dit laatste ook van het meer dan tot dusverre plaatsen van de kiezer voor zijn specifieke verantwoordelijkheid'. Voor dit alles zouden onder meer vereist zijn een herziening van het kiesstelsel voor de Tweede Kamer en de invoering van een rechtstreeks, dat wil zeggen door de kiezers gekozen kabinetsformateur. Tussen deze beide voorstellen bestond bovendien een 'nauwe samenhang'.¹⁰

Concreet betekende dit met betrekking tot het kiesstelsel dat dit mede geschikt diende te zijn om tot meerderheidsvorming in het parlement te leiden. Het kabinet stelde hiertoe, in lijn met het rapport van de staatscommissie-Cals/Donner die zich eerder over staatkundige hervormingen had gebogen, een beperkt districtenstelsel voor. De invoering van een rechtstreeks gekozen kabinetsformateur zou de meerderheidsvorming een extra stimulans geven. Dit gelet op het feit dat kandidaten voor deze functie alleen kans maakten gekozen te worden en vervolgens het vertrouwen van de Tweede Kamer te verwerven, indien zij door een aantal partijen die gezamenlijk na de verkiezingen een meerderheid in de Kamer vormden, gesteund zouden worden. Nu de gekozen formateur aangewezen bleef op het vertrouwen van het parlement, betekende dit dat het parlementaire stelsel intact kon blijven. Dat zou anders zijn geweest als de minister-president gekozen zou worden, iets wat overigens eveneens door de staatscommissie in meerderheid was afgewezen.¹¹

In november 1974 vergaderde de bijzondere commissie Grondwet-Kieswet van de Tweede Kamer voor het eerst over de nota. Minister De Gaay Fortman zei bij deze gelegenheid te verwachten en te hopen 'dat de Regering door middel van de behandeling van deze nota enigermate te weten komt, wat kans maakt en wat niet, ook al om nodeloze arbeid te vermijden. Het is wel gemeen overleg, maar het is ook voorbereidend overleg voor een nog gemener overleg'.¹² Hij zou op zijn wenken worden bediend, echter op een wijze die hem waarschijnlijk niet geheel voor ogen had gestaan.

Op het moment dat de minister deze woorden sprak, had Willem de Kwaadsteniet (ARP) zich naar aanleiding van de nota al afgevraagd of de strekking ervan niet een centraliserende was: 'De kiezers, zo luidt het verhaal, moeten meer invloed krijgen op regeringsvorming en politieke meerderheidsvorming. Gebeurt dat via een districtenstelsel en een gekozen kabinetsformateur? Het effect is een machtsverschuiving van parlement naar Minister-President en ministerraad, meer politieke macht in handen van weinigen, minder invloed van het parlement'.¹³ Piet van der Sanden (KVP) had reeds opgemerkt dat wat hem betreft 'de algehele herziening niet tot doel behoeft te hebben om fundamentele wijziging in bij voorbeeld de regeringsvorming en het kiesstelsel tot stand te brengen'.¹⁴ En Tilanus, die als voorzitter van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie plaats gemaakt had voor Roelof Kruisinga, had de minister gevraagd: 'Ligt het inderdaad naar zijn mening aan het stelsel dat wij met lange kabinetsformaties te maken hebben?

Of kan het ook liggen aan het bij sommige partners ontbreken van bereidheid tot overleg?'¹⁵

Toen de commissie vervolgens overging tot de algemene beschouwingen over het kiesstelsel en de regeringsvorming, gaf Van der Sanden aan dat zijn KVP op zichzelf voorstanders kende van wijziging van het vigerende kiesstelsel. Het enthousiasme voor het door het kabinet voorgestelde beperkte districtenstelsel was echter aanzienlijk afgenomen: 'Wij hebben namelijk het gevoel gekregen, dat de Regering steeds meer is gaan spreken vanuit de idee van het tweepartijen- of tweeblokken-stelsel, een stelsel dat wij afwijzen. Daarover mag geen misverstand bestaan.'¹⁶ De rechtstreeks gekozen formateur had de KVP reeds eerder afgewezen, namelijk tijdens de behandeling van het door Ed van Thijn (PVDa) en Anneke Goudsmit (D66) ingediende initiatiefvoorstel terzake in 1970, en daar bleef de partij bij.¹⁷ De Kwaadsteniet deed hier ten aanzien van het kiesstelsel nog een schepje bovenop:

In feite verwerpt de Regering de gedachte, dat de staatsburger vrij is tot het oprichten en in stand houden van partijen. Door middel van het voorgestelde districtenstelsel immers wil zij een soort saneringsfusieproces ten aanzien van partijen op gang brengen. [...] Daarnaast wil de Regering voorkomen, dat een verkiezingsuitslag voor meer dan één uitleg vatbaar is [...], in wezen dus op weg naar een twee blokken-, twee partijen-stelsel.¹⁸

Ten aanzien van de rechtstreeks gekozen formateur achtte De Kwaadsteniet, mede gelet op de wijze waarop de regering eerder een schriftelijke vraag hieromtrent van de Kamer beantwoord had, de vrees reëel dat deze zou uitmonden in de door de ARP niet gewenste, direct door de kiezers gekozen minister-president:

Opgenomen wordt formeel de verkiezing van een formateur, de uitverkorene, Rachel. Maar door de heersende wind op dit punt wordt de sluier wat opgeblazen en via antwoord 72 zien wij materieel Lea, de gekozen minister-president, de niet gewenste. Maar de sluier wordt haastig naar beneden gedaan; wij moeten vertrouwen hebben in de vertrouwensregel. Eerst wanneer wij vertrouwen uitspreken, wordt Rachel Lea. Maar waarom zouden wij dat doen; het ging toch om Rachel? Echter, wij zullen helaas wel moeten. Want de oudere is Lea; de gekozen minister-president was de eerste, oudere, gedachte. En in antwoord 72 wordt ons dan ook ijlings onder ogen gebracht: 'Ongetwijfeld zal het feit, dat de kiezers zich voor een bepaalde formateur hebben uitgesproken, een belangrijke factor voor de Kamer zijn.' Dat is diplomatiek gezegd een understatement, politiek gezegd een waarschuwing, gewoon gezegd een dreigement en in ieder geval een werkelijkheid.¹⁹

Willem Scholten (CHU) noemde het van zijn kant een:

kardinale vraag [...] of het de primaire taak van een kiesstelsel is om een hergroepering van politieke partijen te bevorderen of – met de taal van de nota – om tot een meer overzichtelijke partijstructuur te komen. Mijn fractie beantwoordt die vraag ondubbelzinnig ontkennend. Ik verwijs daarvoor ook naar een uitspraak van de Lohmanstichting uit 1967, dat een hergroepering, een concentratie, verkregen moet worden uit vrije wil van binnen uit op principiële gronden. Ik wil daaraan thans toevoegen: zoals dat op dit ogenblik met het CDA gebeurt.²⁰

Het in de nota genoemde doel van het stelsel van aanscherping van politieke verhoudingen onderschreef Scholten evenmin:

Het is ook de Minister bekend, hoe de C.H.U. altijd heeft geprobeerd tegenstellingen in ons volk te overbruggen en niet te verscherpen. Ik geloof dat het wezenlijke verschil tussen de geest van deze nota en ons standpunt ook hierin is gelegen, dat naar ons oordeel de kiezer primair zijn stem bepaalt op grond van het beginsel dat een bepaalde partij voert en niet op grond van een toevallige programmatische formulering van een bepaald moment. Een programma is wel van belang, maar het is niet het primaire uitgangspunt van het denken.²¹

Over het standpunt van de CHU met betrekking tot de rechtstreeks gekozen formateur liet Scholten evenmin misverstand bestaan: de CHU was en bleef hier ‘mordicus tegen’.²²

De drie confessionele woordvoerders Van der Sanden, De Kwaadsteniet en Scholten dienden hierop een motie in met de volgende inhoud:

van oordeel, dat de gekozen kabinetsformateur een ondeugdelijk middel is om onze representatieve parlementaire democratie te versterken; bovendien van oordeel, dat het opnemen van de vertrouwensregel in de Grondwet de bezwaren tegen de gekozen formateur niet wegneemt; nodigt de Regering uit geen voorstellen bij de Staten-Generaal aanhangig te maken, die grondwettelijk de gekozen kabinetsformateur mogelijk maken [...].²³

Deze motie werd aangenomen met de voorstemmen van KVP, ARP, CHU, VVD, SGP, Boerenpartij, Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), Rooms-Katholieke Partij Nederland (RKPN), Communistische Partij van Nederland (CPN), Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) en Democratisch Socialisten '70 (DS'70).²⁴

In de Eerste Kamer refereerde Eddy de Geer van Oudegein (CHU) aan de term ‘nodeloze arbeid’ die minister De Gaay Fortman in de Tweede Kamer had gebruikt: ‘Het vermijden van nodeloze arbeid geldt in versterkte mate voor de leden van deze Kamer na de behandeling aan de overzijde van het Binnenhof.’ Nu enkele

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’

van de meest ingrijpende voorstellen van het kabinet aldaar onvoldoende steun hadden verworven, kon de bespreking van de nota in de Eerste Kamer minder inhoud hebben dan ‘wanneer aan de overzijde niet de – al of niet zure – room van de melk was afgeschep’t’.²⁵ Niettemin waren de beschouwingen in deze Kamer, zoals vaker, zeer de moeite waard. Zo stelde dezelfde De Geer van Oudegein:

Verbetering in het functioneren van onze parlementaire democratie, het bevorderen van meer duidelijkheid in de politiek en van het meer rechtstreeks betrekken van de kiezer bij het staatkundig gebeuren – doeleinden, waar het kabinet naar wil streven – lijken niet in de eerste plaats te bereiken door het wijzigen van de regels. Het eerste, dat daarvoor nodig is, bestaat in het opwekken van op goede informatie berustende belangstelling van de burgers. Voor de politieke partijen ligt hier een taak, die nog in onvoldoende mate wordt vervuld.²⁶

In dezelfde geest gaf Piet Boukema (ARP) aan dat de discussie over de verbetering van het functioneren van de parlementaire democratie zich niet diende te beperken tot de wijze van samenstelling van kabinet en Staten-Generaal in het algemeen en de invloed van de kiezers daarop in het bijzonder:

Voor de mogelijkheid om een kabinetsbeleid door de burgers aanvaard te krijgen, is de inhoud van dat beleid veel belangrijker dan de wijze waarop dat kabinet tot stand is gekomen. Wij staren ons met andere woorden te veel blind op de procedure van kabinetsformatie – hoe belangrijk die ook is – en letten te weinig op het beleid en op de wijze, waarop dat tot stand komt.²⁷

Minister-president Den Uyl kon naar aanleiding van deze en andere interventies slechts erkennen: ‘De beschouwingen in deze Kamer hebben niet overvloed van protesten tegen de stellingname van de Tweede Kamer.’²⁸

Al met al lijkt het onderscheidende van de visie van het CDA-in-wording op de politieke ordening het beste te kunnen worden uiteengezet met behulp van twee door de Groningse bijzonder hoogleraar Staatsrecht Alfons Dölle, sinds 1999 Eerste Kamerlid voor het CDA, geschetste denkrichtingen.²⁹ Hij onderscheidt enerzijds een instrumentalistisch-functionele benadering van het binnenlands bestuur, die grotere, zorgvuldig geplande wijzigingen niet uit de weg gaat. Deze veranderingen kunnen bijvoorbeeld sociaaleconomisch of planologisch geïnspireerd zijn. Hier-teenover staat wat Dölle aanduidt als de historische, constitutioneel-normatieve benadering. In dit tweede perspectief, dat kenmerkend is voor het CDA-in-wording, worden hoogstens kleinere, meer intuïtieve veranderingen voorgestaan. Dit komt tot uitdrukking in een zeker incrementalisme, waarover nogal eens schamper wordt gedaan. Het wordt echter gevoed door een sterk geloof in lokale gemeenschappen en bijbehorende scepsis jegens pogingen om daarin met behulp van aan de tekentafel ontworpen totaalvisies wijzigingen aan te brengen.

Hoewel Dölle zijn betoog toespitst op het decentrale bestuur, geldt deze historische, constitutioneel-normatieve benadering welbeschouwd ook voor andere terreinen van de politieke ordening. Zo zetten ARP, CHU en KVP ten tijde van de totstandkoming van het CDA, zoals we hebben gezien, een belangrijke stap door de voorstellen van het kabinet-Den Uyl tot wijziging van het kiesstelsel in de richting van een beperkt districtenstelsel en tot invoering van de rechtstreeks gekozen kabinetsformateur resoluut van de hand te wijzen. Deze opstelling, passend in een internationaal beeld, kan – de aanduiding historisch constitutioneel-normatieve benadering suggereert het eigenlijk al – ongetwijfeld als conservatief worden aangemerkt.³⁰

‘Al zou het kunnen, het mag nooit meer worden zoals vroeger, het mag zo niet verder’

Richten wij thans onze blik op het sociaaleconomisch beleid van de confessionele partijen, dan blijkt er bij de vormgeving van de welvaartsstaat gedurende de eerste naoorlogse decennia sprake te zijn geweest van een duidelijk eigen profiel.³¹ Uitgerekend de periode van de wording van het CDA is tot nu toe echter onderbelicht gebleven. Toch vormen ook deze jaren een interessante fase in de christendemocratische gedachtevorming op sociaaleconomisch gebied. In 1972 schreef Steenkamp zoals wij zagen voor de Contactraad van ARP, CHU en KVP de strategienota *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij*. Samen met het rapport *Gerede twijfel* uit 1974 van de samenwerkende wetenschappelijke bureaus van de drie voorlopers van het CDA, biedt deze nota een geprofileerde stellingname op sociaaleconomisch terrein.

Zo spreekt de strategienota van ‘een breukpunt in de tijd’ en ‘een overgangsfase van onze cultuur’.³² Over de maatschappijvisie staat er te lezen ‘dat wij de samenleving zien als een veelvormige gemeenschap van mensen, groepen en volken, die ten aanzien van elkaar een wezenlijke verantwoordelijkheid dragen en ook gezamenlijk verantwoordelijk zijn’.³³ In lijn met opvattingen zoals deze in de ARP, CHU en KVP heersten over soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit, werd als kerntaak van de overheid gezien:

dat zij zich inzet voor de overwinning van het recht in nationale en internationale verhoudingen, en wel zo, dat de mensen in hun gezinnen, in hun werk en in al hun sociale relaties hun verantwoordelijkheid – voor de ander – kwijt kunnen. Daarbij komt geen van de menselijke samenlevingsvormen het recht toe over de andere in die zin te heersen, dat daaraan geen eigen werk-, levens- en verantwoordelijkheidssfeer meer wordt toegekend.³⁴

Binnen deze algemene kaders betoonde de nota zich opvallend kritisch over ‘het postulaat van de economische groei’: ‘De onafgebroken Sinterklaasavond, die begon met de industriële revolutie, heeft steeds nieuwe verrassingen gebracht, die in talloze gevallen het leven verrijkt en aangeneramer hebben gemaakt. Wij worden

ons er nu echter steeds meer pijnlijk van bewust, dat de kwaliteit van ons bestaan daalt.'³⁵ In plaats daarvan bepleitte de nota – met een beroep op het rapport van de uit leden van PVDA, D66 en PPR samengestelde commissie-Mansholt, die het rapport van de Club van Rome voor Nederland uitwerkte – 'harmonische groei': 'Harmonische groei betekent dat wij uit de steeds doorgaande draaimolen van de ongebreidelde produktie-uitbreiding weg moeten.'³⁶ Hiertoe achtte de nota 'niets minder dan een bekering' noodzakelijk: 'Het gaat om het bevrijden van mensen en groepen uit het materialisme tot een daadwerkelijk dienen van de ander.'³⁷ Nodig was 'een culturele of welzijnsrevolutie': 'Het "de mens leeft niet van brood alleen", moet ook hier een maanwoord zijn.'³⁸

Ook *Gerede twijfel* was alleszins een bevlogen rapport. Het oogmerk van de nota was om een aanzet te geven voor een stellingname in de discussie over de perspectieven van de economische ontwikkeling. Immers: 'Wanneer wij binnen het groeiende Christen Democratische Appèl voor elkaar en voor derden herkenbaar willen worden aan een zekere omlijning van onze koers op sociaaleconomisch terrein, dan zullen wij voortdurend moeten proberen de wezenlijke vragen te onderscheiden van de minder wezenlijke.'³⁹ Hiertoe ging het rapport – opnieuw – in op de kenmerken van de industriële expansie. Dit leidde de samenwerkende wetenschappelijke instituten ertoe om te pleiten voor het maken van een begin met het omzetten van de huidige economische ontwikkeling in wat 'werkelijke sociaaleconomische vooruitgang' werd genoemd: 'Dat betekent, dat wij de economische ontwikkeling zullen moeten binden aan normen van milieubehoud, aan het conserveren van de grondstoffenvoorraad en aan het gezichtspunt van een rechtvaardiger internationale arbeidsverdeling.'⁴⁰ Aangezien niet te overzien viel welke gevolgen deze restricties zouden krijgen voor de economische groei, betrof het een politieke opgave 'die geen enkele kans van slagen heeft zonder een appèl op de gezindheid, het hart van de kiezers'.⁴¹ In het slothoofdstuk, gewijd aan de consequenties van het beleid, liet het rapport wel degelijk doorschemeren dat de geringere groeipercentages noopten tot een serieuzere herwaardering van bestaande en nieuwe collectieve uitgaven dan onder vorige kabinetten was verricht en dat slechts een betrekkelijk geringe toename mogelijk zou zijn in de reële groei van de particuliere sector, te weten de loon- en overige inkomens.⁴²

Tijdens de algemene politieke en financiële beschouwingen over de rijksbegroting 1974 haalde Aantjes (ARP) de strategienota aan tijdens een pleidooi voor solidariteit met 'de zwakke, de verdrukte, de ontrechte. Het gaat om de verantwoordelijke mens in een verantwoordelijke maatschappij. Niet "Hoe word ik er beter van?", maar "Wat is er beter?" Ik citeer oud-minister Bogaers in zijn karakterisering van de strategienota van de CDA-partijen; "Niet het hebben van de mens is het belangrijkste, maar het zijn; zelf iemand kunnen zijn en nog meer anderen iemand laten worden".'⁴³

Een jaar later, bij de algemene politieke en financiële beschouwingen over de rijksbegroting 1975, beriep ook CHU-fractievoorzitter Kruisinga, wiens partij niet tot het kabinet-Den Uyl was toegetreten, zich op het gedachtegoed van de nota

toen hij zei: 'De bedoeling met de mens is, dat hij verantwoordelijkheid draagt voor zich zelf en dat hij bovendien bereid is verantwoordelijkheid te dragen voor zijn medemensen.'⁴⁴ Gemeten naar deze maatstaf, meende hij in de Troonrede 'een mogelijke ontwikkeling naar een centralistische en dirigistische overheidsbemoeienis' te ontwaren.⁴⁵ Kruisinga koesterde verder 'grote bezwaren' tegen de door het kabinet voorgestelde verhoging van de overheidsuitgaven: 'In het beleid op langere termijn dient rekening te worden gehouden met een geringere economische groei in de oude zin van dat woord. In het rapport "Gerede Twijfels" wordt deze zaak nog eens fundamenteel uit de doeken gedaan. Dit rapport is hier naar ons genoegen al meer aangehaald.'⁴⁶

Tot degenen die het rapport *Gerede twijfel* eerder hadden aangehaald, behoorden interessant genoeg zowel oppositieleider Hans Wiegel (vvd) als Van Thijn (pvda), die er vanzelfsprekend ieder uithaalden wat hun bij hun politieke opstelling het beste van pas kwam. Zo stelde Wiegel: 'In het rapport "Gerede Twijfel" dat de Minister-President verleden week citeerde, staat heel duidelijk dat het accent niet moet worden gelegd op centralisatie van de besluitvorming bij de overheid.'⁴⁷ Van zijn kant betoogde Van Thijn dat het werkgelegenheidsargument steeds ongeschikter werd om als alibi te fungeren voor het niet stellen van grenzen aan de groei: 'Ook bij de confessionele partijen wordt dit onderkend. [...] "Gerede twijfel" komt tot de conclusie dat "een beleid, gericht op een genormeerde economische ontwikkeling, die de structuur van onze samenleving niet onaangetast laat", nodig is. Dit is niet gering, mijnheer de Voorzitter.'⁴⁸

kvp-fractievoorzitter Andriessen maakte van zijn kant tijdens deze zelfde algemene beschouwingen duidelijk dat hij het gebruik van *Gerede twijfel* door Van Thijn kritisch bezag. De sociaaldemocratische benaderingswijze verschilde van de confessionele:

Om dat te staven wil ik twee citaten geven uit hetzelfde 'Gerede twijfel' waaruit hij zo heeft geciteerd. Inzake de vraag, hoe men het probleem moet aanpakken en waarvan men uit moet gaan, staat op blz. 19 van 'Gerede twijfel' het volgende: 'Wij zijn van mening, dat wij vanuit onze partijen het accent niet moeten leggen op een centralisatie van de besluitvorming bij de overheid.' In verband met de vraag, hoe wij moeten verdelen en hoe wij alles moeten betalen wat wij willen, staat er in 'Gerede twijfel': 'Het is niet moeilijk in te zien, dat deze geringe groeipercentages' – waarvan eerder in het betreffende hoofdstuk wordt gerept – 'ons voor de noodzaak plaatsen de herwaardering van bestaande en nieuwe collectieve uitgaven veel serieuzer in overweging te nemen dan onder vorige kabinetten werd gedaan'.⁴⁹

Andriessen wenste beide citaten nadrukkelijk bij de discussie te betrekken. Deels in reactie op een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de pvda, gaf hij aan dat de ondernemingsgewijze productie voor hem 'de harde kern van de economische bedrijvigheid' bleef: 'Ook daarover worden

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’

in het boekje “Gerede twijfel” in de slothoofdstukken aanbevelenswaardige opmerkingen gemaakt, maar een centrale leiding van de economie die naar mijn idee ook het gevolg is van de gedachte die aan het boekje van de Wiardi Beckman Stichting ten grondslag ligt wijzen wij af.⁵⁰ Ook het kabinet sprak hij aan vanuit de filosofie van de wetenschappelijke rapporten van zijn partij-in-wording:

De overheid is verantwoordelijk – mede verantwoordelijk, zou ik willen zeggen – voor het behoud van pluriformiteit in de samenleving. Als zij die verantwoordelijkheid aanvaardt, mag zij hoge eisen stellen aan hen die aan die pluriformiteit gestalte geven. [...] Maar de overheid moet ook ruimte laten. De overheid moet ook partner willen wezen. Met die opvatting heeft naar het schijnt het socialisme moeite; die opvatting strijdt met het systeem van planning, programmering, leiding. Centralisme en individualisme passen beide niet in onze samenleving. Wij zullen beide blijven wantrouwen.⁵¹

Hoewel Andriessen tegen het einde van dit citaat trachtte evenwicht te brengen in zijn interventie door ook het individualisme te kritiseren, lijkt er toch sprake te zijn van een accentverschil met Aantjes, die juist eerder het gedachtegoed uit de nota's benutte om een versobering op economisch gebied te bepleiten:

Wat ik in het beleid te zeer mis, is een geest zoals die spreekt uit het C.D.A.-rapport ‘Gerede Twijfel’, dat een keus verwerpt tussen het afremmen of stimuleren van economische groei, maar kiest voor het normeren van de economische groei. [...] De Minister-President heeft bij het uitbreken van de oliecrisis gezegd: ‘Het wordt nooit meer zoals vroeger, het kan zo niet verder.’ Ik voeg daaraan toe: ‘Al zou het kunnen, het mag nooit meer worden zoals vroeger, het mag zo niet verder.’ Die overtuiging vind ik in het beleid onvoldoende terug.⁵²

De volgende dag maakte premier Den Uyl overigens de strekking van de interventies van Andriessen, Kruisinga, Aantjes en ook Hette Abma (SGP) naar het scheen tot de zijne. Hij voegde daaraan toe dat de naar zijn mening te dikwijls als tegenstelling gepresenteerde verhouding tussen overheid enerzijds en particulier initiatief anderzijds, onder meer als gevolg van de verstatelijking van een deel van dit particulier initiatief, in feite reeds een verandering had ondergaan. De grenzen waren vervaagd.⁵³

Tijdens de algemene politieke en financiële beschouwingen over de rijksbegroting 1976 sprak Andriessen op een manier die eerder herinneringen opriep aan hetgeen Aantjes het jaar ervoor had betoogd. Het evangelisch appèl op mens en samenleving had naar zijn oordeel ‘vandaag een andere klank dan gisteren. Vandaag is de vertaling van het woord solidariteit soberheid – voor mij zijn die op het ogenblik synoniem – in eigen wensen omdat honderdduizenden in de ellende zitten. Het gaat nu niet om méér; het gaat nu om de instandhouding van het

noodzakelijke voor allen.’⁵⁴ Aantjes zelf noemde als een van de belangrijkste criteria aan de hand waarvan hij het regeringsbeleid wenste te beoordelen ‘de vraag, in hoeverre het beleid mede een samenleving bevordert die in christen-democratische kring graag wordt aangeduid met de [term] verantwoordelijke maatschappij; een samenleving waarin niet het eigenbelang centraal staat, maar de solidariteit met de ander [...]’.⁵⁵

Een jaar later, bij de laatste algemene politieke en financiële beschouwingen onder het kabinet-Den Uyl, was het vooral Andriessen die aangaf ‘nog niet tevreden’ te zijn over de verhouding tussen overheid en particulier initiatief.⁵⁶ In een pleidooi dat een voorafspiegeling leek van de betogen van minister Elco Brinkman (CDA) van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur over de zorgzame samenleving uit de jaren tachtig van de vorige eeuw, stelde hij:

In de tijd van de meest perfecte communicatiemediën met alle technieken die daarbij horen, is er individueel misschien meer communicatie-armoede dan ooit tevoren. Ook hier is de structuur perfect, maar de mens staat vaak alleen. Voorzieningen zijn goed, zijn nodig. Laten wij blij zijn dat wij hen hebben, maar wij moeten terug naar de mens die vraagt naar de medemens. Dat kan niet alleen beroepsmatig. Het moet beginnen bij het gezin, in de man-vrouw-relatie en in het gesprek over het balkon of de heg. Moet na de ontmanteling van het gezin de hulpverlener de taak van de ouders tegen hun zin overnemen? Moet na de ontmanteling van de buurt, het gemeenschapshuis de buurtfuncties overnemen? Moet na de ontmanteling van de klas de schoolbegeleidingsdienst de vriendschap overnemen? Ik overdrijf, ik weet het, maar ik stel de vraag: laten wij niet te gemakkelijk authentieke groepen los voor nieuwe doelgroepen?⁵⁷

Uit het bovenstaande blijkt dat de rapporten *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij* en *Gerede twijfel* tot op zekere hoogte doorwerkten in de opstelling van de confessionele drie in het parlement. Hierbij kwam wel aan het licht dat zij in zoverre multi-interpretabel waren dat politieke tegenstanders van uiteenlopende signatuur er hun winst mee konden doen. Ook leken de lezingen van de fractievoorzitters van de confessionele drie soms uiteen te lopen. Voorts valt op dat premier Den Uyl op een bepaald moment de vanuit confessionele hoek gemaakte kanttekeningen bij zijn beleid tot de zijne leek te maken. Een en ander zegt iets over het flexibele karakter van het gedachtegoed op sociaaleconomisch terrein, dat zich kennelijk zowel leent voor progressievere als conservatievere interpretaties. Tevens blijkt het denken niet zodanig onderscheidend te zijn dat – wanneer dit opportuun lijkt – het niet door politieke tegenstanders gedeeltelijk kan worden toegeëigend. Anderzijds valt bij kennisname van het geheel van de rapporten en de parlementaire doorwerking ervan op dat het gedachtegoed op sociaaleconomisch terrein in de jaren zeventig relatief geprofileerd was en per saldo toch eerder een wat vooruitstrevend dan een behoudend karakter droeg.⁵⁸ Deze

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’

toon klonk ook nog door in het eerste CDA-programma voor de Tweede Kamer-verkiezingen, *Niet bij brood alleen* uit 1977. Het latere CDA sprak, toegegeven onder andere omstandigheden en niet ongeclausuleerd, toch eerder over economische groei dan over harmonische groei.⁵⁹

‘Het is niet de taak van de overheid mensen persoonlijk te dwingen Gods geboden na te leven’

Ten derde kijken wij naar het sociaal-culturele beleid, speciaal het abortusvraagstuk. De historica Hillie van de Streek stelt over deze kwestie dat de confessionele drie er in de jaren zeventig in zijn geslaagd ‘an intricate compromise’ te sluiten met de liberalen en sociaaldemocraten. Volgens haar wisten ARP, KVP en CHU weliswaar ten aanzien van abortus een uitstel in de besluitvorming te bereiken, maar konden zij niet voorkomen dat uiteindelijk een beslissing werd genomen die grotendeels tegengesteld was aan hun oorspronkelijke ideeën.⁶⁰ Hoe is dit precies in zijn werk gegaan? Uiteraard is het niet mogelijk, en overigens ook niet nodig, hier het hele wetgevingsproces te behandelen.⁶¹ De nadruk wordt daarom gelegd op een voor het CDA-in-wording cruciale episode.

Sinds 1970 zijn bij het parlement verscheidene wetsvoorstellen in behandeling geweest, die strekten tot herziening van de bestaande wettelijke voorschriften inzake abortus. Zo dienden in dat jaar Jan Lamberts en Hein Roethof (beiden PVDA) een initiatiefvoorstel in tot wijziging van de strafbepalingen inzake zwangerschapsverstoring. In 1972 maakten de toenmalige ministers van Volksgezondheid en Milieuhygiëne en van Justitie uit het kabinet-Biesheuvel, Louis Stuyt en Van Agt (beiden KVP), een wetsvoorstel aanhangig houdende nieuwe regels met betrekking tot het afbreken van zwangerschap. Dit laatste ontwerp werd in 1975 ingetrokken, zelfs nog voordat de Tweede Kamer voorlopig verslag had uitgebracht. Dit kwam voort uit de afspraak die bij de formatie van het kabinet-Den Uyl was gemaakt, dat dit zou gebeuren wanneer de confessionele fracties die dit kabinet gedoogden (ARP en KVP) een initiatiefvoorstel hadden ingediend. Ongeveer gelijktijdig met de intrekking van dit wetsontwerp zagen twee andere initiatiefwetsontwerpen omtrent het afbreken van zwangerschap het licht, namelijk een van Theo van Schaik (KVP) en Hannie van Leeuwen (ARP) en een van Els Veder-Smit en Aart Geurtsen (VVD). Het laatstgenoemde ontwerp en het oudere van Lamberts en Roethof werden in 1976 vervangen door een gecombineerd initiatiefvoorstel dat de Tweede Kamer in september 1976 behandelde, gelijktijdig met het voorstel van Til Gardeniers-Berendsen (die in de plaats was gekomen van Van Schaik) en Van Leeuwen.

De memorie van toelichting bij het confessionele initiatiefvoorstel benadrukte ‘dat eerbied voor en bescherming van het menselijk leven ongeacht ontwikkelingsstadium of verschijningsvorm hoeksteen behoort te zijn en te blijven van ieder politiek beleid en dus ook op het vlak van wetgeving’.⁶² Deze beschermwaardigheid van het menselijk leven werd aangemerkt als ‘het meest essentiële

van de evangelische opdracht, die een bijzondere dimensie krijgt ten aanzien van de zwakken en weerlozen, de van macht verstokenen en (passend in dit verband) de “ongewensten”, die wij moeten beschermen en met liefde omringen’.⁶³ Hoewel veel mensen ervan overtuigd waren dat een rechtsgrond voor een abortus slechts te vinden zou zijn indien het leven van de vrouw in het geding was, wilden de indieners echter nadrukkelijk erkennen dat een deel van het Nederlandse volk van oordeel was dat abortus ook toelaatbaar moest zijn in andere gevallen. Derhalve kozen zij op principiële gronden voor een tussenweg: ‘Het wil ons voorkomen dat het “opdringen” van een wet die een extreme opvatting met uitsluiting van de andere tot gelding zou willen laten komen, niet heilzaam kan zijn.’⁶⁴

In het voorlopig verslag dat in juni 1975 uitkwam, stond te lezen dat de fracties van KVP, ARP en CHU weliswaar ‘met instemming’ kennis hadden genomen van de inhoud van dit wetsontwerp, maar dat enkele leden vooralsnog een voorbehoud wensten te maken of zij er uiteindelijk voor zouden stemmen.⁶⁵ In de memorie van antwoord gaven de indieners vervolgens enkele maanden later nog eens duidelijk aan: ‘Het hebben van een persoonlijke opvatting hoezeer ook godsdienstig-zedelijk gefundeerd kan [...] niet door strafrecht afgedwongen worden, als deze opvatting althans niet door de grote meerderheid van ons volk wordt onderschreven. [...] Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan.’⁶⁶

Op 14 september 1976 nam vervolgens de plenaire behandeling een aanvang. De woordvoerders van KVP, ARP en CHU spraken bij deze gelegenheid namens elkaars fracties, waarbij zij een onderlinge taakverdeling hadden aangebracht wat betreft de te behandelen deelonderwerpen. Tilanus (CHU) gaf bij deze gelegenheid eerst het vertrekpunt van de confessionele drie weer: ‘Wij geloven in God, de Schepper van het menselijke leven en wij onderschrijven de stelling in de memorie van toelichting van de toenmalige indieners, de leden Van Schaik en Van Leeuwen, dat het een essentiële evangelische opdracht is, het menselijke leven te beschermen. Dat geldt voor elk stadium van ontwikkeling, zeker als dat leven zich in zwakke en weerloze staat bevindt.’⁶⁷ Vervolgens ging hij in op de moeilijkheid die dit vertrekpunt opriep, wanneer vervolgens tot wetgeving moest worden overgegaan: ‘Er bestaat spanning tussen de eigen norm en de wetgeving, zowel voor degenen, die méér ruimte willen als voor degenen, die minder ruimte willen dan de wet toestaat. De wetgever kan hier niet één van beide uiterste opvattingen in de wet neerleggen.’⁶⁸ Dien Cornelissen (KVP) typeerde de samenvoeging van de onderscheiden wetsontwerpen van PVDA en VVD tot een nieuw, gezamenlijk wetsontwerp als ‘een onzalig verbond’.⁶⁹

De drie confessionele fracties hadden echter ook zelf ‘geworsteld’ met de problematiek, aldus Cornelissen: ‘Met name de vraag of wij als fractie met een eigen regeling zouden mogen komen als deze niet volledig de norm kan dekken waarvoor wij persoonlijk in geweten willen staan, stond daarbij centraal.’⁷⁰ Zij vervolgde, verwijzend naar het falen van de tot dan toe geldende wetgeving:

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’

Het wetsontwerp-Gardeniers/Van Leeuwen stelt nadrukkelijk de norm van de beschermwaardigheid van het ongeboren leven. Het zegt tegen abortus: nee, tenzij. In dat tenzij ligt de afweging die de nieuwe wet vereist met het oog op strafbaarstelling, maar niet de individuele gewetensafweging waar de wetgever buiten staat en ook volstrekt buiten moet blijven. Dat is voor ieder de eigen gewetensbeslissing en voor de christen de beslissing met inachtneming van de Goddelijke wet. [...] Wij menen dit getuigenis te moeten geven al is het niet volmaakt en zal het niet die volledige rechtsbescherming aan het ongeboren leven kunnen bieden, die wij als ethisch en christelijk ideaal zien. Wij ervaren dat als jammer en pijnlijk, maar willen voor die pijn onze verantwoordelijkheid voor de wetgeving niet kwijt. Wij willen niet zijn als degene die slechts roept om hulp voor de drenkeling die te water ligt, maar er niet inspringt in een poging om te redden.⁷¹

Hiertegenover stond voor Cornelissen de benadering zoals gekozen in het wetsontwerp van PVDA en VVD:

Het wetsontwerp van de heren Geurtsen, Lamberts, Roethof en mevrouw Veder-Smit stoelt uitsluitend op de gewijzigde opvattingen in de samenleving en dit kan zeer modern en progressief klinken en in een aantal zaken is het van groot belang dat de wetgeving wordt aangepast aan de gewijzigde of zich wijzigende situaties, maar waar het gaat over zulke belangrijke zaken van leven of dood, is het onverantwoord om de wetgeving zo uitsluitend te baseren op deze gronden. Dit is geen wezenlijk fundament voor deze gewichtige zaken, dit wetsontwerp stoelt daarom ook naar mijn mening op drijfzand.⁷²

Gerrit van Dam (ARP) vulde dit betoog aan door de positiebepaling van de confessionele drie anderzijds af te bakenen ten opzichte van hen die een strengere wetgeving voorstonden:

Zou dan geen oog moeten bestaan voor de levensnood van de vrouw? Wij kunnen ons dat nauwelijks voorstellen. In onze opvatting over de taak van de overheid is daarvoor in elk geval wel plaats. Dat scheidt ons aan de andere kant van degenen die abortus onder alle omstandigheden willen uitsluiten met een beroep op het goddelijke gebod ‘gij zult niet doden’. [...] Het is niet de taak van de overheid mensen persoonlijk te dwingen Gods geboden na te leven. Dat zou betekenen een heersen over het persoonlijke geweten. Het zou tot dictatuur voeren en elke persoonlijke verantwoordelijkheid van de mens tegenover God beknotten.⁷³

Een en ander voorkwam niet dat de Tweede Kamer het wetsvoorstel van PVDA en VVD op 29 september 1976 met 83 tegen 58 stemmen aannam.⁷⁴ Hierop trok Van Leeuwen het eigen wetsontwerp in, nu haar bij peiling was gebleken dat een

meerderheid van de Kamer de behandeling ervan niet wenste te schorsen. Bij verwerping van het wetsontwerp van PVDA en VVD in de Eerste Kamer kon het initiatiefrecht dan eventueel opnieuw worden gebruikt.⁷⁵ Inderdaad verwierp de senaat het overgebleven initiatiefontwerp op 14 december 1976 – doordat acht liberalen zich keerden tegen hun politieke geestverwanten in de Tweede Kamer – en wel met 41 tegen 34 stemmen.⁷⁶

Het verhaal aan confessionele zijde gaat vervolgens echter pas verder met de opname van een passage in het regeerakkoord dat ten grondslag lag aan het optreden van het eerste kabinet-Van Agt van CDA en VVD in 1977, dat de totstandkoming van een nadere wettelijke regeling van het abortusvraagstuk dringend gewenst was. Het werd uiteindelijk 15 februari 1979 totdat de betreffende Wet afbreking zwangerschap aanhangig werd gemaakt. Tevens dienden Abma (SGP) en Bart Verbrugh (GPV) een wetsvoorstel levensbescherming menselijke vrucht in.

Volgens het in juli 1979 uitgebrachte voorlopig verslag gaven de leden van de inmiddels gevormde CDA-fractie aan ‘in weerwil van hun twijfels over de inhoud van dit wetsontwerp’ waardering te hebben voor het feit dat het kabinet een wetsvoorstel had ingediend.⁷⁷ Bij de beoordeling van het wetsvoorstel gold voor de christendemocratische Tweede Kamerleden als uitgangspunt:

Dat de mens naar Gods beeld en gelijkenis is geschapen en dat daarom publiekelijke rechtsbescherming geboden is, ook als het gaat om het ongeboren menselijk leven. [...] Voor hun gemotiveerde standpunt verwezen zij naar de toelichting op het destijds door de leden Van Schaik en Van Leeuwen ingediende wetsontwerp. Met dit voorstel – waarnaar in het CDA-programma wordt verwezen – werd beoogd tot een aanvaardbare wettelijke regeling te komen vanuit het zoëven geformuleerde uitgangspunt. Vanzelfsprekend zou de fractie dus bij de beoordeling van het onderhavige wetsontwerp het wetsvoorstel-Van Schaik en Van Leeuwen in de beschouwingen betrekken.⁷⁸

Ook tijdens de plenaire behandeling van het wetsvoorstel, op 4 november 1980, refereerde Wim Deetman (CDA) aan de eerdere beraadslagingen over het confessionele initiatiefwetsvoorstel – bijvoorbeeld bij de beantwoording van de vraag of het CDA onder alle omstandigheden bereid was een compromis te sluiten:

Er is toen vanuit het CDA geantwoord op een vraag van de SGP-fractie, dat een volksvertegenwoordiger ook in zijn politiek handelen het Evangelie tot richtsnoer dient te nemen. Hieraan werd de opvatting toegevoegd, dat in de wetgeving het mede gaat om het afwegen van twee criteria: het absolute criterium van de Wet Gods en het relatieve criterium van de zedelijke draagkracht van het volk. Zo is het toen gezegd en geschreven en zo geldt het nog voor het CDA. Aan de genoemde twee criteria voeg ik een derde expliciet toe. Destijds is onzerzijds gezegd, dat de wet nimmer de consciëntie van een volk kan veranderen; zij kan een ontwikkeling ten kwade kanaliseren en ten

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’

goede bevorderen. Het derde criterium is dan, dat de wet ook aangrijpingspunten moet bevatten voor kanalisering van het kwade en de bevordering van een ontwikkeling ten goede, een ontwikkeling gericht op de absolute norm.⁷⁹

Minister van Justitie Job de Ruiter (CDA) verdedigde het wetsvoorstel met succes, onder meer door in de richting van de SGP aan te geven ‘dat ik mij niet goed kan voorstellen dat de evangelische boodschap niet naast het gebod van bescherming van menselijk leven – ook dat van het ongeboren leven – tevens een plicht tot verlening van hulp aan de mens in nood zou bevatten’.⁸⁰

In de Eerste Kamer gaf woordvoester Madeleen Leyten-de Wijkerslooth de Weerdesteyn (CDA) ten overvloede aan dat het in een pluriforme samenleving niet de taak van de overheid is ‘om Gods wet als zodanig in de menselijke wetgeving op te nemen’. Volgens haar kon het oordeel van de CDA-fractie over het wetsontwerp niet goed worden begrepen door wie ‘de door ons aangebrachte scheidslijnen tussen geloof, ethiek en recht niet onderkennen of de opvattingen daarover niet delen’.⁸¹ Het belangrijkste element uit het wetsontwerp voor de CDA-fractie was ‘dat de beslissing over [de] zo moeilijke en diep ingrijpende afweging tussen de noodsituatie waarin de vrouw als gevolg van een ongewenste zwangerschap verkeert en het afbreken van ongeboren menselijk leven hier duidelijk normatief is georiënteerd, een logisch vervolg op het handhaven van abortus in het wetboek van strafrecht’.⁸² Bij de stemverklaringen gaf Leyten aan dat ‘het overgrote deel’ van haar fractie had besloten voor het wetsvoorstel te stemmen. Het werd uiteindelijk aangenomen met 38 tegen 37 stemmen.⁸³

In de abortuskwestie koos het CDA-in-wording, al worstelend met de materie, aldus positie tussen de opvatting dat de eigen ethische opvattingen rechtstreeks in wetgeving dienden te worden verankerd en het ongeclausuleerde aansluiten bij de tijdgeest. De compromisoplossing, door de confessionele drie verdedigd als principieel standpunt, hield een ‘nee, tenzij’ in. Daarmee leek het CDA-in-wording op de sociaal-culturele dimensie in zekere zin een middenpositie te betrekken, tussen progressief en conservatief in. Met een beroep op de grenzen van de zedelijke draagkracht van de bevolking ging het in elk geval verder mee met de veranderende maatschappelijke opvattingen dan op grond van een puur conservatieve stellingname mocht worden verwacht. Al was het imago van de grote confessionele partijen op sociaal-cultureel gebied ongetwijfeld behoudend, de ware conservatieven op dit gebied waren eerder te vinden in de kring van de kleine christelijke partijen.

Slot

Het citaat uit de titel van deze bijdrage, ‘een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’, is afkomstig uit de abortusdebatten in de Kamer en ongetwijfeld ook hierop het meest van toepassing. Het vormde de basis voor de tussenweg die de confessionelen op sociaal-cultureel gebied hebben gevolgd.

Bij nader inzien kan het adagium ook – zij het met enige fantasie – met betrekking tot de beide andere behandelde terreinen van toepassing worden verklaard. De historische, constitutioneel-normatieve benadering die het CDA-in-wording voorstond met betrekking tot de politieke ordening vond haar oorsprong immers, zoals gezien, mede in een groot vertrouwen in bestaande gemeenschappen en hun (staatsrechtelijke) mores en de huiver om daar met behulp van theoretische constructies wijzigingen in aan te brengen. Op sociaaleconomisch vlak leken de drie partijen in de jaren zeventig weliswaar meer bereid om veranderingen door te voeren, maar zij maakten zich daarbij bewust afhankelijk van het welslagen van een moreel appèl op de burgers.

Al met al blijken de ideologieën van ARP en KVP, ondanks de door Zwart waargenomen invloed van de modernisering in de tweede helft van de jaren vijftig, twee decennia later bepaald niet geheel te zijn verdwenen. De status en functie mogen zijn gewijzigd, inhoudelijk lijkt er ook wat betreft de praktisch-politieke opstelling eerder sprake te zijn geweest van continuïteit. Met een houding op politiek-bestuurlijk terrein die conservatieve trekken kent, een opstelling op sociaaleconomisch gebied die eerder aan de progressieve kant is en een stellingname op sociaal-cultureel gebied die noch als progressief noch als conservatief aan te merken valt, komt het CDA-in-wording evenals zijn voorlopers keurig in het midden uit. In zoverre bevestigt deze impressie van de opstelling van de confessionele drie in het parlement het eerder geschetste algemene beeld van een bescheiden karakterverandering die de christelijke partijen hebben doorgemaakt in de aanloopfase naar het CDA. De strijd om de politieke koers, die mede de inzet vormde van de grondslagdiscussies, speelde nog het meest op sociaaleconomisch terrein. Toch was de CHU, die de oppositierol vervulde, op gezette tijden niet wezenlijk kritischer dan de ARP en de KVP en beriepen zij zich alle drie op hetzelfde gedachtegoed. Al met al lijkt de praktisch-politieke opstelling van het confessionele drietal eerder te kunnen worden toegevoegd aan het rijtje van integererende factoren in het fusieproces dan aan dat van de complicerende factoren.

Een machtspartij met idealen

Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010

Marcel ten Hooven

Het was een pijnlijk tafereel, die donderdagmiddag op de eerste september van 2005, toen Bert de Vries in de wandelgangen van de CDA-burelen aan het Binnenhof de ene na de andere deur voor zich gesloten zag. De oudgediende had even daarvoor *Overmoed en onbehagen. Het hervormingskabinet-Balkenende* gepresenteerd.¹ In dat boek toonde hij zich onverbloemd kritisch over de ‘neoconservatieve’ koers die het CDA zijns inziens onder de leiding van Jan Peter Balkenende was ingeslagen. Zijn kritiek gold niet alleen die koers zelf. De Vries betreurde ook dat Balkenende met die keuze een splijtzwam in zijn partij had gezaaid. Volgens hem hield Balkenende zich met zijn wending naar het neoconservatisme niet aan de gouden regel dat de leider van een fusiepartij als het CDA, met zoveel politieke zielen in één borst, als een evenwichtskunstenaar moet opereren. Voor CDA’ers die zich niet in die koers konden vinden, golden nu twee opties, meende De Vries: ‘Of stillerjes in een hoekje wegkruipen en wachten op betere tijden, of de handschoen oppakken en het debat aangaan.’²

De Vries koos voor dat laatste, niet nadat hij de nodige aarzelingen had overwonnen. Hij hield er rekening mee dat men binnen de leidende regionen van het CDA kritiek van een dinosaurus als hij niet zou waarderen. Dat voorgevoel klopte. Partijvoorzitter Marja van Bijsterveldt nam het boek in ontvangst, waarmee zij een oekaze van Balkenende trotseerde dat niet te doen. Van Bijsterveldt was ‘verbaasd en teleurgesteld’ omdat de auteur, meende zij, zelfs niet vertrouwde in de ‘goede intentie’ van de CDA-top.³ In de wandelgangen van het CDA-onderkomen in de Tweede Kamer, waar De Vries na de presentatie enkele oude bekenden de hand wilde schudden, was de ontvangst niet veel hartelijker, integendeel. De ene deur na de andere ging voor zijn neus dicht. Als voorzitter van de Tweede Kamerfractie ten tijde van de eerste twee kabinetten die door Ruud Lubbers werden geleid (1982-1989), minister van Sociale Zaken in diens derde kabinet (1989-1994) en interim-partijvoorzitter (2001-2002) had hij omwille van het CDA heel wat rotklusjes opgeknapt, loyaal en zonder wanklank, maar nu telden die verdiensten op slag niet meer. Die middag was hij persona non grata in eigen partij.

Afgesloten in een cocon

In dit ontluisterende tafereel openbaarden zich de reflexen van een partij die de macht als vanzelfsprekend als de hare beschouwt en zich geleidelijk in een cocon afsluit voor kritiek van buiten. Dat was bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1994 een van de oorzaken geweest van de opdoffer die de kiezers het CDA uitdeelden, met een verlies van twintig zetels. In de beeldvorming kreeg de gesneefde lijsttrekker Elco Brinkman alle schuld van dit oneervolle einde van de succesjaren die het CDA onder zijn voorganger Lubbers had beleefd. Maar hoeveel onheil Brinkman ook mag hebben veroorzaakt, deze versie van dat drama ontnemt het zicht op een ander verschijnsel. Onder Lubbers had gaandeweg alles en iedereen in het CDA zich geplooid naar het behoud van de macht, waardoor de partij in de ban kwam van een eenheidsdrang die het systeem van *checks and balances* verstoorde. 'Het CDA heeft zich opgesteld als een zelfgenoegzame bestuurderspartij die het gewoon vindt aan de macht te zijn,' oordeelde naderhand de commissie die onder leiding van oud-politica Til Gardeniers-Berendsen onderzoek deed naar de stembusnederlaag.⁴

De gesloten deuren voor De Vries zijn niet de enige aanwijzing dat deze verschijnselen van introversie na het aantreden van Balkenende opnieuw de kop opstaken. Met diens verkiezingsoverwinning van 2002 had het CDA het premierschap heroverd, na een periode van moeizaam oppositie voeren tegen de paarse regeringscoalitie van PVDA, VVD en D66. Volgens zijn moeder wilde Balkenende 'een gids in het barre land' zijn, een opdracht waaraan hij zich met een diepgeworteld gevoel van plichtsbetrachting en een onuitputtelijke energie zette.⁵ Hij leek gaandeweg niet alleen zichzelf maar ook de partij met die opdracht te vereenzelvigen, waardoor hij kritiek als deloyaal ging ervaren en niet als nuttige tegenspraak – het 'dagelijks brood van de politicus', in de woorden van de Duitse christendemocraat Helmut Kohl.⁶ Symptomatisch was ook het verschijnsel dat Balkenende steeds minder raadgevers om zich heen duldde, tot er slechts een klein kringetje partijgenoten over was dat hem afschermden voor kritiek. Na de grote nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 constateerde oud-minister Cees Veerman: 'Balkenende heeft zich in de loop van de jaren omringd met een steeds kleiner groepje adviseurs. In het begin was Cees van der Knaap er nog, die hem geweldig bij de les hield. Maar in de laatste jaren waren er alleen nog Jack de Vries, zijn politiek assistent Jeroen de Graaf en nog een paar mensen. De beste adviseurs zijn degenen die kritiek durven te hebben, maar in dit geval drong kritiek bijna niet meer door.'⁷

Ook de *checks and balances* binnen het CDA raakten opnieuw, net als ten tijde van Lubbers, verstoord. Bevangen door de angst de macht kwijt te raken, plooidde de partij zich in al haar geledingen naar het streven naar behoud van de verworven positie, duldde zij van de eigen mensen geen tegenspraak maar verlangde ze gehoorzaamheid aan de leiding, en onderscheidde zij in de buitenwereld nog slechts vrienden of vijanden. Niet kritiek maar de macht werd het dagelijks brood

van het CDA. 'Voor mensen die geen slavenziel hebben is de sfeer niet om te harden,' schreef oud-CDA-fractiemedewerker Joop van Rijswijk over de disciplineringsdrang in de partij. 'Onder Balkenende keert het CDA zich naar binnen, sluit zich af voor kritiek, is doof voor signalen vanuit de samenleving en houdt het doctrinair vast aan het eigen gelijk.'⁸

Tekenend voor het gebrekkig functioneren van de partijdemocratie als corrigerend mechanisme jegens de macht, was hoe het partijbestuur Balkenende op de ochtend van 20 februari 2010, slechts enkele uren na de val van zijn vierde kabinet, opnieuw voordroeg als lijsttrekker, zonder enige sondering in de partij hoe deze voordracht zou vallen. Het bestuur accepteerde bovendien dat Balkenende zich als lijsttrekker kandideerde voor het Kamerlidmaatschap, maar tegelijkertijd zei dat hij zijn plek in de Kamer niet zou innemen. Hij ging slechts voor 'goud', waarmee hij een nieuw premierschap bedoelde. Die reactie tekende hoezeer Balkenende, met de partij in zijn kielzog, verslingerd was geraakt aan de macht. Zoals vaker fixeerde het CDA zich op deelneming aan de regering, meer dan op vertegenwoordiging van het volk in de Tweede Kamer, waardoor de partij ondanks haar karakter van brede volkspartij een in zichzelf gekeerde indruk maakte.

Enkele maanden later, bij de Kamerverkiezingen van 9 juni 2010, raakte het premierschap voor het CDA mogelijk voor lange tijd uit beeld, na een verlies van twintig zetels (zie tabel 1 in de bijlage). Balkenende had met ere kunnen vertrekken, mits hij de eindigheid van zijn politieke bestaan zou hebben erkend en vóór de verkiezingen het lijsttrekkerschap zou hebben overgedragen. Over zijn prestaties als premier zal nu de schaduw van de grote verkiezingsnederlaag hangen. De kiezers stootten zijn partij uit haar spilpositie door haar te reduceren tot de vierde plek, na de VVD, de PVDA en de PVV van Geert Wilders. Daarmee werd het CDA geconfronteerd met de zin van zijn bestaan in de politiek. Moest het stembussucces bij de verkiezingen in de eerste jaren onder Balkenende toch worden toegeschreven aan incidentele factoren? Had de secularisatie de electorale basis ondertussen verder aangevreten? Een commissie van partijprominenten onder leiding van de Limburgse gouverneur Leon Frissen kreeg daarom de opdracht, naast de directe oorzaken van de afstraffing door de kiezers, de positie van de christendemocratie in de samenleving te onderzoeken. Dat was een opmerkelijke opdracht voor een partij die vanouds haar kracht ontleende aan haar verwevenheid met de maatschappij.

Goed uit de startblokken

Na de Kamerverkiezingen van 2010 restten de fractie in de Tweede Kamer nog maar 21 zetels, een dieptepunt in de dertigjarige geschiedenis van de partij en ver verwijderd van het doel van een stabiel zeteltal van rond de zestig. Dat doel stelde het CDA zich in de jaren tachtig gedurende de voorspoedige periode onder het leiderschap van Ruud Lubbers. Hij gaf de christendemocraten het zelfvertrouwen

dat de jonge partij nodig had, nadat de kiezers zich in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw massaal hadden afgewend van de confessionele partijen. Vooral de katholieke en hervormde kiezers, wier kerken het meest onder de secularisatie hadden te lijden, keerden zich af van hun partijen, de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU). Alleen de derde partij die zou opgaan in het CDA, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), bleef min of meer stabiel. De ARP, overwegend bevolkt door gereformeerden, won bij de laatste verkiezingen waaraan zij zelfstandig deelnam – in 1972 – zelfs een zetel, mede dankzij de electorale aantrekkingskracht van de rijzige lijsttrekker Barend Biesheuvel, ‘mooie Barend’.

Ondanks dat electorale verval herbergde het CDA bij de officiële oprichting in 1980 een schat aan bestuurlijke ervaring. De KVP en haar vooroorlogse voorloper, de Rooms-Katholieke Staatspartij, hadden sinds 1918 nimmer in de regering ontbroken en ook de ARP en de CHU namen meestal aan het landsbestuur deel. Het brede veld van identiteitsgebonden organisaties, zowel in de maatschappelijke en culturele als in de sociaaleconomische sfeer, vormde bovendien een rijke bron van bestuurlijk talent. Mede daardoor gaf het nieuwe CDA weer wat stevigheid aan het politieke midden, dat in die jaren dreigde te versplinteren onder de druk van de polarisatiestrategie van de PVDA, waarmee de sociaaldemocraten beoogden een tweedeling tussen ‘links’ en ‘rechts’ in de politiek te forceren.

De vorming van het CDA vulde dat politieke centrum weer op en bood daarmee tegenwicht aan de effecten van de polarisatie. Commentatoren schatten het belang van die prestatie destijds niet naar waarde doordat zij de vorming van het CDA vooral in een negatieve context belichtten. KVP, ARP en CHU sloten elkaar in de armen om te sterven, schreven de PVDA’ers Joop van den Berg en Henk Molleman, in de verwachting dat de fusie hooguit een vertragend effect zou hebben op de marginalisering van de christendemocratie.⁹ Het electorale succes dat Lubbers boekte, leek die verwachting te logenstraffen. Het politieke effect was in ieder geval dat de PVDA onder aanvoering van Wim Kok na 1986 terugkwam van haar polarisatiestrategie, wat bijdroeg aan de rehabilitatie van het politieke midden.

Van Agt, een gewiekste romanticus

Het aandeel van de eerste lijsttrekker van het CDA, Dries van Agt (1931), in dat normaliseringsproces moet niet worden onderschat. Door zijn schelmenstreken en bovenal zijn relativiserende houding jegens de politiek had Van Agt de naam van een non-politicus, een vreemdeling op het strijdtoneel van het Binnenhof van de jaren zeventig, met zijn kapsel uit vervlogen tijden, zijn archaïsche taal, zijn gewoonte om zijn wel en wee met de natie te delen. In de buitenwereld bevestigde hij dat beeld van vreemdeling in Den Haag door met enige regelmaat te mopperen over het ‘gekissebis’ van de ‘heren politici’.¹⁰ Dat hij toch meer politicus was dan destijds leek, moge alleen al blijken uit het politieke wapen dat hij smeedde met

dat typerende taalgebruik. Zo maakte hij Kamervragen over het modieuze verschijnsel van het naaktlopen of *streaken* onschadelijk met dit antwoord: 'Het blootschichten of naaktlijen is een ook in kwantitatief opzicht singuliere gedraging. Het verschijnsel heeft weinig om het lijf. [...] Toepassing van de bijkans alom aanvaarde gedachte dat strafrechtelijke repressie *ultimum remedium* dient te zijn, leidt ertoe vooralsnog de uitwerking van andersoortige sancties af te wachten, met name de klimatologische van het kou vatten en de sociale dat zich alras meewarigheid en verveling meester maken van wie een rariteit in reprise krijgt te aanschouwen.'¹¹

Een romanticus? Dat was hij, maar voor het CDA was Van Agt in die fase van zijn bestaan ook de juiste man op de juiste plaats. Met zijn 'ontregelende en onthaastende' optreden, in de woorden van zijn biografen, verlichtte hij niet alleen de zware ernst waarmee links destijds de politiek tegemoet trad, maar appelleerde hij ook aan de behoefte aan meer harmonie in de gepolariseerde politieke verhoudingen. 'We buigen niet naar links, wij buigen niet naar rechts', luidde zijn adagium, en dat werkte samenbindend in de brede achterban van het CDA in wording. Gevoelsmatig bracht hij de katholieken, tot wie hij behoorde, samen met de protestanten boven de rivieren, door met zijn 'ethisch réveil' tegenwicht te bieden aan de zelfbeschikkingsdrang van de seculiere partijen. Achter de romanticus Van Agt ging dus een gewiekst politicus schuil, concludeerde politiek commentator Hans Goslinga, die zijn macht vooral heeft gebruikt om het progressieve tij te keren en tegen de stroom in het CDA politiek leven in te blazen.¹² 'Een betonnen bunker, met bloemetjes versierd', zo typeerde Piet Steenkamp, de drijvende kracht achter de totstandkoming van het CDA, hem.

Van Agt trok de lijst van het CDA drie keer, in 1977, 1981 en 1982, en leidde drie kabinetten. Het eerste (1977-1981), met VVD-leider Hans Wiegel als vicepremier aan zijn zijde, zat de rit volledig uit – ondanks een smalle basis van niet meer dan 77 zetels, ondanks het tussentijdse aftreden van oud-KVP-leider Frans Andriessen als minister van Financiën en ondanks een groep van zeven 'loyalisten' in de CDA-fractie die het regeerprogramma voor een deel afwezen. Zijn tweede kabinet, met PVDA en D66, hield het door een permanente crisistemming in de eigen gelederen niet meer dan acht maanden vol, waarna Van Agt met D66 een kortstondig minderheidskabinet vormde om de Kamerverkiezingen van 1982 voor te bereiden. De afschaffing van de cent moet tot de memorabilia van dat tussenkabinetje worden gerekend.

Over zijn betekenis voor Nederland zei Van Agt bij zijn vertrek uit de landelijke politiek dat hij zichzelf zag als een 'clair obscur dat straks in de herinnering zal vervagen als het veelkleurig loofbos onder de melancholieke nevels van de herfst'.¹³ Direct na de Kamerverkiezingen van september 1982 kondigde Van Agt aan dat hij de politiek zou verlaten. De partijtop had dat voornemen goed geheim weten te houden. Van Agts vertrek mocht voor de buitenwereld een complete verrassing zijn, het partijbestuur wist al vóór de verkiezingen dat hij ermee wilde ophouden. Van Agt droeg zijn minister Jan de Koning – de oud-ARP-voorzitter – als zijn

opvolger voor, maar die weigerde, niet alleen vanwege zijn zwakke hart maar ook omdat hijzelf Lubbers een betere kandidaat vond.

Jan de Koning (1926-1994) bleef de stille kracht, de invloedrijke raadgever. Eerst als minister van Ontwikkelingssamenwerking (1977-1981) en daarna van Landbouw en Visserij (1981-1982) onder Van Agt en daarna als minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid onder Lubbers, in diens eerste twee kabinetten (1982-1989). Hij was steun en toeverlaat van beide premiers. De Koning bekleedde gedurende de lange duur van zijn politieke loopbaan, die de jaren zeventig en tachtig omvatte, een prominente positie, zonder veel op de voorgrond te treden. Dat had hij mede te danken aan zijn onfeilbare gevoel voor het haalbare, dat hij onder woorden bracht met zijn veel aangehaalde devies: 'Als het niet gaat zoals het mot, dan mot het maar zoals het gaat.' Hij was als minister van Sociale Zaken in de sanerings-kabinetten van Lubbers overtuigd van de noodzaak van bezuinigingen, ook op de uitkeringen, maar zijn standvastigheid ontaardde nooit in halsstarrigheid. Aan de ene kant beschouwde hij het als de taak van een politicus burgers 'een meter verder' te laten springen dan zij uit zichzelf geneigd zijn te doen. Aan de andere kant temperde hij het ongeduld van degenen die sneller resultaat van het bezuinigingsbeleid wilden zien, met de woorden: 'Je kunt een plant niet harder laten groeien door aan de bladeren te trekken.'¹⁴ Hij was wendbaar op momenten dat het nodig was, zoals in 1989, toen de regeringssamenwerking tussen CDA en VVD op de klippen was gelopen en De Koning als 'verkenner' het voorwerk deed voor de oversteek naar de PVDA.

De Koning, als bestuurder gepokt en gemazeld in de Christelijke Boeren- en Tuindersbond, belichaamde hiermee als het ware de eigenschappen die het CDA en zijn voorlopers lange tijd hun stabiele spilpositie in het landsbestuur bezorgden. Dankzij deze eigenschappen, gecombineerd met een grote compromisvaardigheid, een aimabel karakter en humor, was hij onder Lubbers de onmisbare bemiddelaar tussen de stugge en hautaine minister van Financiën, Onno Ruding, en de premier. 'Om ruzie te maken zijn er twee nodig, en daar hoor ik niet bij', is nog zo'n typerende oneliner van De Koning. Al met al had hij een moeilijk te overschatten rol in het succes van de eerste kabinetten-Lubbers van CDA en VVD, dat zoals altijd in belangrijke mate afhankelijk was van de kracht van de as tussen Algemene Zaken en Financiën. Spiegelbeeldig school een voorname oorzaak van de malheur van het vierde kabinet-Balkenende in de slechte verstandhouding tussen de premier en de minister van Financiën, de PVDA'er Wouter Bos.

Tot eenheid gesmeed

Op 4 november 1982 ging het eerste kabinet van Lubbers van start. Dat was het begin van een periode waarin het CDA tot een organisatorische en ideologische eenheid werd gesmeed en de nieuwe partij zich, mede dankzij dat fundament, een stevige positie in het centrum van de macht verwierf. Hoewel niet zijn eerste keuze

als opvolger, zwaaide Van Agt op typerende wijze Lubbers naderhand alle lof toe, als 'de koene keeper' en de 'schrander spits' van Nederland. 'Jan de Koning zou een uitstekende minister-president zijn geworden. Ruud Lubbers is dat geworden,' zei hij ruiterlijk.¹⁵

Na de Brabantse katholiek Van Agt trad met Ruud Lubbers (1939) een geestverwant van boven de rivieren aan, de zoon van een Rotterdamse havenondernemer, gevormd en opgeleid bij de jezuïeten in Nijmegen. Van de kabinetten-Van Agt erfde Lubbers in 1982 een financieringstekort van 11,4 procent, het gevolg van een weinig gedisciplineerd uitgavenbeleid in combinatie met een economische recessie. Economen waarschuwden dat de grenzen van de financierbaarheid van de overheidsuitgaven in zicht kwamen. In deze jaren explodeerde ook de werkloosheid, vooral onder jongeren. Men zou naderhand spreken van een 'verloren generatie' of '*no future*-generatie'. Tussen 1980 en 1983 steeg de werkloosheid van 247.000 naar 690.000. Eén op de drie (niet-studerende) jongeren was werkloos. Jaarlijks verdwenen in de industrie circa 75.000 banen. Het aantal uitkeringsgerechtigden steeg met het afnemen van de werkgelegenheid, waardoor de sociale zekerheid steeds meer geld vergde.

Onder deze omstandigheden begon Lubbers, politiek voorgebakken als minister van Economische Zaken in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) en vervolgens als voorzitter van de Tweede Kamerfractie, aan zijn premierschap. 'Dit kabinet staat voor een enorme opgave. Onze samenleving is in de winter terecht gekomen. Daarvoor moeten wij de ogen niet sluiten,' zei hij bij het afleggen van de regeringsverklaring.¹⁶ In zijn jaren als fractieleider, van 1978 tot 1982, had hij met zijn ondoorgroondelijke, wollen taalgebruik de indruk gewekt een weifelende politicus te zijn, om niet te zeggen besluiteloos. Vrijwel iedereen die Lubbers zo kende, stond verbaasd over de daadkracht die hij als premier onmiddellijk aan de dag legde. 'Een nationale havenloods in het economisch stormtij van de jaren tachtig', zo typeerde het CDA hem in de verkiezingscampagne van 1986.¹⁷ Direct na zijn aantreden als premier was de Rotterdamse ondernemerszoon in hem zichtbaar geworden, hoewel hij zijn daden met veel woorden omlijstte.

Ondanks zijn voortvarendheid, waarmee hij de faam van 'no-nonsensepoliticus' verwierf, bleef hij ook een 'tastende figuur', in de woorden van Jean Penders, van 1979 tot 1994 Europarlementariër en klasgenoot van Lubbers bij de jezuïeten.¹⁸ Helemaal zeker van zijn zaak was hij nooit, wel ongekend vindingrijk in het zoeken van compromissen, óók als de tegenstellingen voor ieder ander onverzoenlijk leken. Sommigen zouden dat typeren als jezuïtische lenigheid. 'Zal ik even met je meedenken?' luidde de legendarische standaardzin waarmee hij een minister die vastliep in een conflict weer op weg hielp, meestal een beetje in de richting die de premier zelf beviel. Niet iedereen had door dat als Lubbers na een betoog te hebben aangehoord, zijn kin tussen wijsvinger en duim nam en 'hmmmm, interessant...' antwoordde, hij het als klinkklare onzin afdeed. Die ongrijpbaarheid kon bij collega-politici wel ergenis wekken, zoals later bij zijn beoogde opvolger Brinkman.

Zijn faam als standvastig politicus vestigde Lubbers definitief met zijn optreden in de Houtrusthallen in Den Haag, op 27 oktober 1985, op het hoogtepunt van de maatschappelijke en politieke polarisatie over de plaatsing van 48 kruisraketten in Nederland. Na twee grote protestdemonstraties tegen dat NAVO-besluit organiseerde het Comité Kruisraketten Nee een 'volkspetitionnement', waarvoor het 3,75 miljoen handtekeningen ophaalde. Lubbers zei, tot verrassing van het comité, 'ja' op het verzoek om de petitie tijdens een massamanifestatie in de Houtrusthallen in ontvangst te nemen. Na de organisatoren te hebben gecompimenteerd met het behaalde resultaat, keek Lubbers spoedig tegen de ruggen van de toehoorders aan, die zich van hem hadden weggedraaid. Een protestactie die weliswaar geweldloos was, maar ook minachtend. Lubbers maakte zijn speech af en bleef onverstoort, een beeld dat naderhand de publieke herinnering zou domineren. Hij toonde zijn waardigheid, tegenover een publiek dat de premier demonstratief de rug toekeerde en weigerde te luisteren naar een ander geluid dan het eigen.

Het moest anders

Lubbers dankte behalve aan zijn grote kwaliteiten als politicus zijn populariteit, óók buiten de 'natuurlijke' achterban van het CDA, aan zijn beleid. De ommekeer die het aantreden van zijn eerste kabinet in 1982 teweegbracht in de aanpak van de economie beantwoordde aan een breed gedeeld gevoel dat het anders moest, na het pappen en nathouden van de voorgaande kabinetten.

De coalitie van CDA en VVD richtte zich op drie doelen. Voorop stond de noodzaak het schatkisttekort van de overheid terug te dringen, na de jarenlange, gestage groei, die de rentelasten opdreef ten koste van de financiële ruimte voor investeringen. De regering trad aan met een streng, gedetailleerd regeerakkoord, dat de coalitiefracties verplichtte aan een bezuinigingsprogramma van 33 miljard gulden (15,2 miljard euro), in die tijd een ongekend hoog bedrag. De bezuiniging moest vooral komen uit lagere uitkeringen en lagere ambtenaren- en onderwijssalarissen. De ambtenarensalarissen werden per 1 januari 1983 'bevroren' en per 1 oktober 1983 met 2 procent gekort. Bovendien moest het aantal arbeidsplaatsen bij de overheid jaarlijks met ongeveer 7.000 afnemen.

Meteen klonk er stevig maatschappelijk protest. Er volgden grote demonstraties en stakingsacties, onder meer van ambtenaren, onderwijzers, PTT-, bus- en spoorwegpersoneel en van politiefunctionarissen. Onder leiding van de voorzitter van de FNV-ambtenarenbond Abvakabo, Jaap van der Scheur, voerden ambtenaren wekenlang acties tegen het kabinetsbeleid. De sociale onrust in de kabinetsperiode 1982-1986 was ongekend in de naoorlogse jaren. Toch versaaide het kabinet op enkele kleine concessies na niet, wat mede te danken was aan de eendrachtige verstandhouding tussen de ministers Ruding, De Koning en Koos Rietkerk, de liberale bewindsman van Binnenlandse Zaken.

Het tweede doel van het kabinetsbeleid was winstherstel van de bedrijven, het derde herverdeling van arbeid. Aan het einde van zijn eerste regeerperiode kon Lubbers een redelijk gunstige balans van deze doelen opmaken. Het financieringstekort was met bijna 4 procentpunten gedaald tot 7,5 procent, de bedrijfswinsten zaten in de lift en de werkloosheid daalde licht.

Van groot belang was dat de sociale partners onder de crisisdruk van begin jaren tachtig de urgentie van een ommekeer ten goede aanvoelden, ofschoon ook Lubbers' dreiging met een eenzijdige looningreep door de overheid daaraan bijdroeg. Op 19 november 1982 sloten de voormannen van de werknemers en werkgevers, Kok (FNV) en Chris van Veen (VNO/NCW), ten huize van de laatste het Akkoord van Wassenaar. Het hield in dat de werknemers zich ten behoeve van hogere winsten zouden matigen in hun looneisen, in ruil voor de toezegging van de werkgevers dat zij omwille van een eerlijker verdeling van het werk de arbeidstijden zouden verkorten. Niet meer dan een A4'tje groot, droeg dit sociaal akkoord in belangrijke mate bij aan het economische herstel.

Aan het welslagen van het kabinet droeg ook de metamorfose van het ministerie van Algemene Zaken bij. Lubbers bouwde dit kleine departement om tot een soort centrale commandopost. Het zinnebeeld van deze gesmeerd lopende organisatie werd het Torentje, het kleine, achthoekige werkvertrek van de premier. Van daaruit hield Lubbers alles in de gaten, bijgestaan door zijn raadsadviseurs die als uitkijkposten op de departementen fungeerden. Een minister die dwarslag of op gespannen voet met een collega verkeerde, kon een uitnodiging voor het Torentje verwachten voor het zoveelste 'bilateraaltje' in aanwezigheid van Lubbers, die als vanzelfsprekend aanbood 'even mee te denken'.

Om het contrast te onderstrepen met het duikgedrag dat Balkenende als premier in conflicten placht te vertonen, zou de oude politieke vos Wiegel later de symboolfunctie van het Torentje als zenuwcentrum van het landsbestuur handig voor een televisiestuntje aanwenden. Op de avond dat het tweede kabinet-Balkenende wankelde door een dreigend aftreden van vicepremier Thom de Graaf (D66) in de Eerste Kamer, nam Wiegel een cameraploeg mee naar de Hofvijver, met uitzicht op het Torentje. Balkenende liet zijn vicepremier op het moment suprême spartelen en vertoonde zich niet in de senaat. Dat maakte Wiegel de televisiekijkers duidelijk, door met een subtiel lachje naar het Torentje te wijzen en slechts te constateren: 'Er brandt geen licht.'

Een uniek experiment in het land van splitsingen

Wat ook bijdroeg aan het succes van Lubbers, was dat hij zich verzekerd wist van steun door een strak geleide partij. In deze pioniersjaren van het CDA achtte de partijleiding het van belang een beeld van eenheid en discipline uit te dragen. De vorming van het CDA was een uniek experiment, waarvan het welslagen in die tijd nog niet verzekerd was. In het land waarin de geschiedenis van kerken en partijen

wordt getekend door de ene splitsing na de andere, kwamen nu religieuze denominaties die elkaar lange tijd hadden verketterd tezamen onder één politiek dak. Niet alleen in de politieke, ook in de sociale sfeer hadden katholieken en protestanten nog niet lang geleden gescheiden van elkaar geleefd, in hun eigen streek en in hun eigen zuil. Maar ook de protestanten onderling vormden allesbehalve een eenheid. Een krappe honderd jaar voor de vorming van het CDA, in 1886, traden Abraham Kuypers en zijn volgelingen uit de Nederlandse Hervormde Kerk, om de Gereformeerde Kerken te vormen. Dat was voor de betrokkenen een traumatische gebeurtenis, zoals eerder ook de Afscheiding van 1834 diepe voren in de onderlinge verhoudingen trok.¹⁹

De eenheidsdrang binnen het CDA werd ook aangejaagd door het optreden van de 'loyalisten'. Met deze bijnaam werd sinds 1977 een groep van zeven CDA-Kamerleden aangeduid, zes oud-ARP'ers en de voormalige KVP'er Stef Dijkman, die zich dat jaar tegen de komst van het kabinet-Van Agt/Wiegel keerden, maar dat wel 'in loyaliteit' tegemoet wilden treden om een breuk in eigen gelederen te voorkomen. Hoewel zij het kabinet uiteindelijk niet hebben laten vallen, vestigden zij met hun verzet tegen de plaatsing van de kruisraketten en hun ijveren voor een olieboycot van Zuid-Afrika wel een beeld van verdeeldheid binnen het CDA. In 1983 kregen fractieleider De Vries en partijvoorzitter Piet Bukman vrijwel alle fractieleden zover dat zij een intentieverklaring ondertekenden om als eenheid te opereren en in beginsel niet meer afwijkend te stemmen.²⁰ Daarna beperkte het verschijnsel van de loyalisten zich tot Jan Nico Scholten en Dijkman, tot De Vries besloot hen voor het blok te zetten: 'Inschikken of opstappen.' Op 8 december 1983 braken zij met de fractie.

Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat het CDA zorgvuldig waakte voor het behoud van evenwicht en eenheid. Bij de verdeling van bestuursposities en plekken op de kandidatenlijsten werd elke 'bloedgroep', zoals de partijafkomst in het CDA-jargon heette, zoveel mogelijk naar evenredigheid bedeeft. Helemaal lukte dat niet. Van meet af aan kwam de CHU-bloedgroep, de minst georganiseerde en assertieve van het drietal fusiepartners, er wat bekaaid af en sleepten oud-ARP'ers, afkomstig uit een hecht georganiseerde en strijd bare kerkelijke en politieke wereld, er verhoudingsgewijs meer uit. In de beginjaren van het CDA was de premier en politiek leider, Lubbers, een oud-KVP'er en bezetten voormalige ARP'ers zowel het partijvoorzitterschap (Bukman) als het voorzitterschap van de Tweede en Eerste Kamerfracties (De Vries en Jan Christiaanse).

De eerste voorzitters van het CDA hadden een broertje dood aan elke schijn van verdeeldheid. Bukman, partijvoorzitter van 1980 tot 1986, regeerde met de knoet over de partij en verwierf zich met die autoritaire stijl de bijnaam 'Lenin van Voorschoten'. Elke kritiek zag hij als bedreiging van de eenheid en hamerde hij weg. 'In een zandbak kun je wat aanrommelen, in een politieke partij niet,' zo verwoorde Bukman bij zijn afscheid zijn eenheidsdwang.²¹ Zijn opvolger Wim van Velzen, die in de jaren 1986-1994 deze functie bekleedde, had het gemunt op zelfstandige partijorganen als de jongerenorganisatie Christen Democratisch Jon-

geren Appèl (CDJA) en het Wetenschappelijk Instituut (wi). Gepokt en gemazeld bij katholieke onderwijsorganisaties en het ministerie van Onderwijs, was Van Velzen gewend aan een strikte ambtelijke hiërarchie en organisatieschema's. Hij begreep niet zo goed waarom het CDJA en het wi daar niet waren in te passen. Later herinnerde toenmalig wi-directeur Arie Oostlander zich: 'De voorzitter schold ons allemaal uit omdat we niet hard genoeg werkten, hoewel we zwoegden als paarden! Ik moest mijn mensen op vakantie jagen, anders gingen ze niet. En dan nog ging er weer een dikke tas met boeken mee. Na de tirade van de voorzitter heeft Jan Peter Balkenende, toen een van mijn medewerkers, een groot vel papier gepakt en een heel organisatieschema van het wi gemaakt, met veel pijlen, diagrammen, en afschuwelijke woorden als *helikopterview*, *input*, *sideput*, *output*. Een complete karikatuur. Of hij dat mocht ophangen. Ja, zei ik, maar wel in het zicht van de voorzitter. Heeft er jaren gehangen.'²²

Hoe geforceerd wellicht ook, de eenheid van het CDA was hoe dan ook een ruggensteun voor premier Lubbers. En mede dankzij het plichtsbesef van fractieleider De Vries kon hij er ook van verzekerd zijn dat de Tweede Kamerfractie zich niet aan wispelturigheid of onbetrouwbaarheid zou bezondigen. Niettemin trok Bert de Vries (1938) als fractieleider zijn eigen grenzen, óók als hem dat tegenover een geestverwante bewindsman bracht. De Vries had met zijn ondubbelzinnige optreden tegenover Scholten en Dijkman krediet opgebouwd. Dankzij de stevige plek die hij zich daarmee had veroverd in de pikorde van de CDA-top, had hij de ruimte afstand te nemen van het kabinet als het sociale beleid zijns inziens afbreuk deed aan de solidariteit met kansarmen en laagbetaalden. Dat bracht hem bij herhaling in conflict met minister De Koning, telkens vanwege diens voornemen om het minimumjeugdloon te verlagen.

De Vries wist van geen wijken als hij meende dat hogere belangen hem daartoe noopten, ook als dat de politieke kop van een geestverwante bewindsman kostte. Vanwege de politieke verantwoordelijkheid van de staatssecretaris van Volkshuisvesting, Gerrit Brokx, voor mogelijke fraude met bouwsubsidies, stuurde hij in 1986 aan op diens aftreden en daar bleef hij bij, ook toen Lubbers hem afviel. 'Bert de Vries is net slagroom. Hoe harder je klopt, hoe stijver hij wordt,' zo typeerde Lubbers de fractieleider.²³ Achter het imago van saaie politicus, wat De Vries de bijnaam 'de stofjas' opleverde, ging een plichtsgetrouwe, maar ook vasthoudende politicus schuil, op wiens woord eenieder staat kon maken. In de Tweede Kamer viel hem daarom alom waardering ten deel, ook van politici van de oppositie.

Zijn ultieme daad in het afbakenen van zijn grenzen was de lancering van de 'Bert-norm'. In het weekblad *Economisch Statistische Berichten* betoogde De Vries in het najaar van 1987 dat het aandeel van de collectieve uitgaven in het nationaal inkomen 60 procent moest bedragen, niet meer maar ook niet minder.²⁴ Voor de goede verstaander was duidelijk dat De Vries beoogde een ondergrens aan te geven. In een toelichting zei hij tezelfdertijd dat hij deze kwantitatieve norm stelde om 'afbraakpolitiek' te voorkomen en het beeld weg te nemen als zou het CDA de

sociale voorzieningen willen reduceren tot ‘een pannetje soep en burenhulp’. De Bert-norm zou hem luttele maanden later, rond Pasen 1988, met Ruding in conflict brengen over extra bezuinigingen en lastenverlichtingen, waarbij ook Lubbers liet blijken dat de bezuinigingswoede van de minister van Financiën hem iets te gortig werd. ‘Gewaakt moet worden voor overdrijven,’ schreef Lubbers aan zijn ministers, nog vóór Rudings bezuinigingsvoorstellen op 14 april in de ministerraad aan de orde zouden komen.²⁵ Ruding beschouwde deze brief als een ondermijning van het gezag van de minister van Financiën, hetgeen zijn toch al koele verhouding met de premier ernstig verstoorde.

Het ideologisch cement van het CDA

Het succes van Lubbers was dus, behalve aan zijn gaven van gewiekt en plooibaar politicus, te danken aan het Akkoord van Wassenaar, aan een partij die de tweespalt achter zich wilde laten om als eenheid te opereren, aan de bestuurlijke ervaring in het CDA, aan een gesmeerd lopend ministerie van Algemene Zaken en aan een Tweede Kamerfractie die het bezuinigingsbeleid grosso modo steunde. Maar dat was niet alles. Naast deze incidentele factoren was van belang dat het CDA zich baseerde op een doordachte en praktisch hanteerbare politieke ideologie, verwoord in de vier basisbeginselen: gespreide verantwoordelijkheid, publieke gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap. De beginselen gaven het CDA een breed fundament, waarop de partij ook na het vertrek van Lubbers voort kon. Hoe diep de partij later nog in de put zou geraken, zij kon wel terugvallen op deze goed gevulde ideologische ransel. Daaraan dankt het CDA ook anno 2010, op zijn electorale dieptepunt sinds de oprichting in 1980, dat het in crises minder risico op een fataal einde loopt dan partijen die louter bijeen worden gehouden door ressentiment of een sterke leider.

Hoewel aan christelijke bronnen ontleend, is de crux van de vier uitgangspunten dat zij politieke beginselen zijn, geen confessionele. De christendemocratie is, met andere woorden, een politieke ideologie, geen kerkelijk gebonden maatschappijvisie. Op die basis kan een ieder actief worden voor het CDA, of hij nu het christendom of een ander geloof aanhangt, dan wel nimmer een godshuis van binnen ziet, mits hij de politieke uitgangspunten onderschrijft.

Politiek van karakter, hebben de vier beginselen niettemin hun oorsprong in de reformatorische wijsbegeerte en de katholieke sociale leer. Dat laatste geldt in het bijzonder voor ‘solidariteit’, waarvoor de theoretische grondslag is te vinden in de thomistische wijsbegeerte en in sociale encyclieken als *Rerum Novarum* (1891) van paus Leo XIII, *Quadragesimo Anno* (1931) van Pius XI en *Caritas in Veritate* (2009) van paus Benedictus XVI. Solidariteit drukt de overtuiging uit dat de mens niet alleen voor zichzelf leeft, als autonoom individu, maar zijn waardigheid mede ontleent aan de gemeenschappen waarin hij verkeert. ‘Solidariteit laat zien dat mensen boodschap hebben aan elkaar. Solidariteit overstijgt grenzen, zowel van

de eigen groep als van het eigen land,' aldus het *Program van Uitgangspunten* van het CDA.²⁶

'Gespreide verantwoordelijkheid', een leidend idee in zowel het katholieke als protestantse gedachtegoed, verwijst naar de noodzaak van een evenwichtige verdeling van verantwoordelijkheden tussen maatschappij, staat en markt. Taken moeten worden uitgevoerd op het niveau dat daarvoor het meest geschikt is. Zoals binnen het staatsbestel machtsconcentratie en -misbruik worden voorkomen dankzij scheiding van de trias politica – de wetgevende, uitvoerende en rechtstreekse macht –, zo gebeurt dat in de samenleving dankzij een machtsdeling tussen overheid, markt en maatschappelijk middenveld. Zonder de ruggensteun van de middenveldorganisaties staat de burger zwak, tegenover zowel de overheid als de markt. In het *Program van Uitgangspunten* noemt het CDA dit beginsel 'een baken' om 'een inrichting van de samenleving dichterbij te brengen waarin mensen zorg dragen voor elkaar'.²⁷

'Publieke gerechtigheid', een term die protestanten eerder over de lippen komt dan katholieken, handelt over de staatsvisie van de christendemocratie. Met haar monopolie van wetgever en rechtshandhaver heeft de overheid de verantwoordelijkheid duidelijke grenzen te stellen en de burgers zekerheid te verschaffen. Zij is ook 'schild voor de zwakken' en moet ervoor zorgen dat iedereen genoeg geld heeft om rond te komen, ziek of gezond, met of zonder werk. Een rechtvaardig juridisch stelsel, waarborging van de grondrechten, eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer en bescherming van vervolgd vloeien ook uit deze kerntaken van de overheid voort.²⁸

'Rentmeesterschap' verwijst naar de verantwoordelijkheid die mensen dragen voor een zorgvuldig beheer van de schepping. De aarde is niet van ons, we hebben haar te leen van God en daarom moeten we haar zo goed mogelijk achterlaten voor volgende generaties. 'Rentmeesterschap wil zeggen dat de mens zorgvuldig moet omgaan met zijn of haar omgeving,' aldus het *Program van Uitgangspunten*. 'De natuur is gegeven om ervan te genieten, van haar vruchten te leven, maar ook om deze mogelijkheden in tact te laten en te bewaren.'²⁹

Deze christendemocratische ideologie gaf bewindslieden en Kamerfracties van het CDA van meet af aan politiek zelfvertrouwen. Zij konden putten uit het idee dat 'zoutend zout' het beleid schraagde: een groot verhaal over de waarden van een goede samenleving en over de meest wenselijke verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid, markt en samenleving. De ideologie werkte als een tweesnijdend zwaard. Niet alleen gaf zij het beleid inhoudelijke stevigheid, ook maakte zij het mogelijk om op basis van politieke overeenstemming religieuze verschillen te overbruggen. Zij fungeerde daarmee als het cement van het CDA.

Verzorgingsstaat, van zegen tot last

Kerngedachten in deze ideologie waren tot stand gekomen door de overtuiging dat de overheid in de opbouw van de verzorgingsstaat te veel verantwoordelijkheid naar zich toe had getrokken. Dat had de zorg die mensen binnen sociale verbanden aan elkaar verlenen geschaad en ook de burgers beperkt in hun vrijheid over hun eigen lot te beschikken. Deze trend moest worden gekeerd. Daartoe greep het CDA terug op het oude gedachtegoed over de maatschappelijke ordening uit zowel katholieke als protestantse bron. In de eerste jaren van het bestaan van het w1 gaf directeur Oostlander zijn mensen, onder wie Balkenende en Ab Klink, de opdracht alles wat los en vast zat uit de eigen traditie te lezen, op zoek naar een eigentijdse ideologie die katholieken en protestanten aansprak. Abraham Kuyper, Herman Dooyeweerd, Thomas van Aquino, Johannes Calvijn, de pauselijke encyclieken, dat waren de oude bronnen waaruit ze putten.

Oostlander wilde dwarse denkers om zich heen, jonge intellectuelen die enerzijds onbelast waren door de geschiedenis van strijd en onmin tussen katholieken en protestanten, maar zich anderzijds bewust waren van hun wortels. De katholieke medewerker Theo Brinkel nam destijds op zijn eerste werkdag op het w1 zijn manshoge beeld van Franciscus van Assisi mee, de heilige die, staande op de wereldbol, de vrijheid van aardse verlokkingen symboliseert. De afdeling Voorlichting vroeg Brinkel z'n beeld op zijn eigen kamer te houden om protestantse bezoekers niet te ontrieven, maar Oostlander vond het een prachtidee om Franciscus op de gang te zetten. 'Volgens Arie pakte de oecumene ook op het w1 pas echt goed uit als zij zich afspeelde tussen mensen die hun traditie kenden en wisten waarover ze het hadden,' herinnerde Brinkel zich later.³⁰

Oostlander en zijn collega's moesten de christendemocratische ideeëngeschiedenis aan de vergetelheid ontrukken. De vernieuwingsstorm van de jaren zestig had ook de christendemocraten niet onberoerd gelaten en de kernbegrippen uit hun traditie als 'soevereiniteit in eigen kring' en 'subsidiariteit' onder een dikke laag stof bedekt. Door de ontkerkelijking, schreef Balkenende naderhand, had het CDA aanvankelijk geen weerwoord op het moderne levensgevoel, de sfeer van optimisme en vooruitgangsgeloof, waarin oude vormen en tradities als overvloedige ballast terzijde werden geschoven.³¹ Ook de kerken zelf en de christelijke politieke partijen waren ontvankelijk voor die revolutionaire drift. Daarom was het een dwarse stap om in de traditie op zoek te gaan naar nuttige gedachten voor deze tijd.

Terwijl eerdere generaties, opgesloten in de oude zuilen, nog vooral de onderlinge tegenstellingen aanzetten, gingen de oecumenisch gezinde jonge honden van het w1 in het oude erfgoed op zoek naar de overeenkomsten. Oostlander liet hun zien dat de denkbeelden over staatsordening zich bij katholieken en protestanten als de schering en de inslag in een breiwerk tot elkaar verhielden. De katholieke leer van subsidiariteit houdt in dat de overheid slechts initiatieven ontplooit als individuen of maatschappelijke organisaties zelf niet in staat zijn hun problemen

op te lossen. Dat is een verticale ordening, naar analogie van de hiërarchische orde in de rooms-katholieke kerk zelf. De protestantse leer van soevereiniteit in eigen kring beschouwt de samenleving als een geheel van nevengeschikte, gelijkwaardige en zelfstandige kringen, van gezin, kerk, maatschappelijke organisaties tot de staat zelf. Dat is een horizontale ordening, wat past bij de a-hiërarchische protestantse cultuur.

Kerngedachte van de nieuwe christendemocratische ideologie was dat de staat verantwoordelijkheden die hij naar zich toe had getrokken, weer moest afstaan aan de burgers en hun verbanden. In deze visie was de verzorgingsstaat van zegen tot last verworden. In de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog was het een goede zet dat de staat de zorgen van mensen tot de zijne maakte. De particuliere welvaart was in die jaren substantieel kleiner dan nu. In zo'n situatie was het zinnig om mensen niet de volle kostprijs van zorg, onderwijs, wonen en vervoer te laten betalen, om te voorkomen dat zij tot armoede zouden vervallen en ouders niet konden voldoen aan de zorgplicht jegens hun kinderen. Bij de invoering van haar Bijstandswet in 1963 prees KVP-minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Marga Klompé, het Nederlandse sociale stelsel nog omdat het van liefdadigheid een recht had gemaakt, geen genadegift.³²

Volgens de christendemocraten ging het mis toen de maakbaarheidsgedachte in de verzorgingsstaat ook na de wederopbouwperiode leidend bleef. In het streven naar een rechtvaardige samenleving breidde de staat zijn invloed gestaag uit over allerlei terreinen die voorheen buiten zijn competentiesfeer lagen, zoals de economie en de cultuur. Hij kreeg als het ware een onbegrensd karakter. Al met al had de verzorgingsstaat volgens het CDA een geestelijk klimaat bevorderd waarin mensen de blik alleen nog op de overheid richtten en zich niet meer verantwoordelijk voelden voor elkaar, noch voor de zorg voor zichzelf.

Alleen het 'ik' en het hier en nu telde, zo luidde de cultuurkritiek in het in 1983 verschenen WI-rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*. 'Consumeren krijgt het accent boven produceren, zekerheid boven risico, gelijkheid boven verscheidenheid. Ondernemen, winst maken, hard werken en risico's aanvaarden zijn in een kwade reuk komen te staan. Het hoeft allemaal niet zo. We hebben immers rechten en niet zoveel plichten.'³³ In deze publicatie ontwikkelde het CDA het concept van 'de verantwoordelijke samenleving', de basis van zijn ideologie. In het rapport voorzag de partij dat de hervorming van de verzorgingsstaat een weerbarstige kwestie zou zijn, na de langdurige gewinning van mensen aan de gedachte dat de overheid voor hun wel en wee verantwoordelijk is: 'De levensstijl van de samenleving is ernaar gaan staan.'³⁴ De maakbaarheidsgedachte die lag besloten in de verzorgingsstaat was bovendien vervlochten met de Nederlandse bestuurscultuur, die de socioloog Ernst Zahn ooit omschreef als: 'Regelen, reguleren, sturen, plannen ontwerpen, modellen bouwen, plannen ombuigen, herstructureren, schipperen en waar nodig doormodderen.'³⁵ De christendemocraten pleitten daarom voor een 'confrontatiepolitiek'. De overheid moest de hardleerse

burgers 'confronteren' met hun onvermogen hun eigen verantwoordelijkheid te nemen.

Hoewel de hervorming van de verzorgingsstaat pas in de nieuwe eeuw, door de kabinetten-Balkenende, echt heldere contouren zou krijgen, bleek dit thema in het derde kabinet-Lubbers van CDA en PVDA een permanente spanningsbron te zijn die verlammend werkte. Dat was het geval vanaf het moment, in 1990, waarop Lubbers in Nijmegen de spraakmakende rede hield met het motto 'Nederland is ziek'.³⁶ Hij doelde op het grote aantal volledig arbeidsongeschikten in Nederland, bijna één miljoen. Lubbers was niet alleen bevreesd voor het ondraaglijk worden van de hoge financiële last, ook vond hij de sociale marginalisering van zo veel mensen een maatschappelijke schande. Kabinetsvoornemens om de Wet Arbeidsongeschiktheid (wao) te hervormen, de lasten terug te brengen en gedeeltelijk arbeidsongeschikten opnieuw in te schakelen in het arbeidsproces, zouden een jaar later een hete zomer veroorzaken voor de PVDA, de coalitiepartner, waarbij de sociaaldemocratische partijleider Wim Kok in de eigen gelederen moest vechten voor zijn politieke voortbestaan.

Maar ook in het CDA zou de wao-kwestie als een splijtzwam werken. Troonpretendent Brinkman, de beoogde opvolger van Lubbers, koos de wao bij herhaling als het thema om het derde kabinet-Lubbers 'stroperigheid' en gebrek aan dadendrang te verwijten. Hij wekte daarmee in toenemende mate de ergernis van Lubbers, waarmee de kiem werd gelegd voor het electorale drama dat het CDA in 1994 in een crisis stortte.

Een jubileumfeest vol zelfvertrouwen

Vier jaar eerder, in 1990, vierde het CDA nog in bijna triomfantelijke stemming zijn tienjarig bestaan. De fusie had méér gebracht dan louter het samengaan van drie oude partijen. De christendemocraten hadden een nieuwe machtspositie en een ideologische voorsprong verworven, niet in het minst dankzij de eigen dynamiek die de vorming van het CDA op gang had gebracht. De partij was bovendien ongedeerd en met een gunstige verkiezingsuitslag uit het minder fortuinlijke tweede kabinet-Lubbers (1986-1989) gekomen, in tegenstelling tot coalitiepartner VVD.

In dat kabinet waren de onderlinge verhoudingen van meet af aan gespannen. De liberalen hadden bij de Kamerverkiezingen van 1986 een fiks verlies geleden van negen zetels, waarna partijleider Ed Nijpels het veld moest ruimen en de fractie in arren moede koos voor een diffuus, tweehoofdig leiderschap van fractieleider Joris Voorhoeve en vicepremier Rudolf de Korte. Dat compliceerde de samenwerking in de coalitie. Daar kwam bij dat Lubbers een slechte relatie met De Korte onderhield, zeker sinds de VVD-minister een voortijdige uitspraak over een voorgenomen bezoek van de Japanse keizer Hirohito aan Nederland bestraft zag met de dodelijke opmerking van Lubbers: 'Dit valt in de categorie: eens maar

niet weer.’ Overigens waren ook binnen het CDA-smaldeel in de regering de verhoudingen minder goed dan tijdens het eerste kabinet-Lubbers. Vooral de as tussen Lubbers en Ruding stond onder druk, doordat de minister van Financiën ondanks de aantrekkende economie onvervaard wilde doorgaan met bezuinigen en lastenverlagingen. Een bron van spanningen was de wens van fractieleider De Vries om ‘rust op het front van de sociale zekerheid’ te betrachten, zoals het stond geformuleerd in het CDA-verkiezingsprogramma. Vanwege dat doel liet het regeerakkoord geen ruimte voor een lagere loon- en inkomstenbelasting, tot ongenoegen van Ruding en de VVD.

Het kabinet beleefde ook minder prettige tijden door de val van enkele bewindslieden tijdens de rit. Minister Wim van Eekelen van Defensie (VVD) en staatssecretaris René van der Linden van Buitenlandse Zaken (CDA) gingen heen na een parlementaire enquête over de bestuurlijke onmacht om een nieuw paspoort in te voeren, staatssecretaris Brokx moest zoals vermeld vertrekken wegens mogelijke fraude met bouwsubsidies onder zijn bewind.

Ook de gewijzigde krachtsverhoudingen na de Tweede Kamerverkiezingen van 1986, ten faveure van het CDA en ten koste van de VVD, veroorzaakten onrust in de coalitie. Op de warme Koninginnedag van 1989 barstte de bom. Een opstandige VVD-fractie onder leiding van Voorhoeve besloot het vertrouwen in het kabinet op te zeggen. Hoewel het ‘nee’ van de fractie tegen lastenverzwaringen voor de automobilist de directe aanleiding was voor het conflict, culmineerden in deze kabinetscrisis de onvrede en frustraties van de VVD over het tweede kabinet-Lubbers. De partij voelde zich in deze coalitie gemangeld.³⁷ Een jaar later zouden de liberalen bijna de hand aan de eigen partij slaan. Op het Zwolse congres van 18 mei 1990 kwam alle opgekropte woede onder de leden over de beroerde staat waarin de VVD verkeerde tot uitbarsting, na een nieuwe verkiezingsnederlaag en het afzetten van partijleider Voorhoeve.

Het contrast met de feeststemming op de jubileumviering van het CDA enkele maanden later, op 27 oktober, was groot. Het CDA was teruggekomen uit een verloren positie. In het oprichtingsjaar 1980 deden tegenstanders de partij nog af als een laatste stuiptrekking van een ten dode gedoemde politieke beweging. Nu wist het CDA als geen ander uit alle lagen van de bevolking kiezers aan zich te binden en was het overal bestuurlijk aanwezig, in de regering, in provincies, steden en dorpen. Bovendien leek de partij te kunnen rekenen op een stabiele aanhang onder de kiezers. Bij de Tweede Kamerverkiezingen op 21 mei 1986 had Lubbers een grote winst geboekt, hoewel de peilingen nog maar enkele dagen voor de stembussen opengingen een nederlaag voorspelden. Met de negen zetels winst, waarmee het CDA op 54 zetels kwam, spraken de kiezers volgens de commentatoren hun waardering uit voor het ‘karwei’ van Lubbers, het saneringsbeleid waarin het kabinet in weerwil van de sociale onrust volhardde. Met de slogan ‘Verder met Lubbers’ handhaafde het CDA zich bij de verkiezingen van 1989 op 54 zetels – een uitzonderlijke prestatie voor een premier in herhaling (zie tabel 1 in de bijlage), temeer daar Lubbers’ tweede kabinet voortijdig was gesneuveld.

Aan de vooravond van het tienjarig jubileum kopten de kranten: 'Het wonder van het CDA', 'Het CDA is niet te bestrijden', 'De kerk stroomt leeg, maar het CDA floreert'. Die laatste kop vatte dat wonder van het CDA kernachtig samen. De kerk was als gevolg van de secularisering een leeglopende vijver, waarmee ook de natuurlijke achterban van het CDA wegstroomde. Niettemin handhaafde de partij zich bij de verkiezingen aan de top. Dat wees erop dat het CDA in toenemende mate ook buiten kerkelijke kring kiezers mobiliseerde. Onderzoek uit begin jaren negentig wees uit dat het CDA niet zozeer aanhang trok onder buitenkerkelijken, maar wel onder de groeiende groep 'randkerkelijken', mensen die geen band meer hadden met de kerkelijke instituties maar nog wel met de moraal en de cultuur van een religie. In die jaren bestond bijna de helft van de CDA-kiezers uit randkerkelijken.³⁸ 'Cultuurchristenen' was de term die socioloog Anton Zijderveld voor deze groep muntte.³⁹

In het jubileumjaar oogde het CDA al met al als de stabiele factor in het landsbestuur. In haar spilpositie kon de partij ook zonder opzien te baren van de ene naar de andere coalitiepartner switchen. Na de breuk met de liberalen had Lubbers de VVD ingeruild voor de PVDA. Deze wisseling was mede mogelijk dankzij het matigingsproces dat Wim Kok, die in 1986 Joop den Uyl was opgevolgd als leider van de sociaaldemocraten, in die partij op gang had gebracht met rapporten als *Bewogen beweging* en *Schuivende panelen*. Het lokkende voorbeeld van de lonende middenpositie van het CDA was niet vreemd aan deze wending in de PVDA. Fulmineerde Den Uyl in het begin van de jaren tachtig nog over de machtsgreep van 'nieuw rechts' en Lubbers' 'ideologische kruistocht ter ontmanteling van de welvaartsstaat', nu – in 1992 – repte PVDA-fractieleider Thijs Wöltgens van het 'succesvolle beleid van de jaren tachtig'.⁴⁰ Ook de PVDA'er Frans Leijnse, de vicefractievoorzitter, zwaaide het CDA in zijn jubileummaand alle lof toe. 'Het is de kracht van de christendemocratie dat zij de oversteek naar het maatschappelijk wenselijke veel vaker en gemakkelijker maakt dan de sociaaldemocratie', schreef hij over de morele agenda van het CDA.⁴¹

'Het CDA kwam altijd terug, of het nu won of verloor,' smaalde D66-leider Hans van Mierlo naderhand. 'Altijd, alsof Nederland zonder het CDA onbestuurbaar was.' Hij vergeleek de Nederlandse politiek met een huiskamer, met een canapé waarop het CDA zat en aan weerszijden, links en rechts, de wat lagere fauteuils voor de andere partijen.⁴² Hij bedoelde dat niet positief, integendeel, maar met dat treffende beeld beschreef hij wel de feitelijke situatie. 'We run this country', zei Kamerlid Joost van Iersel wat pedant.⁴³ Die uitspraak was de eerste aanwijzing dat het CDA zijn macht als vanzelfsprekend ging ervaren, bijna als een recht in plaats van een gunst die de kiezers verleenden.

De eerste tekenen van onrust in de partij over dit verschijnsel werden ook zichtbaar. Niet voor niets kreeg De Vries zoveel openlijke steun als hij zich verzette tegen kabinetsvoorstellen om het minimumloon te verlagen. De CDA'ers die zich achter De Vries schaarden, waren bezorgd dat het christelijk-sociale profiel van de partij te lijden zou hebben onder het machtsstreven. Op de jubileumbijeenkomst

keek *founding father* Steenkamp nog ontroerd op de eerste tien jaar terug. ‘Wat een verschil, wat een verschil,’ zei hij over de toestand van het CDA in 1980 en in 1990.⁴⁴ Hij kon ook niet weten dat het lot het CDA spoedig nadien minder gunstig gezind zou zijn. Dat onheil was nog in de schoot van de toekomst verborgen.

Hoe een volkspartij zich laat marginaliseren

‘Ziehier het relaas, dat voor jullie niet nieuw is,’ schreef Lubbers op maandag 11 april 1994, drie weken voor de Tweede Kamerverkiezingen, aan enkele getrouwen over het drama dat zich in het CDA voltrok. ‘Hoe een volkspartij zich laat marginaliseren, omdat het “Wij horen bij elkaar” niet meer zichtbaar gemaakt wordt. Wat mij rest is te bidden. Dat valt mij – ondanks al mijn zondigheid – niet zwaar.’⁴⁵ Op dezelfde dag stapte lijsttrekker Brinkman in een poenerige autobus met zwart lederen banken, met zijn spindoctor Frits Wester aan zijn zijde, voor een drie weken durende campagnetoer door het land. Op de verkiezingsdag, 3 mei, bleek het CDA 1,1 miljoen kiezers minder te trekken, het grootste verlies ooit, goed voor min twintig zetels.

De gebeurtenissen in de jaren daarvoor laten zich beschrijven als een klassiek noodlotsdrama waarvan iedereen de fatale afloop voorziet, behalve de hoofdrolspelers zelf. De belangrijkste rol was weggelegd voor Elco Brinkman (1948), wiens bliksemcarrière in de ambtenarij en de politiek met een roemloze afgang eindigde. Een van zijn ontdekkers was Wiegel, die als minister van Binnenlandse Zaken in het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981) al gauw het uitzonderlijke talent ontwaarde in zijn jonge topambtenaar, een van de drie ‘Kennedy-boys’, zoals Brinkman en zijn naaste twee collega’s op het departement werden genoemd. Wiegel benoemde hem op zijn dertigste tot plaatsvervangend secretaris-generaal. Kwaliteiten en eigenschappen die Brinkman in die functie liet zien, zoals oog voor de grote lijn, het vermogen tot snel beslissen en overtuigdheid van het eigen gelijk, maakten hem in de ogen van Lubbers tot een geschikte kandidaat voor zijn no-nonsense-kabinet. Op 34-jarige leeftijd trad Brinkman aan als minister om op zakelijke wijze een bezuinigingsbeleid op het terrein van welzijn, volksgezondheid en cultuur in de steigers te zetten. Hij combineerde die daadkracht met een neiging tot branie, waarin hij zich wel eens vergat. Zo liet hij zich in april 1984 in *Vrij Nederland* laatdunkend uit over de Tweede Kamer en toonde hij zich tevreden dat het respect voor het gezag terug was, na de opstandige jaren zestig en zeventig. Ministers konden eindelijk weer besluiten nemen.⁴⁶

De afkeer van de Nederlandse pacificatiepolitiek die Brinkman hiermee etaleerde, met die ingebakken traagheid van het schikken en plooiën, kwam later opnieuw tot uitdrukking, toen hij als voorzitter van de Tweede Kamerfractie het derde kabinet-Lubbers bestookte met het verwijt van stroperigheid. ‘Ik had toen ook al een zekere weerzin tegen dat gepolder,’ zei hij in een terugblik op die jaren. ‘Het moet niet te zompig zijn. Misschien ben ik wel gestruikeld over mijn ongeduld.

Dat zit in mijn aard.’⁴⁷ En ook anno 2010 trok Brinkman als voorzitter van de branchevereniging Bouwend Nederland ten strijde tegen tijdrovende procedures die een snelle uitvoering van bouwprojecten in de weg stonden, en was hij een krachtige lobbyist achter de Crisis- en herstelwet, waarin omwille van een impuls aan infrastructurele investeringen enkele van die procedures zijn geschrapt.

Eenmaal overtuigd van zijn kansen om Lubbers op te volgen, als leider van het CDA én van het land, bouwde Brinkman stevig aan zijn imago. Om meer zicht op zijn drijfveren te verwerven, is het raadzaam om, behalve op zijn publieke optredens en redes, acht te slaan op uitlatingen van zijn ‘fluisteraar’ Wester. Marcel Metze, chroniqueur van de CDA-geschiedenis ten tijde van Brinkman, parafraseert Westers kenschets als volgt: ‘Elco wilde zich presenteren als een man met de blik op de toekomst, als de minister-president die grote infrastructurele werken op gang zou brengen, als de premier van werkend Nederland, visionair, groots.’⁴⁸

Wester was de overtuiging toegedaan dat Brinkman onder de aandacht van een zo breed mogelijk publiek moest worden gebracht. Voor hem telde de oplage van een blad zwaarder dan de kwaliteit, reden waarom Brinkman kind aan huis was bij *De Telegraaf* en zijn medewerking verleende aan allerlei publieks- en roddelbladen. De persoon van Brinkman, eerder dan de politicus, moest de lezers van deze bladen aanspreken. Als lijsttrekker verscheen hij in een verkiezingsspotje dat hem, onder begeleiding van gedragen klanken, in vertraagde zwart-witbeelden toonde, maar waarin hij geen woord wijdde aan zijn politieke overtuiging. Over Brinkmans bewuste medewerking aan de roddelbladen merkte Wester destijds op: ‘Deze kiezers stemmen met de onderbuik, met hun gevoel. Zij moeten zien dat Brinkman een politicus is die vertrouwen wekt en lastige verhalen durft te houden.’⁴⁹ Zelf zei Brinkman: ‘Politieke leiders staan niet meer op een voetstuk, ze staan in de roddelbladen.’⁵⁰

Met een profilering als doortastend, doelgericht politicus van deze tijd hoopte Brinkman nieuwe kiezers voor het CDA te winnen, geëmancipeerde burgers met een modern levensgevoel, optimistisch over de toekomst en gecharmeerd van besluitvaardige politici. ‘We zagen een potentieel electorale winst voor het CDA in de vrijheid die burgers hadden veroverd, het ondernemerschap, de variatie,’ zei Brinkman later. ‘Maar het CDA had het moeilijk het moderne levensgevoel een plaats te geven naast de traditie. Misschien ben ik te veel op de nieuwigheid gaan hangen, nee, dat is wel zeker, in een poging iets te forceren.’⁵¹

De Rede van Texel

In de relatief korte geschiedenis van opgaan, blinken en verzinken van Brinkman zijn enkele sleutelmomenten te onderscheiden. Het eerste is maandag 3 februari 1992. Met een stoet televisie- en krantenjournalisten in zijn kielzog was Brinkman vanaf het vasteland overgestoken naar Texel, om ’s avonds in restaurant De Raadskelder in Den Burg een rede te houden. Texel was niet voor niets voor deze

grondig voorbereide, profilerende toespraak gekozen. De locatie droeg een meer-voudige symboliek in zich. In de eerste plaats verbeeldde het eiland de afstand die Brinkman, als man van de daad, wilde nemen van het kabinet-Lubbers/Kok. Hij balde de besluiteloosheid die hij de regeringsploeg verweet samen in een zin die gegarandeerd de televisiejournals en de krantenkoppen zou halen: 'Het speelkwartier is voorbij.' In de tweede plaats riep een toespraak die naar verhoopt als de 'Rede van Texel' de geschiedenis zou ingaan, meer associaties met politieke heroïek en dynamiek op dan de 'Rede van Zwammerdam' of de 'Lezing van Middelstum'. Ten derde onderstreepte een toespraak op een eiland de boodschap die Brinkman in de titel verpakte: 'Nederland is geen eiland.'⁵²

Inhoudelijk valt de profilering rechts van het beleid van de coalitie van CDA en PVDA op. Het kabinet moest zijn speelkwartier nu afsluiten om het minimumloon te gaan bevriezen, de vermogensbelasting te verlagen of liefst nog af te schaffen, meer te bezuinigen, sneller over infrastructurele projecten te beslissen en 'met gezond verstand' de criminaliteit aan te pakken. Alleen met het milieubeleid kon het wat rustiger aan. Brinkman beriep zich voor zijn standpunten wel vaker op het 'gezonde verstand', ook omdat een politicus volgens hem op die manier een sterkere band met de kiezers zou kunnen smeden. Voor een gehoor van managers zei hij in het najaar van 1991: 'Wie steun, achting en vertrouwen onder de bevolking zoekt, moet het vooral hebben van het type beslissingen dat is gebaseerd op wat wel gezond verstand heet. De burger heeft een haarfijn gevoel voor wat logisch en verdedigbaar is.'⁵³

Brinkman beriep zich op het gezonde verstand om zich te vereenzelvigen met burgers die niet begrepen waarom er nog geen identificatieplicht bestond. Bij die gelegenheid, op een CDA-bijeenkomst in Aalten, gebruikte hij een beproefd entertainmenttrucje om het publiek de indruk te geven dat het in nauw contact met hem stond. Hij vouwde zijn portefeuille open en liet de rits pasjes zien om aan te tonen dat een identiteitsbewijs extra zo'n probleem niet hoefde te zijn. Het tafereel deed denken aan hoe de Amerikaanse president Lyndon B. Johnson na een blindedarmoperatie voor het front van de televisiecamera's zijn hemd optrok om het litteken te tonen.

Het gezonde verstand bracht Brinkman ook tot plastische beelden over de verwende jeugd die, dankzij al te riant subsidies voor hun studie en hun huur, 'op het balkonnetje van de samenleving in het zonnetje zitten'.⁵⁴ Eerder betreurde hij al de hoge prijs die de middeninkomens voor de welvaart van de jeugd moeten betalen: 'Kunnen actievelingen die nog niet zo oud maar ook niet meer zo jong zijn, het nog langer aanzien dat de jeugd er toch eigenlijk betrekkelijk warmpjes bij zit, terwijl zij ook voor de senioren hun steentjes moeten blijven bijdragen?'⁵⁵

Lubbers kon de Rede van Texel wel waarderen, als drukmiddel op de sociaal-democratische coalitiepartner. De grote onrust die het WAO-beleid een halfjaar eerder, in de zomer van 1991, in de PVDA had losgewoeld, maakte de sociaaldemocraten uiterst terughoudend bij elke maatregel die nadelig was voor de inkomenspositie of de rechten van mensen met een laag inkomen. Niet lang na

Brinkmans sleutelrede kwam Lubbers in conflict met Kok over de koppeling van de lonen aan de uitkeringen, een symbolisch beladen onderwerp in de inkomenspolitiek. Anders dan Lubbers evenwel ervoer De Vries, in het derde kabinet-Lubbers minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, de Rede van Texel als een klap in het gezicht, óók vanwege de rechtse profilering die Brinkman met zijn betoog aan het CDA had gegeven. 'Ik zou het jammer vinden als in de huidige coalitie de aandacht voor de kwetsbare groepen in de samenleving alleen maar van de kant van de PVDA zou komen,' zei hij in het partijblad *CD/Actueel*.⁵⁶

Voor het CDA was De Vries' uitspraak een teken aan de wand dat de koers die Brinkman voorstond niet op onverdeelde steun kon rekenen. De Vries maakte de zorgen in eigen kring over het sociale gezicht van het CDA manifest. In het sociale beleid paste de christendemocraten behoedzaamheid, meende De Vries, en hij vreesde dat Brinkman in zijn dadendrang aan dat belang zou voorbijzien. Zijn intuïtie bedroog hem niet. Later, na de verloren Kamerverkiezingen van 1994, oordeelde de commissie die onderzoek naar de nederlaag deed, dat de 'eenzijdig harde toon' van Brinkman afbreuk had gedaan aan het sociale profiel van het CDA.⁵⁷

Na De Vries kwam de adjunct-directeur van het WI, Kees Klop, naar buiten met kritiek op Brinkman. Hij zei dat Brinkman als politiek leider tekortschoot, omdat het christendemocratische gedachtegoed bij hem zo weinig voor het voetlicht kwam. Tezelfdertijd kritiseerden de CDA-bewindslieden Ernst Hirsch Ballin en Enneüs Heerma het showgehalte van Brinkmans publieke optredens. 'Goedkoop stuntwerk,' aldus Hirsch Ballin.⁵⁸ Zij verwoordden zo impliciet dat Brinkman te veel met zichzelf en te weinig met het verhaal van de christendemocratie bezig was.

Een invloedrijke CDA'er die inhoudelijk aan de kant van Brinkman stond, was Ad Kaland, de eigenzinnige voorzitter van de Eerste Kamerfractie van het CDA. Kaland, een autodidact die de herinnering aan de crisisjaren nog met zich meedroeg, was het eens met Brinkmans kritiek op de verzorgingsstaat. De overheid deelde volgens hem te veel subsidie uit en had burgers te veel verantwoordelijkheden uit handen genomen. Kaland vond het onbegrijpelijk dat in een tijd dat het individu over meer mogelijkheden beschikte dan ooit om zich te ontplooien, de overheid als het ware tegen hem zei: 'We maken het je zó gemakkelijk dat, of jij nu een fysiotherapeut wilt of niet, of een duur huis of een advocaat, dat voor jou geen wezenlijke afweging van de kosten met zich meebrengt.'⁵⁹ Kaland was van oordeel dat de christendemocraten met de verantwoordelijkheid die zij droegen voor de opbouw van de verzorgingsstaat, nu ook de herziening van de overheidszorg voor hun rekening moesten durven nemen. Uitkeringen en subsidies moesten omlaag om uitkeringstrekkers zwaarder onder druk te zetten weer aan het werk te gaan: 'Als je nergens tegenaan kan leunen, moet je wel gaan staan.'⁶⁰

De Zeeuw Kaland, Eerste Kamerlid van 1977 tot 1994, nam geen blad voor de mond in zijn oordelen over het kabinet, noch over de geestverwante fractie aan de overkant van het Binnenhof. 'Ja, die was uit graniet gehakt,' kenschetste

provincie- en fractiegenoot Huib Eversdijk hem.⁶¹ Roemrucht is Kalands uitval naar 'het stemvee', waarmee hij lucht gaf aan zijn ergernis over het monisme van de Tweede Kamerleden van het CDA en hun volgzzaamheid jegens de kabinetten-Lubbers.⁶² Hij verraadde zijn afkomst uit de CHU niet, een partij die probeerde een traditie van onafhankelijkheid in de politiek hoog te houden, getrouw aan het motto van grondlegger jonkheer Alexander de Savornin Lohman (1837-1924): 'Ik heb aan niemand mijn vrijheid verpand.'⁶³

'Dit kabinet is van niemand'

Enkele maanden nadat Brinkman in de Rede van Texel zijn visitekaartje had afgegeven als man van de daad, met een eigen inhoudelijk verhaal over een doorgeschoten verzorgingsstaat, etaleerde hij op de avond van 20 mei 1992 breeduit zijn ambities in een televisieportret dat de KRO van hem maakte. Zonder schroom wandelde hij voor het oog van de camera met een soepele tred het Casthuis binnen, alsof hij al premier was. Nadien nam de gretigheid naar de positie die hij als de hoofdprijs van zijn politieke loopbaan zag alleen maar toe, waarmee ook het contrast tussen zijn pose van doortastend politicus en Lubbers' omzichtigheid scherper in beeld kwam.

Waarschijnlijk ongewild droeg Brinkman zo bij aan het beeld dat D66-leider Van Mierlo met zijn uitspraak 'Dit kabinet is van niemand' van het derde kabinet-Lubbers schetste, als een ploeg die van de burgers is vervreemd.⁶⁴ Voor wie met dat beeld op het netvlies naar het kabinet kijkt, valt de conduitestaat van deze regeringsploeg mee, zeker als de tegenvallers in de schatkist aan het begin van de regeerperiode in aanmerking worden genomen. Deze noopten tegen het einde van 1990 tot een 'tussenbalans' in het uitgavenbeleid, oftewel zware bezuinigingen, die vooral het hoger onderwijs, de welzijnssector en de sociale zekerheid (WAO) troffen. Zeker voor de PVDA was dat een bittere pil. Juist de intentie, vastgelegd in het regeerakkoord, meer geld uit te trekken voor hogere uitkeringen en ambtenarensalarissen en voor investeringen in milieu, gezondheidszorg en kinderopvang, motiveerden de sociaaldemocraten een jaar eerder tot kabinetsdeelname.

Ondanks deze ongunstige omstandigheden slaagde de coalitie van CDA en PVDA erin een aantal fundamentele hervormingen en maatregelen voor de langere termijn door het parlement te loodsen. Na jaren van discussie over de middenschool kwam nu de regeling voor de basisvorming in het voortgezet onderwijs tot stand. Minister Hirsch Ballin intensiveerde de criminaliteitsbestrijding met diverse wetten, waaronder de 'pluk-ze-wet', die criminelen voordelen van misdaad ontnemt. Een nieuwe wet regelde dat euthanasie weliswaar strafbaar bleef, maar dat Justitie alleen strafvervolgning zou instellen bij een vermoeden van onzorgvuldig handelen. Minister Hans Alders (PVDA) schreef het Nationaal Milieubeleidsplan-plus en de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex), met plannen voor nieuwe

satellietsteden bij Utrecht (Leidsche Rijn), Den Haag (Ypenburg, Leidschenveen) en Zwolle. Minister Maij-Weggen (CDA) besloot tot de verzelfstandiging van de Nederlandse Spoorwegen. Minister Bukman (CDA) legde de basis voor de totstandkoming van de Ecologische Hoofdstuctuur, een aaneengesloten strook van natuurgebieden door Nederland. De antidiscriminatiewet kwam tot stand, de ov-jaarkaart voor studenten werd ingevoerd en het besluit voor de Betuwelijn viel. Het kabinet zette ook de eerste stap voor de afschaffing van de opkomstplicht voor militaire dienst. Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 gaven de ministers Relus ter Beek (PVDa) en Peter Kooijmans (CDA) vorm aan een nieuwe krijgsmacht, met onder meer de introductie van een luchtmobiele brigade die kon worden ingezet in crisisgebieden.

Ondanks deze beleidsresultaten bleef Brinkman het beeld van een traag kabinet ophouden, tot toenemende ergernis van Lubbers. Het hoeft geen verwondering te wekken als Lubbers de CDA-fractievoorzitter regelmatig eerder als oppositieleider ervoer dan als geestverwant. Iets van die spanning werd zichtbaar in het *Jaarboek 1993-1994* van het CDA, met bijdragen van zowel Brinkman als Lubbers. Onder de kop 'Knopen doorhakken' schreef Brinkman onder meer in de intro van zijn artikel: 'Het moet anders in Nederland. Niet omdat de oude aanpak niet deugde, integendeel, maar wel omdat de tijden veranderd zijn. Dat vraagt om een andere aanpak. De politiek moet geen mooie beloften doen, maar overgaan tot het doorhakken van knopen.'⁶⁵ Het verhaal van Lubbers, onder de kop 'Een balans. Terugblikkend vooruit zien' las heel anders. Dit uitputtende overzicht van de beleidsresultaten van drie kabinetten-Lubbers eindigde met een conclusie die neerkwam op voortgaan op de gebaande paden.⁶⁶

Bij de verschijning van het jaarboek had het partijbestuur op initiatief van voorzitter Van Velzen Brinkman al als kandidaat-lijsttrekker naar voren geschoven. Dat gebeurde op 8 maart 1993, ruim een jaar voor de reguliere verkiezingsdatum, wat opvallend vroeg was. Met deze versnelde aanwijzingsprocedure wilde het bestuur het effect neutraliseren van de onverkwikkelijke gang van zaken rond het 'bami-akkoord', waarin Lubbers en Brinkman tegenover elkaar kwamen te staan en er niet in slaagden de ergernis over en weer te verbergen.

Het bami-akkoord

Na de Rede van Texel is het 'bami-akkoord' het tweede sleutelmoment in de geschiedenis van Brinkmans gooi naar het CDA-leiderschap. Het bami-akkoord, zo genoemd naar de Chinese maaltijd die de onderhandelaars tijdens hun gesprekken nuttigden, was de apotheose van enkele dagen vol politieke spanning rond de WAO. De politieke essentie was dat Lubbers zijn kroonprins blameerde door hem, voor het oog van de natie, onverbiddelijk te corrigeren. Dat vervulde Brinkman met bitterheid jegens de premier en legde de kiem voor hun uiteindelijke vertrouwensbreuk, later in het jaar 1993.

Tijdens de Chinese maaltijd op de natte en stormachtige avond van zaterdag 23 januari, ten huize van minister De Vries in Bergschenhoek, slaagden CDA en PVDA er alsnog in een akkoord te bereiken over bezuinigingen op de WAO, de arbeidsongeschiktheidsverzekering, die in aantallen uitkeringstrekkers en kosten ernstig uit de hand liep. De kwestie sleepte zich al maanden voort. Zij werd zwaar belast door de politieke onrust die in de zomer van 1991 in de PVDA woedde over het principebesluit om op de WAO te bezuinigen. Namens het CDA waren Lubbers, De Vries en Brinkman in Bergschenhoek aanwezig, voor de PVDA vicepremier Kok, fractievoorzitter Wöltgens en staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Elske ter Veld.

Het bami-akkoord was buitengemeen pijnlijk voor Brinkman. Dezelfde dag had hij nog het groene licht aan zijn fractiespecialisten gegeven om in een wegrestaurant langs de A6 met hun collega's van de oppositionele VVD een WAO-akkoord te beklinken. Een van de liberale onderhandelaars, Hans Dijkstal, was direct daarna doorgereden naar theater De Oosterpoort in Groningen, waar de VVD dat week-einde met bier en een rijsttafel haar 45-ste verjaardag vierde, om fractieleider Frits Bolkestein in te lichten. Bij het diner, even voor het NOS Journaal van acht uur, kon Bolkestein zijn 1500 partijgenoten het klinkende resultaat melden. Dat deed de feestvreugde geen kwaad. De VVD verkeerde een avond lang in de veronderstelling dat zij het CDA tot overspel had verlokkt, hetgeen de coalitie met de PVDA ongetwijfeld de kop zou kosten. Politiek meesterspel, ware het niet dat De Vries bij de bami alsnog, met goedvinden van Lubbers, een akkoord met de PVDA wist te sluiten.

Het derde kabinet van Lubbers zou deze crisis overleven, zij het ten koste van een zware politieke kater bij Brinkman en een trauma in diens relatie met Lubbers. Een paar dagen had Brinkman de illusie gekoesterd dat het kabinet zou gaan sneuvelen. Zijn hoofdprijs, het CDA-lijsttrekkerschap en wellicht het premierschap van Nederland, kwam plotsklaps in zicht, eerder dan verwacht. De barre werkelijkheid was zijn publieke afgang, tegenover de VVD en tegenover de kiezers. 'De dodemansactie van Brinkman', kopte *Trouw*.⁶⁷

De dagen na 'Bergschenhoek' gaf Brinkman lucht aan zijn verontwaardiging. Hij verkeerde in de veronderstelling dat Lubbers hem de ruimte voor zijn overspel met de VVD had gegeven. De premier had de WAO enige maanden daarvoor immers tot 'vrije kwestie' bestempeld, waarbij het kabinet zich zou neerleggen bij de wens van welke Kamermeerderheid dan ook. Nu bleek de kwestie toch minder vrij te zijn geweest. 'De minister-president heeft de heer Brinkman gewoon een kunstje geflikt,' constateerde een van de VVD-onderhandelaars, Tweede Kamerlid Robin Linschoten, in een debat over de gang van zaken.⁶⁸ In het debat volhardde Brinkman in stilzwijgen. Hij had zijn ergernis al enkele dagen eerder geuit, in een spreekbeurt voor partijgenoten. Bij die gelegenheid verweet hij Lubbers 'de spelregels te hebben veranderd' tijdens het spel in de cruciale week van de WAO-onderhandelingen.⁶⁹

Brinkman zou zijn gram enige tijd later proberen te halen. In het najaar bepleitte hij een maatregel die zou neerkomen op het openbreken van het bami-akkoord, juist op het moment dat het kabinet zich opmaakte voorstellen voor een geheel nieuw uitkeringsstelsel voor zieken en arbeidsongeschikten door de Kamer te loodsen. Dat was de vrucht van een parlementaire enquête onder leiding van het PVDA-Kamerlid Flip Buurmeijer. Dankzij Buurmeijer was er voor het eerst in de naoorlogse geschiedenis politieke consensus over de uitvoering van de sociale zekerheid. Lubbers en De Vries hadden een strategie ontwikkeld om deze broze consensus in de Tweede Kamer overeind te houden. En nu dreigde Brinkman deze lijn te doorkruisen, door de PVDA met nieuwe bezuinigingseisen voor de WAO op de kast te jagen.

Deze 17de november 1993 was de dag waarop volgens Metze, de geschiedschrijver van deze kwestie, Lubbers zijn vertrouwen in zijn kroonprins verloor. Spoedig daarna besloot hij tot een poging te redden wat er te redden viel. Rond kerst begon Lubbers in een reeks telefoontjes en gesprekken met nauw betrokkenen een geheime campagne, met drie doelen als inzet. Wester moest weg, partijvoorzitter Van Velzen moest weg en het lijsttrekkerschap moest in meer dan één hand komen. Naast Brinkman dacht Lubbers aan zijn protégé Yvonne van Rooy, de staatssecretaris van Economische Zaken, en aan minister Hirsch Ballin. Desgevraagd peinsde Brinkman er niet over. Onder trompetgeschal wees het CDA hem op het verkiezingscongres van 29 januari 1994 als lijsttrekker aan. De herinnering aan dat congres wordt evenwel vooral bepaald door de oververhitte atmosfeer.

De onzekerheid weggeschetserd

Het verkiezingscongres van januari 1994 is het derde sleutelmoment in het verhaal over Brinkman. Op deze bijeenkomst met ruim 1200 partijleden in de Rotterdamse Doelen, bood het CDA de aanblik van een partij die de eigen onzekerheid overschreeuwde. Aan de vooravond van de bijeenkomst was de sfeer al getoonzet door een nieuw, achteraf gezien electoraal bijzonder schadelijk incident rond het verkiezingsprogramma. Een econoom uit de programmacommissie had in een technische toelichting op het stuk gezegd dat het CDA de komende kabinetsperiode geen financiële ruimte zag voor hogere uitkeringen. ‘Ook niet voor de AOW?’ vroeg een verslaggeefster van NOS Journaal. Nee, het CDA maakte geen uitzonderingen, zei de econoom doodgeмоedereerd, zonder aan te voelen hoe politiek brisant elke maatregel was die hét symbool van de Nederlandse verzorgingsstaat, de AOW, aantastte. Het nieuws ‘Het CDA wil de AOW bevriezen’ was meteen de opening van het Journaal, waarna de telefoon op het partijbureau niet meer ophield met rinkelen. Bij de verkiezingen zouden de in allerijl opgerichte ouderenpartijen zeven zetels bemachtigen, met dank aan het CDA.

Tot ongenoegen van Lubbers en bovenal De Vries ademde het programma waarmee Brinkman de Tweede Kamerverkiezingen van 3 mei wilde ingaan een

ongemeen denivellerende geest. De teneur was dat de hogere en middeninkomens er beter afkwamen dan de lagere. Voor hen lagere toptarieven in de inkomstenbelasting, afschaffing van de vermogensbelasting, handhaving hypotheekrenteaftrek en stabilisering van het huurwaardeforfait; voor de lagere inkomens hogere huren, minder subsidies en – als klap op de vuurpeil – een lager minimumloon. De Vries zag de bui al hangen. Hij waarschuwde voor de indruk die kon ontstaan als zou de wisseling van de wacht in het CDA ook een wending in het sociale beleid zijn. Hiervoor zou hij later gelijk krijgen van de commissie die de verkiezingsnederlaag onderzocht, het gelijk van de verliezer.

Op de toogdag in de Rotterdamse Doelen was het CDA vastbesloten deze verdeeldheid en de knagende twijfel over de afloop van de Kamerverkiezingen te overstemmen, als het moest met harde muziek. Niet de vertrouwde orgelklanken, maar rockmuziek uit metershoge luidsprekers schalde de bezoekers van het verkiezingscongres bij binnenkomst tegemoet. 's Middags golfde een triomfmars over de aanwezigen, op het moment dat Brinkman na zijn officiële verkiezing tot lijsttrekker het congres toezwaaid, het spotlicht op hem gericht. De leiderswisseling voltrok zich in een opgeklopte sfeer van victorie. Alles wat daaraan mogelijk afbreuk zou kunnen doen, maakte de congresleiding onzeker. Tekenend was hoe twee CDA-medewerkers een cameraman die een protestactie op het congres filmde bijna over een balustrade duwden, meters de diepte in. Op het laatste moment kwamen ze bij zinnen.

Het triomfantelijke trompetgeschal, de belichting en het applaus, de hele ambiance in De Doelen droeg de boodschap uit dat de machtigste partij hier haar nieuwe leider aanwees, de vanzelfsprekende volgende premier van het land. In dat licht was het veelbetekenend dat de gastspreker, de Vlaamse christendemocraat Leo Tindemans, de overdracht van het partijleiderschap aanduidde als 'machtswisseling'. Zich richtend tot Brinkman voegde hij daaraan toe: 'Alle hoop is bij ons, in Vlaanderen, in België, in Europa op u gevestigd.'⁷⁰

In de felicitatietoespraak van partijvoorzitter Van Velzen viel de vijandige houding naar de buitenwereld op. Alle kritiek op het CDA kwam volgens hem van buiten de partij. De critici zouden met een microscoop puntjes om te scoren hebben gezocht. Van Velzen: 'Er wordt gepoogd zand in de CDA-machine te strooien.' Zijn stem in volume steeds verder opvoerend, besloot hij: 'Goede wijn behoeft geen krans. Elco, wij vertrouwen jou. Elco Brinkman, ONZE MAN.'⁷¹

In werkelijkheid nam binnenshuis de paniek over de naaste toekomst alleen maar toe. Van Velzen zou de verkiezingsdag als voorzitter niet halen. Op 7 maart 1994 trad hij af, om zo zijn politieke verantwoordelijkheid voor het AOW-fiasco en de slechte gemeenteraadsverkiezingen van enkele dagen daarvoor te nemen. Lubbers wist niet meer hoe hij het had. Zonder twijfel voorvoelde hij hoe het CDA op een koers van zelfvernietiging was geraakt. Al zijn al dan niet geheime initiatieven in de laatste weken voor de verkiezingen droegen de sporen van deze wanhoop, met als hoogtepunt de actie die hijzelf tot 'het dynamietconcept' doopte.⁷² Met een knal overwoog hij een abrupt einde aan zijn politieke carrière te maken, door

zijn kabinet op te blazen. Ook schreef hij een brief, zonder haar te versturen, waarin hij voorstelde te elfder ure Brinkman plaats te laten maken voor Kamer-voorzitter en oud-minister Wim Deetman of Van Rooy. Deze paniekacties zijn nu bekend dankzij het speurwerk van Metze. Wat de buitenwereld destijds zag van Lubbers' gebroken vertrouwen in Brinkman was zijn aankondiging in Gorinchem, op de vrijdagavond voor de verkiezingen, dat hij zou stemmen op nummer drie van de lijst, Hirsch Ballin, en niet op nummer één, Brinkman.

Een proces waarin je wordt opgenomen

Toch zou het onjuist zijn de schuld voor het débâcle geheel en al bij Brinkman te leggen. Met de woorden 'dat is een proces waarin je wordt opgenomen en waarin je je laat opnemen', gaf Brinkman achteraf aan dat hij zich voelde meegevoerd in een maalstroom van gebeurtenissen, als ware hij een slachtoffer van de omstandigheden.⁷³ Dat was niet helemaal ten onrechte. Op een minder zichtbaar niveau dan alle campagneblunders, opgeklopte show en *miscasting* van Brinkman als de grote leider, moet de oorzaak van de neergang ook worden gezocht in het verstoorde evenwicht van macht en tegenmacht in het CDA. De partij functioneerde niet meer als contragewicht van de top. Eendracht en loyaliteit waren geen kwaliteiten meer die van onderop kwamen, maar het resultaat van dwang van bovenaf, waardoor zij een verstikkend en verlamdend effect sorteerden. Hoeveel spijt Lubbers in de barre maanden voor de verkiezingen ook kreeg van zijn besluit Brinkman als zijn kroonprins aan te wijzen, de fout was ook dat hij in de positie verkeerde dat te doen, zonder wezenlijke inbreng van de partij. Lubbers was in de loop der tijd zo bedreven en kundig geraakt in de omgang met de macht dat hij van alles en nog wat wilde regelen, ook zijn eigen opvolging. Het CDA liet dat toe, sterker nog, het ontleende een zekere trots aan Lubbers' heerschappij. Van die tijd dateert menig anekdote over een CDA-Kamerlid dat verheugd vertelt over zijn bezoek aan 'de grote baas', zoals journalist Jan Tromp Lubbers consequent aanduidde, in het Torentje.

Kortom, de succesfactoren die het CDA in het eerste decennium van zijn bestaan in een spilpositie in het politieke bestel brachten, bleken te zijn uitgewerkt of zelfs in hun tegendeel verkeerd. Was de strakke leiding in de beginjaren nog een noodzakelijk kwaad om het jonge CDA tot een organisatorische en ideologische eenheid te brengen, nu werd duidelijk dat zij de partij monddood en krachteloos had gemaakt. Putte het CDA in de jaren dat het zijn bestaansrecht moest bewijzen vooral kracht uit de langdurige bestuurlijke ervaring van christendemocraten, nu bleek zijn bestuurlijke oriëntatie een vereenzelviging met de macht in de hand te hebben gewerkt. Nam het CDA aanvankelijk een ideologische voorsprong dankzij de synthese van de protestantse en katholieke ordeningsprincipes, nu was de ideologie allengs minder zichtbaar geworden in technocratische dossiers en bestuurlijke geheimtaal.

‘De indruk die blijft hangen is die van een zeer ernstig zieke partij,’ oordeelde de commentator van *NRC Handelsblad*.⁷⁴ ‘De rode draad is dat het CDA van zijn wortels is losgeraakt,’ concludeerde diens collega van *Trouw*.⁷⁵ ‘Als volkspartij, ontstaan vanuit de basis, heeft zij het contact met de basis verloren en als partij die een principiële, door het evangelie geïnspireerde politiek wil voeren, is zij zo vervlakt dat het christen-democratisch karakter nauwelijks nog herkenbaar was,’ vervolgde hij.

De commissie die onder leiding van Til Gardeniers, oud-minister en -staatsraad, onderzoek deed naar de verkiezingsnederlaag, dwong het CDA als het ware zijn geboortepapieren opnieuw onder het stof vandaan te halen. ‘De C was al flets geworden, de D is niet tot haar recht gekomen en het appèl van de christen-democratie verbleekte,’ aldus de commissie-Gardeniers.⁷⁶ Over de technocratisering ten koste van beginselpolitiek schreef zij: ‘Vrij breed gedragen blijkt het gevoel dat personen uit de fractie en de partij soms beter weg wisten met rapporten van de OESO of De Nederlandsche Bank dan met normatieve kwesties op het gebied van inkomensverdeling, milieu of leven en dood. [...] Vakdeskundigheid gaat dan fungeren als buffer tussen kiezer en gekozene. Technisch jargon verhuult normatieve overwegingen en daarmee verdwijnt dan elke affiniteit en warmte.’⁷⁷

Gardeniers beschrijft als volgt hoe het ideologische profiel van het CDA verloedigde als gevolg van het monisme: ‘Invitaties voor het Torentjesoverleg werden gaandeweg een belangrijker graadmeter voor politiek gewicht en gezag dan een authentieke vertolking van herkenbaar christen-democratische standpunten.’⁷⁸ In de metamorfose van volkspartij tot ‘zelfgenoegzame bestuurderspartij’ raakte ook het luisterend oor verstopt. Kritische partijleden kregen een ‘arrogant’ CDA tegenover zich: ‘Te gemakkelijk werd een houding aangenomen alsof de kiezer het niet zou hebben gesnapt. In plaats van de discussie aan te gaan, koos men voor herhaald uitleggen. Betweterigheid ligt dan al snel in het verschiet.’⁷⁹ Het algemene beeld van een tot technocratie afgezakte politiek werd nog versterkt door de ‘eenzijdig economisch getoonzette’ en ‘sterk op de landelijke lijsttrekker gerichte’ verkiezingscampagne. Het CDA liet volgens de commissie-Gardeniers een kans liggen zich in sociaal opzicht te profileren, door de asociale gevolgen van het VVD-programma onbesproken te laten.⁸⁰ Conclusie: ‘Het politieke gedrag leek te veel afgestemd op de keuze van de toekomstige partner in een nieuw kabinet.’

Wie deze oordelen op hun merites beschouwt, hoeft niet verbaasd te zijn dat gedurende de weken waarin het electorale noodlot zich zestien jaar later, in 2010, over het CDA voltrok, menig commentator de herinnering aan ‘Gardeniers’ ophaalde. Opnieuw oogde het CDA als een zelfgenoegzame bestuurderspartij, met verstoorde *checks and balances*, die zich afsloot voor kritiek. En wie het wel waagde kritiek te spuien op Balkenende, had bij hem al gauw afgedaan. De premier zag kritiek vooral als een aanval op hemzelf. Daardoor kostte het hem moeite zich ontvankelijk te tonen voor commentaar en toonde hij zich ongenaakbaar. Tekennend is zijn reactie op het grote CDA-verlies bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006: ‘Het beleid wordt niet beleefd zoals wij willen.’⁸¹

Ook de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 was eenzijdig economisch getoonzet en gericht op de landelijke lijsttrekker. De kiezer kreeg bovendien de indruk dat Balkenende zijn verhaal afstemde op zijn voorkeur voor de vvd als coalitiepartner. De premier en CDA-leider verhief de fiscale aftrek van de hypotheekrente tot centraal punt in zijn campagne. Met zijn blokkade van elke maatregel die een beperking van deze aftrek zou inhouden, sloot hij vooralsnog de deur voor alle andere partijen, op twee na. Dat waren de vvd en de pvv van de rechts-populistische Wilders. Ook legde Balkenende nadruk op de overeenstemming met de vvd over de noodzaak het overheidstekort in één regeerperiode tot nul terug te brengen, hetgeen gepaard zou gaan met ingrijpende miljardenbezuinigingen. Opmerkelijk was ook de voorkeurscoalitie die hij aangaf. Omwille van de modernisering van de arbeidsmarkt zou de CDA-aanvoerder liever samenwerken met de 'hervormingsgezinde' partijen vvd, D66 en GroenLinks dan met de geestverwante ChristenUnie. Het kwam erop neer dat Balkenende, als het erop aankwam, liever koos voor liberaal dan voor christelijk-sociaal.

Oostlander, de oude leermeester van Balkenende, verbaasde zich er vlak na de verkiezingen in juni over dat het CDA met zijn compromisloze inzet voor de hypotheekrenteaftrek de verkiezingsstrijd 'seculariseerde', in plaats van zijn pijlen te richten op het programma van Wilders: 'Het marginaliseren en beledigen van minderheden staat haaks op het Evangelie.'⁸² Hij adviseerde zijn partij nu de 'kroegentocht' met de pvv van Wilders te staken en weer het 'kerkenpad' te kiezen.

Als een kwal op het strand

Na de Kamerverkiezingen van 1994 lag het CDA als een kwal op het strand. De verdrijving uit het regeerkasteel door de paarse coalitie had de partij losgerukt uit haar natuurlijke leefomgeving. Voor het eerst in bijna tachtig jaar moesten de christendemocraten het op eigen kracht doen, zonder te kunnen terugvallen op de vertrouwde routine die deelneming aan het landsbestuur bood. Wat hun wellicht enige troost bood en het gevoel van eenzaamheid verlichtte, was dat de christendemocratie in heel Europa op de terugweg leek te zijn. Na het verlies van de Duitse geestverwant Kohl in 1998 regeerden er alleen nog christendemocraten in België en Ierland.

Het CDA stond voor een viervoudige opgave. Het moest in de eerste plaats de weg terug vinden van de 'bestuurderssociëteit', om met CDA'er Jan-Willem Wits te spreken, naar een volwaardige partij.⁸³ Het had ten tweede behoefte aan overeenstemming over het gedachtegoed, nu de christendemocratische ideologie er na jaren onachtzaamheid als een slecht onderhouden kot bijstond. In de derde plaats moest duidelijk zijn bij wie het leiderschap berustte, na de aftocht van Brinkman. En tot slot moest de partij, nu zij niet meer regeerde, haar oppositionele onwennigheid overwinnen.

Dat viel allemaal nog niet mee. Het CDA ging tastend rond, op zoek naar nieuw houvast. Niet alleen politiek verkeerde de partij in omstandigheden die haar vreemd waren, ook cultureel en maatschappelijk was haar omgeving veranderd. De succesjaren onder Lubbers hadden enigszins gemaskeerd dat veranderingsprocessen die het draagvlak van het CDA aantastten, zoals secularisering en individualisering, ondertussen doorgingen. Het CDA deelde nu met de kerken 'het gevoel van minderheid', zei de nieuwe partijvoorzitter Hans Helgers (1994-1999). Dat gevoel stak dieper dan louter de treurnis om het zetelverlies. Doordat het CDA niet meer regeerde, was de partij haar greep kwijt op de verdeling van ambtelijke en publieke functies. Dat kwam bovenop het al langer lopende proces van verwatering van de eens zo innige betrekkingen met de belangenorganisaties in het maatschappelijke middenveld.

De politicoloog Kees van Kersbergen meende dat de afbrokkelende machtbasis in de maatschappelijke organisaties dieper ingreep in de bestaansvoorwaarden van het CDA dan het zetelverlies. 'Het verlies van zetels en van macht is evident rampzalig voor een gouvernementele partij. Het verlies van ambtelijke en maatschappelijke macht is meer verholen, maar zeker niet minder dramatisch en op termijn waarschijnlijk zelfs van een groter gewicht,' schreef hij.⁸⁴ Waren organisaties in de sfeer van economie, onderwijs en landbouw ooit de huisleveranciers van de Kamerfracties van KVP en ARP, nu behoorde dat hechte bolwerk van christendemocraten en maatschappelijke organisaties tot het verleden. Het verminderde belang van levensbeschouwing als organisatorisch bindmiddel bracht in het middenveld een proces van fusies op gang. Vele werkgevers-, werknemers- en boerenorganisaties met een christelijke oorsprong gingen met algemene instellingen op in een breder verband. Voor de een was zo'n samengaan een succes en blies zij nieuw leven in het eigen bestaan. In andere gevallen daarentegen resteerde van de oude organisatie niet meer dan een leeg staketsel, desnoods met overheidssteun overeind gehouden, dat pretendeerde te spreken namens een eensgezinde achterban – hoewel deze allang ten offer was gevallen aan sociale fragmentatie. Delen van het middenveld raakten bovendien zowel organisatorisch als financieel verweven met de overheid. Zij werden als het ware de staat ingezogen, waardoor hun kenmerkende middenpositie tussen burger en overheid wegviel. Het middenveld bevond zich niet meer in het midden, om met CDA'er en oud-voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid Wim van de Donk te spreken.⁸⁵

Als gevolg van dit proces verslaptten ook de oude, vanzelfsprekende personele banden met het CDA. Daar kwam bij dat nogal wat vrienden uit de confessionele familie zich tegen het beleid van de kabinetten-Lubbers hadden gekeerd. De verhouding met de boeren, die in het CDA ooit hun zaakwaarnemer in het verre Den Haag zagen, stond onder druk van beperkende maatregelen als de melkquota en de mestboekhouding, waardoor agrarisch Nederland de indruk kreeg dat zijn belangen bij het CDA niet meer in veilige handen waren. De onderwijsorganisaties verkeerden in staat van verontwaardiging over de bezuinigingen en kortingen, vooral op de lerarensalarissen, die minister Deetman van Onderwijs en Weten-

schappen doorvoerde. Tekenend is deze uitval van de voorzitter van de protestantse onderwijsorganisatie PCO naar Deetman: 'Hij is een negentiende-eeuwse fabrieks-directeur die zonder enige discussie zijn wil oplegt. Hij wil van het onderwijssysteem alleen maar een efficiënt draaiende instructie- en selectiemachinerie maken die ten doel heeft er zo kant-en-klaar mogelijke bedrijfsmannetjes en -vrouwtjes uit te laten rollen.'⁸⁶

Las het CDA de tijd nog? Drong de ernst van deze maatschappelijke onrust tot de partij door? Dat is de vraag. De signalen dat naast boeren en onderwijzers ook de ouderen, vanouds een electorale steunpilaar van het CDA, zich afwendden van de partij, waren begin jaren negentig volop aanwezig. De ledentallen van de ouderenbonden schoten in die jaren omhoog. Hoewel een oorzakelijk verband tussen deze ontwikkeling en het beleid moeilijk is aan te tonen, staat vast dat het CDA in dezelfde periode het vertrouwen van de ouderen op de proef stelde, door hun angst voor aantasting van de AOW te voeden en verantwoordelijkheid te nemen voor kortingen op bejaardenoordelen en de gezondheidszorg. Brinkman koos in stijl en inhoud voor het werven van nieuwe kiezers, maar de vraag is wie zich ondertussen in het CDA nog druk maakte om de oude. Velen van hen wendden zich in 1994 van de partij af. Dat droeg ertoe bij dat het CDA als een kwal op het strand belandde.

Opnieuw geput uit het bestuurlijke circuit

In deze omstandigheden, naar adem happend, moest het CDA aan zijn herstel beginnen. Die ondankbare taak belandde voor een groot deel op de schouders van Enneüs Heerma, de voormalig staatssecretaris van Volkshuisvesting, die op 18 augustus 1994 Brinkman als fractievoorzitter was opgevolgd. De vierledige taak van revitalisering van de partij, ideologische herprofilering, herstel van christen-democratisch leiderschap en het overwinnen van oppositionele onwennigheid was uiteraard een gespreide verantwoordelijkheid, maar als vanzelf keek de buitenwereld toch in de eerste plaats naar Heerma als degene die dit titanenkarwei moest verrichten. Die verantwoordelijkheid drukte zwaar op hem, een gereformeerde boerenzoon, die zijn taak in de politiek als een roeping ervoer.

Bij zijn aantreden als voorzitter van de Tweede Kamerfractie had Enneüs Heerma (1944-1999) vooral naam gemaakt in de politiek als kundig en vasthoudend bestuurder, niet zozeer als volksvertegenwoordiger. In die laatste hoedanigheid deed hij alleen ervaring op in de jaren dat hij raadslid in Amsterdam was (1971-1978). Zijn faam ontleende hij aan een succesvol wethouderschap van Economische Zaken in de hoofdstad (1978-1986), met onder meer de haven en Schiphol onder zijn hoede. In die hoedanigheid kreeg hij ook buiten de eigen politieke kring respect en waardering. In die periode ontdekte hij een bestuurlijk gelijkgestemde geest in zijn PVDA-collega Jan Schaefer, de wethouder van Stadsontwikkeling, die net als hij meer van daden dan van woorden hield. Lubbers haalde Heerma in

1986 naar Den Haag. Luttele maanden was hij staatssecretaris van Economische Zaken, om eind oktober de gevallen staatssecretaris van Volkshuisvesting, Brokx, op te volgen. Hij bleef dat tot 1994, toen hij als vijfde op de kandidatenlijst tot Kamerlid werd gekozen. Zijn fractieleiderschap hield nog geen drie jaar stand. Op 27 maart 1997 legde hij het verbitterd neer. Enneüs Heerma stierf op 54-jarige leeftijd, op 1 maart 1999, aan een ernstige ziekte.

Heerma was een noeste werker, wars van flauwekul en opsmuk, en misschien wel dáárdoor was zijn leiderschap van meet af aan omstreden. Vanaf dag één heette hij in de publieke beeldvorming een weliswaar betrouwbare en degelijke, maar ook weinig flitsende politicus, die in het debat nooit echt zou vlammen. Geen man om voorop te gaan in de strijd. Het CDA zou pas met Balkenende in 2001 weer een politiek leider hebben die op brede steun in de partij kon rekenen. Zowel bij Heerma als bij diens opvolger, Jaap de Hoop Scheffer, kwam het leiderschap niet echt uit de verf. De eerste kreeg niet eens de kans daartoe, ondanks zijn oproep aan de partij om, getrouw aan de woorden van Prediker II vers 4, zich niet door tegenspoed te laten afleiden van het gezamenlijke doel van een gerevitaliseerd CDA: 'Wie altijd op de wind let komt nooit aan zaaïen toe, wie altijd naar de wolken kijkt komt nooit aan maaïen toe.'

De tegenstand tegen Heerma kwam naderhand vooral uit de Tweede Kamerfractie. Hier wreekte zich ook dat de fractie zelf bij de keuze van haar nieuwe voorzitter putte uit het bestuurlijke circuit, de oude levensbron, en niet koos voor een oudgediende uit de eigen gelederen, iemand die gepokt en gemazeld was in het politieke handwerk in de Kamer. In de korte tijd dat hij fractievoorzitter was, had Heerma geen moment het gevoel dat de fractie als één man achter hem stond, integendeel, hij vermoedde een kongsi van stokebranden die op zijn hoofd uit waren. Dat was niet geheel ten onrechte. Wie zijn oor die dagen te luisteren legde in de CDA-fractie, kon menig uitspraak noteren over het verlangen naar meer assertiviteit, meer handigheid en meer stuntwerk in de oppositie tegen de paarse kabinetten, die werden geleid door PVDA'er Wim Kok. Niet zelden werden die kwaliteiten dan in één adem genoemd met de naam van één fractielid, van wie ook stevast werd gezegd dat hij zo'n uitstekend debater was: De Hoop Scheffer.

Op de avond van 7 december 1995 werd het Heerma te veel. Het NOS Journaal meldde op basis van anonieme CDA-bronnen dat de fractie met schaamte was vervuld over Heerma's interpellatie van minister Dijkstal van Binnenlandse Zaken. Hoewel diens relativerende uitspraken over de onderwijsvrijheid *gefundenes Fressen* leken voor het CDA, slaagde Heerma er geen moment in de liberale bewindsman in politieke problemen te brengen. Integendeel, bedoeld als een aanval op Dijkstal, eindigde het debat met een CDA-fractieleider die volledig vastliep in zijn manoeuvres en zich terugtrok in de verdedigende stellingen. Pijnlijk werd duidelijk dat hij de fijne kneepjes van de interpellatie, het schaakspel in het politieke debat, niet beheerste.

Na de Journaaluitzending ging Heerma naar eigen zeggen 'de confrontatie' met zijn fractie aan, om met een hoge inzet het draagvlak onder zijn politiek leiderschap

te beproeven.⁸⁷ Hij dwong de fractieleden tot een veroordeling van het ‘gelazer’ van de anonieme critici en dreigde met aftreden als collega’s hem opnieuw in de rug zouden aanvallen. Aan het beeld van een verbitterde politicus die zich door zijn politieke vrienden verraden voelde, droeg zijn uitval naar de anoniemi bij: ‘Lafbekken.’ Kort daarna wees de fractie De Hoop Scheffer als ‘secondant’ van Heerma aan – een ongebruikelijke stap die vooraf leek te gaan aan een definitieve wisseling van de wacht tussen beiden.⁸⁸

Privéleven gaat voor

Niettemin was het in dat stadium nog allerm minst een gelopen race voor De Hoop Scheffer. In de persoon Tineke Lodders-Elfferich diende zich een geheide kanshebber aan op het lijsttrekkerschap bij de volgende verkiezingen. Als waarnemend voorzitter had zij zich in de zwarte maanden rond de nederlaag van 1994 een waar crisisbeheerser getoond, door als vraagbaak voor de wanhopige Lubbers te fungeren en bovenal door Brinkman, tegen diens zin, tot het neerleggen van het fractieleiderschap te bewegen. Met dat optreden had zij veel krediet verworven. Lodders liet de kans om de eerste vrouw aan de leiding van het CDA te worden echter liggen. Zij wenste haar privéleven niet op te offeren aan een functie die haar week in, week uit volledig zou bezetten.

Met Lodders trad tegelijkertijd de belangrijkste kandidaat van de christelijk-sociale vleugel in het CDA terug, hoewel zij als voorzitter van de commissie die het verkiezingsprogramma voor 1998 schreef nog wel haar stempel kon drukken op de christendemocratische koers. De tragiek van de christelijk-sociale stroming was dat die sinds de val van Brinkman de overhand in de partij had gekregen, maar tegelijkertijd niet in staat bleek te zijn een overtuigende, onbetwiste leider naar voren te schuiven, nu zowel Heerma als Lodders was afgeval len.

De partijraad van juni 1996 markeerde het overwicht van de christelijk-sociale vleugel. Met een ondubbelzinnige uitspraak over de handhaving van het wettelijk minimumloon gaf de raad het signaal af dat het CDA, na het intermezzo-Brinkman, terug was in het traditionele spoor van een partij die zorg om de bestaanszekerheid van de sociaal zwakken paart aan een gematigd cultureel conservatisme. De raad gaf daarmee gehoor aan de waarschuwing van de commissie-Gardeniers dat het sociale profiel van het CDA ernstig had geleden onder de controverse over het minimumloon tussen Brinkman en Lubbers. Dat profiel kreeg ook in het beleid van de Tweede Kamerfractie weer contouren. De fractie streed samen met de PVDA en D66 voor hogere huursubsidies, verzette zich tegen de verlaging van de kinderbijslag en de afschaffing van de Algemene Weduwen- en Wezenwet, spande zich in voor meer geld ten behoeve van thuis- en pleegzorg en bepleitte een hogere uitkering voor bijstandsmoeders.

De keuze voor een christelijk-sociaal profiel was een van de tekenen dat het CDA zich hervond. De basis voor deze ideologische herprofilering was mede gelegd in

het strategierapport *Nieuwe wegen, vaste waarden*, geschreven door een commissie onder leiding van de gezaghebbende christendemocraat Andriessen, met Jan Peter Balkenende en Herman Wijffels als coauteurs. Het betoog over een nieuw evenwicht tussen persoonlijke en maatschappelijke verantwoordelijkheid, over solidariteit in deze tijd en over de repercussies van rentmeesterschap op het milieubeleid, had op het CDA de uitwerking van een catharsis. Bij zowel het kader als bij geestverwante organisaties wekte *Nieuwe wegen, vaste waarden* het gevoel dat het CDA er weer toe deed.

Ook het WI droeg bij aan de ideologische herprofilering, zij het dat directeur Jos van Gennip zich meer concentreerde op de cultureel conservatieve kant van het gedachtegoed. Waar *Nieuwe wegen, vaste waarden* nog een opvallend positieve toon over de individualisering aansloeg, koos Van Gennip voor somberder klanken over dat moderniseringsproces. Het CDA moest zich laten gelden als een contrapunt van de heersende cultuur, ook al zou dat de christendemocraten op hoon en minachting komen te staan van 'de grachtengordel en alles wat daar omheen cirkelt'.⁸⁹

Kern van Van Gennips betoog was dat het CDA de behoefte aan herstel van de 'menselijke maat' moest verwoorden in een politiek verhaal: 'Wie de lucht opsnuift van nieuwe behoeftes en trends, ziet tegenover zaken als globalisering, onzekerheid, anonimisering, onveiligheid en Europeanisering één duidelijke reactie, namelijk de behoefte aan herstel van de menselijke maat, levende gemeenschappen, warmte in de samenleving.'⁹⁰ Hij bestreed dat deze behoefte iets kneuterigs was: 'Het is de moderne vertaling van de trend naar herkenbaarheid.' Dankzij zijn lokale en regionale worteling was het CDA volgens Van Gennip bij uitstek toegerust voor politiek verzet tegen de grootschaligheid. Het CDA moet zijn eigen veelkleurigheid uitbuiten, meende hij, zodat de Limburgse christendemocraten herkenbaar zouden zijn als Limburgers en de Friese als Friezen. 'Zo'n inzet op de eigen identiteit zou wel eens heel modern kunnen zijn,' zo refereerde hij aan het sixties-ideaal van kleinschaligheid.

In de oppositie tegen de 'Randstadcoalitie', zoals het CDA Paars wel aanduidde, pakten de christendemocraten het thema van de doorgeschoten grootschaligheid op. Het vormde de rode draad in redes van Heerma en partijvoorzitter Helgers op het voorjaarscongres van het CDA in 1995. Helgers ging zo ver te spreken van een nieuwe 'sociale kwestie'. Zoals honderd jaar tevoren de grootschalige industrie de arbeiders in kommervolle omstandigheden had gebracht, zo zou de 'onbegrensde ruimte' in de 24 uurseconomie de opkomst van nieuwe groepen gemarginaliseerde burgers kunnen betekenen. Helgers: 'Ik zie mensen uit de boot vallen. Een nieuwe groep van mensen die niet mee kunnen, mensen in de armoedeval. De derde generatie werkloze families, allochtonen, ongeschoolde langdurig werklozen. Kinderen die wel zijn opgegroeid maar nooit opgevoed. Een nieuwe groep analfabeten, mensen die de aansluiting met de nieuwe techniek hebben gemist.'⁹¹

Heerma en Van Gennip staken de hand in eigen boezem en wezen op de medeverantwoordelijkheid die het CDA droeg voor het beleid van schaalvergroting

op het platteland, in het onderwijs, in de zorgsector. 'Het CDA heeft zijn achterban op dierbare plekken geraakt,' aldus Van Gennip. 'Met de schaalvergroting zijn we doorgeschoten,' zei Heerma.⁹² Daarom meende Van Gennip dat het CDA zich meer betrokken moest tonen bij de belevingswereld van de burgers: 'Mensen die hechten aan arbeidzaamheid, sparen, een eigen huis, zekerheid voor de oude dag, een samenleving op menselijke maat, veiligheid op straat, een propere leefomgeving, een leefbaar en vitaal platteland.'⁹³

Ook de grimmige kant van het gemeenschapsdenken of communitarisme werd zichtbaar, daar waar het streven naar kleinschaligheid bleek te appelleren aan heimwee naar het oude en vertrouwde, het knusse Nederland van vroeger, het Nederland zonder vreemdelingen. Vooral in uitlatingen van Helgers klonken tegen buitenlanders gerichte sentimenten door, als hij sprak over de noodzaak dat het CDA vaker thema's aansneed 'die op verjaardagen worden besproken'.⁹⁴

Nadien zou in het CDA regelmatig de inherente spanning zichtbaar worden tussen de eenvormigheidsdrang die het gemeenschapsdenken aankleeft enerzijds, en anderzijds het pluriformiteitsbeginsel dat evenzeer deel uitmaakt van de christendemocratische denktraditie. Kees Klop, ten tijde van Van Gennip de adjunct-directeur van het WI, onderkende al gauw dat gevaar van enggestigheid en benepenheid. 'Het moet wel om méér gaan dan alleen geborgenheid in eigen kring,' zei hij over het gemeenschapsdenken. 'De extra dimensie moet komen uit naastenliefde die groeps grenzen doorbreekt. Anders kan het zijn dat we terugvallen op burgerlijk fatsoen.'⁹⁵

Vast op koers, toch weer verlies

De grote kater over de zo krachtig ingezette christelijk-sociale koers kwam met de nieuwe electorale nederlaag van 1998. Tegen de verwachting verloor het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei opnieuw, deze keer vijf zetels (zie tabel 1 in de bijlage). Ondanks de geringere teruggang dan in het rampjaar 1994, schokte het verlies de partij deze keer zo mogelijk nog harder. Het CDA dacht zich te hebben hervonden met een nieuwe lijsttrekker, een nieuwe generatie politici en een verkiezingsprogramma dat de christendemocraten een onderscheidend, ideologisch geladen christelijk-sociaal profiel tegenover de VVD en de PVDA verschaftte. En dan toch dat verlies.

In het verkiezingsprogramma, geschreven door een commissie onder leiding van Lodders, werd de christelijk-sociale koers vooral zichtbaar op sociaaleconomisch terrein. Het sloeg een bewogen toon aan, met krachtige accenten op verbetering van de kwaliteit van de samenleving, zoals de zorg voor gehandicapten, en op ondersteuning van mensen met een minimuminkomen en gezinnen met kinderen. Daarom zagen de christendemocraten, als enige van de grote partijen, af van een belastingverlaging voor iedereen en bepleitten zij een tegemoetkoming voor de lage inkomens in hun kosten voor wonen, zorg en onderwijs.

Het CDA stelde het vertrouwen in de offervaardigheid van mensen met een hoog inkomen ten gunste van lager betaalden op de nieuw ontwikkelde ideeën over het gemeenschapsdenken. Dankzij de ‘waardevolle Nederlandse cultuur van zorgen voor elkaar’ zou wederkerigheid de relaties tussen mensen bepalen, meende Lodders. ‘Grote groepen Nederlanders, ook mensen die dat lot niet treft, zijn bezorgd over de armoede en de tweedeling in de samenleving. Stille armoede en schreeuwende rijkdom mogen niet samengaan. Onze inzet voor de groepen aan de onderkant zal veel kiezers aanspreken. Zij hebben het hart op de goede plaats,’ zei zij.⁹⁶ Naar aanleiding van dit programma signaleerde Jan Willem Duyvendak, prominent lid van GroenLinks, een toenadering tussen het CDA en zijn partij. Volgens hem waren de verschillen tussen CDA en GroenLinks nog slechts gradueel, niet meer principieel.⁹⁷

Spoedig na de verkiezingsnederlaag begon lijsttrekker De Hoop Scheffer afstand te nemen van het eigen programma. Hij klaagde over het ‘linkse’ imago dat het CDA in de ‘buitenwereld’ zou hebben, hetgeen hij weet aan de keuze af te zien van een algemene lastenverlichting. De Hoop Scheffer vreesde dat dit imago het CDA ‘kwetsbaar’ maakte en de partij een ‘kunstmatige’ rol opdroeg die niet paste bij de christendemocratische identiteit.⁹⁸

Al eerder had De Hoop Scheffer een kijkje in zijn politieke ziel gegeven met zijn pleidooi voor loslating van het minimumloon, grootschalige verkoop van huurwoningen en afschaffing van de belasting op het eigen huis en op vermogens. Al met al kregen critici hun indruk bevestigd dat sinds het aantreden van De Hoop Scheffer de man en het program bij het CDA niet samenvielen. De ideologie werkte nog niet als bindmiddel in de partij. Dat zou niet eerder het geval zijn dan na het aantreden van Balkenende als partijleider, op 1 oktober 2001.

Sjiek en weinig katholiek

Jaap de Hoop Scheffer trad op 27 maart 1997 aan als fractieleider. Ruim twee weken eerder had hij enig voorwerk voor de overname van het leiderschap verricht in een achterafzaaltje van een klein kerkje in Leiden, voor een gehoor van studenten en journalisten, waar hij Heerma openlijk aanviel over diens stijl van oppositievoeren. Heerma meende dat het CDA elke kans om het kabinet-Kok ten val te brengen moest aangrijpen, óók als de christendemocraten daarvoor een standpunt moesten omarmen dat niet het hunne was. ‘Niet doen dus,’ zei De Hoop Scheffer kortweg. Hij verweet Heerma ‘lichtvaardigheid’.⁹⁹ Op die avond, op 11 maart 1997, werd De Hoop Scheffer gesecondeerd door de man die hij zijn ‘politieke peetvader’ noemde, Norbert Schmelzer. De voormalige KVP-leider speelde met twee andere katholieke politici, Dries van Agt en Hans Hillen, de rol van picador, de knecht van de stierenvechter die in de arena eerst de stier met speren verwondt, waarna zijn meester het dier de doodsteek kan toebrengen. Hillen vervulde die rol in de wandelgangen van de Tweede Kamer, door wie het maar wilde horen

te vertellen over Heerma's zwakke leiderschap. Van Agt nam de televisiekijkers voor zijn rekening.

Met Jaap Hoop Scheffer (1948) bezette een aimabele oud-diplomaat de voorzittersstoel van de CDA-fractie. Hij was telg uit een familie die haar fortuin had gemaakt in de financiële wereld van Amsterdam. Zijn grootvader leidde de Nationale Hypotheekbank en zijn vader was algemeen secretaris van de Vereniging voor de Effectenhandel, het bestuur van de Amsterdamse Effectenbeurs. Na zijn vorming aan het St.-Ignatiusgymnasium in Amsterdam, een jezuïetencollege, studeerde hij rechten in Leiden, waar hij actief lid was van het Leidsch Studenten Corps. 'Qua verschijning, articulatie, opleiding en optreden een archetypische bewoner van het slijke Haagse Benoordenhout,' zo typeerde de commentator van *NRC Handelsblad* Joep Bik hem na zijn komst naar Den Haag.¹⁰⁰ Na vanaf 1980 achtereenvolgens de ministers van Buitenlandse Zaken Chris van der Klauw, Max van der Stoep en Hans van den Broek te hebben gediend als persoonlijk secretaris, haalde De Hoop Scheffer in 1986 met de hakken over de sloot de Tweede Kamer, als nummer 54 op de kandidatenlijst. Vier jaar eerder had hij zich aangemeld als CDA-lid, na een blauwe maandag bij D66 actief te zijn geweest. Hij wierp zich in de strijd om een Kamerzetel op aandringen van Schmelzer, nadat hij had geschreven op een advertentie waarin het CDA politiek talent opriep zich te melden.

Al bij zijn aantreden als fractievoorzitter schreven commentatoren dat De Hoop Scheffer tot dan toe meer op de voorgrond was getreden als een parlementariër die handig en ad rem debatteerde dan als een uitgesproken christendemocraat. Van hem hoefde men geen bevlogen speeches over de beginselen van christendemocratische politiek te verwachten. Op de vraag welke specifieke kwaliteiten, naast zijn kunde in het debat, De Hoop Scheffer een goed christendemocraat maakten, veronderstelde zijn voorganger Heerma dat de kandidatencommissie daar bij de samenstelling van de verkiezingslijst ongetwijfeld op had gelet.

Bij het aftreden van De Hoop Scheffer, vier jaar later, was de grondlijn in de kritiek op hem nochtans dat hij zich het gedachtegoed van de partij onvoldoende eigen had gemaakt en daardoor niet voor het voetlicht had weten te brengen. Partijvoorzitter Marnix van Rij, de man die de coup tegen hem leidde, verwoordde de overheersende mening in het CDA dat De Hoop Scheffer zich in Kamerdebatten al te zeer als een kameleon had opgesteld en te weinig de eigen positie van het CDA had gemarkeerd. Tekenend was hoe hij in het euthanasiedebat eerst verbaal hoog inzette en het onderwerp politiseerde, om op het moment suprême, bij de stemming over de euthanasiewet, onzichtbaar te blijven door van een stemverklaring over dit principiële onderwerp af te zien.

Maar de vraag is of De Hoop Scheffers kleurloosheid als christendemocraat de volledige verklaring voor zijn mislukte partijleiderschap was. Wellicht zwaarwegender nog was dat hij in habitus en spraak alle kenmerken van zijn gegoede herkomst uit de rijke Amsterdamse burgerij in zich droeg. Dat diskwalificeerde hem allesbehalve als politicus, integendeel: het verlangen naar de beschaving van jezuïetisch gevormde gymnasiasten als De Hoop Scheffer, Lubbers en Van Mierlo

kan prangend zijn in het circus dat de politiek aan het begin van de eenentwintigste eeuw soms is. Maar hoeveel kwaliteiten zijn milieu ook met zich meebracht, hierdoor werd De Hoop Scheffer niet gekneed tot een herkenbare, authentieke christendemocratische politicus met wie de CDA-achterban zich kon identificeren. Hoewel katholiek opgevoed, was van een katholieke nestgeur bij hem niets te bespeuren. Dat was niet verwonderlijk, want zijn familie behoorde generaties lang tot de doopsgezinden, een vrijzinnig, intellectueel en liberaal getint geloofsgenootschap, dat qua cultuur ver van het katholicisme afstaat. Pas zijn vader was tot het katholicisme overgegaan, na diens huwelijk met een rooms meisje.

Opnieuw had het CDA met Jaap de Hoop Scheffer dus een lijsttrekker met wie katholieken beneden de rivieren zich moeilijk konden identificeren. Eerder oogde hij voor hen als een representant van het gehate grootkapitaal van boven de Moerdijk. 'In het zuidelijke bastion van de katholieke bloedgroep roepen Jaaps overgeërfdde eigenschappen, zich vooral uitend in zijn niet bepaald zoetgevooisde stem, onmiddellijk associaties op met een wereld waarin de liberalen heer en meester waren, zowel boven als beneden de rivieren, en de katholieken tweederangs burgers,' schreef *NRC Handelsblad*-columnist Jérôme Heldring.¹⁰¹

Welbeschouwd was de eerste lijsttrekker van het CDA, Van Agt, meteen ook de laatste die zowel voor protestanten herkenbaar was, vooral dankzij zijn ijveren voor een ethisch réveil, als voor zuidelijke katholieken. Het CDA, in belangrijke mate bestierd vanuit Den Haag, lijkt het cruciale belang van het behoud van het electoraat in Noord-Brabant en Limburg onvoldoende te hebben onderkend, ondanks de gewoonte om de partijvoorzitter als het even kon te rekruteren onder zuidelijke katholieken. Bij de Kamerverkiezingen van 2010 werd deze onachtzaamheid vooral in Limburg wreed afgestraft, met de overloop van tal van voormalige CDA-stemmers naar de pvv van Wilders, maar ook na de stembusstrijd van 2006, toen de sp in Noord-Brabant ten koste van het CDA een spectaculaire groei bleek te hebben geboekt, waren de tekenen duidelijk.

Een nuttige coup

De actie waarmee Van Rij in de laatste week van september 2001 een einde maakte aan het CDA-leiderschap van De Hoop Scheffer, kostte ook de partijvoorzitter zelf de politieke kop.¹⁰² Op de avond van donderdag 27 september trad hij af, maar niet nadat hij de positie van De Hoop Scheffer zo ver had ondermijnd dat diens vertrek een kwestie van dagen leek. Op een enkele krant na waren de media vernietigend in hun oordeel over de coup. Zij spraken over het 'sterfhuis CDA' of over de 'wildernis' waarin de christendemocraten zouden verkeren.¹⁰³ Maar achteraf bezien, legde Van Rij met zijn actie de basis voor de terugkeer van het CDA aan de macht, een halfjaar later.

Van Rij voorzag met De Hoop Scheffer als lijsttrekker een nieuwe nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002. Nog meer vreesde hij dat zo'n

verlies na de voorafgaande stembusdrama's het CDA wel eens de nekslag zou kunnen geven. Eerder, in augustus 2001, had partijprominent Yvonne van Rooy al aan De Hoop Scheffer gevraagd als kandidaat-lijsttrekker plaats te maken voor Van Rij zelf. Dat weigerde de fractieleider toen. Maar in het laatste weekeinde van september was er geen houden meer aan. De dagen daarvoor had Van Rij een machtsstrijd met De Hoop Scheffer ontketend. Daarin sneuvelde hij weliswaar zelf als eerste, maar het resultaat was ook dat het dagelijks bestuur het vertrouwen in De Hoop Scheffer opzegde. De fractievoorzitter en beoogde lijsttrekker trok op zaterdagavond de onvermijdelijke conclusie en stapte op. Op maandag 1 oktober kwam er een formeel einde aan zijn fractievoorzitterschap. Op dat moment was al duidelijk dat Balkenende hem zou opvolgen.

Balkenende liet in dat crisisweekeinde voor het eerst zien dat hij beschikte over een instinct voor de macht. Voor wie voorbij Balkenendes uiterlijk van beste jongetje van de klas wilde kijken, werd dat instinct opnieuw zichtbaar in de verkiezingscampagne van 2002, toen hij in het spektakel dat Pim Fortuyn ontke-tende als enige het hoofd koel hield. Balkenende liet zich niet van zijn stuk brengen door de dandy-politicus. Niet alleen voelde hij aan dat het CDA als grootste oppositiepartij garen kon spinnen bij de exploderende afkeer van Paars, ook probeerde hij zich in te leven in de reële zorgen onder de kiezers en deed hij hun zwevende stemgedrag niet af als wispelturigheid. Hij werd zo de vluchtheuvel voor kiezers die te midden van alle opwindende en emoties naar rust en evenwicht in de politiek verlangden.

In het weekeinde waarin Balkenende naar het lijsttrekkerschap greep, zag hij in dat hij de meeste kans maakte als hij de partij achter zich zou krijgen. Gedurende dat weekeinde schaarde het ene na het andere provinciale afdelingsbestuur zich achter zijn kandidatuur, om te beginnen met het Limburgse. Op het moment dat de voorzitter van die provinciale afdeling, de latere gouverneur Frissen, op zondag zijn steun voor een lijsttrekkerschap van Balkenende uitsprak, was duidelijk dat de race eigenlijk al was gelopen. Maandagavond 1 oktober bekrachtigde het landelijke partijbestuur de voordracht. In 2010 leidde dezelfde Frissen, de man die Balkenende negen jaar eerder het beslissende duwtje gaf, de commissie die de deconfiture van het CDA bij de verkiezingen moest onderzoeken.

Vereenzelvigd met een missie

'Ik ga graag door als premier. Niet voor mezelf. Ik kan me zeer wel een ander leven voorstellen dat minder belastend is voor mijn vrouw Bianca en mijn dochter Amelie. Ik ga door omdat ik weet dat ik een missie heb.'¹⁰⁴ Met deze uitspraak, twee weken voor de Kamerverkiezingen van 9 juni 2010, gunde Jan Peter Balkenende de lezers van het *Reformatorisch Dagblad* een blik op zijn missionaire bezieling. Hij vereenzelvigde zijn persoon als het ware met die missie, die hij verwoordde als: 'Een beter Nederland, daar gaat het mij om.' In de campagneweken

leek die missionaire aandrift hem een ononwankelbaar geloof in de goede afloop te bezorgen, ondanks de permanent ongunstige peilingen. Balkenende wilde door als premier, omdat hij de gedachte had dat hij nog niet klaar was. 'Volharden bij het ideaal', luidde de verkiezingslogan van ARP-leider Kuypers in 1901, waarin Balkenende zijn inzet herkende. 'Ik ben een Zeeuw. Ik fiets graag tegen de wind in, dan ga ik alleen maar harder,' zei hij. Om dat te bewijzen, ging hij met genoeg in op de uitnodiging van televisiepresentator Matthijs van Nieuwkerk om met diens sidekick Jan Mulder, afkomstig uit het even winderige Oost-Groningen, voor de camera een wielervedstrijdje te houden. Balkenende won met glans en beklonk dat met een high five met Mulder.

Het ongebroken optimisme van Balkenende maakte evenwel ook een wat vreemde indruk, alsof de tekenen van het naderende onheil hem niet bereikten. Ook dát kon het gevolg zijn van zijn missionaire aandrift. Door zichzelf zo nauw te verbinden met een taak, alsof hij persoonlijk een hogere opdracht tot heil van het land had ontvangen, leek hij ziende blind en horende doof voor signalen dat zijn tijd in de politiek was gekomen. Net als Brinkman in 1994 maakte hij de indruk de macht als vanzelfsprekend te beschouwen. En net als destijds had de partij haar lot zozeer met dat van de leider verknoopt dat zij onvoldoende functioneerde als corrigerend mechanisme. 'Zonder tegenspraak onttaardt de missionaire aandrift snel in machthonger,' concludeerde politiek commentator Goslinga.¹⁰⁵

Acht jaar eerder, op de verkiezingsavond van 15 mei 2002, riep Balkenendes vader tegen hem: 'En nu naar het Catshuis!' Met hun nieuwe lijsttrekker hadden de christendemocraten 14 zetels winst geboekt, waarmee ze met 43 zetels de grootste fractie in de Tweede Kamer werden (zie tabel 1 in de bijlage). Balkenende gaf gehoor aan de oproep van zijn vader. Hij negeerde adviezen, ook uit eigen kring, om de lokroep van de macht te weerstaan, het premierschap aan een meer ervaren CDA'er over te laten en als fractieleider in de Tweede Kamer zijn politiek leiderschap steviger te funderen. 'Jan Peter is als een halfwas aan het premierschap begonnen,' zei Hillen, de vroegere strateeg van de CDA-fractie, naderhand. 'Dat we in 2002 de grootste werden, kwam eigenlijk te vroeg. Een volledig rijpingsproces was ons niet gegeven.' Ook oud-CDA-fractieleider Willem Aantjes betreurde openlijk dat Balkenende zijn geduld niet wist te bewaren en de functie van premier voortijdig naar zich toetrok: 'Het premierschap is geen stageplaats.'¹⁰⁶

Balkenende trad als premier aan in de roerige tijd van de revolutie die Fortuyn had ontketend. Na een periode waarin de paarse regeringscoalitie de rust onder het electoraat abusievelijk aanzag voor tevredenheid, kwam het tot een uitbarsting van ongenoegen onder de kiezers. Zij straffen de paarse partijen PVDa, VVD en D66 af met het ongekende verlies van 43 zetels en brachten de nieuwkomer Lijst Pim Fortuyn (LPF) met 26 zetels in de Tweede Kamer. Niet alleen in de politiek, ook in de maatschappij was de sfeer woelig en geagiteerd na de moord op Fortuyn, negen dagen voor de verkiezingen. Tegelijkertijd stevende de economie af op een recessie.

Er zijn nauwelijks moeilijker omstandigheden denkbaar om aan te treden. Toch nam Balkenende zijn verantwoordelijkheid, hoewel hij nog geen enkele ervaring als minister had kunnen opdoen. Als onverwachte winnaar van de verkiezingen deed hij wat na de moord op de 'goddelijke kale' onvermijdelijk was: hij sloot een regeringscoalitie met de LPF. 'Het land moet toch geregeerd worden,' bracht Balkenendes steun en toeverlaat in die periode, Piet Hein Donner, de onvermijdelijkheid van die keuze onder woorden.¹⁰⁷ Balkenende gaf daarmee een proeve van leiderschap af, waarmee hij vermoedelijk een verdere escalatie van de revolutie van 2002 heeft voorkomen.

Persoonlijke ambitie zal bij Balkenende ongetwijfeld een rol hebben gespeeld bij zijn keuze voor het premierschap. Maar wat die keuze vergemakkelijkte was dat het CDA weer op de been was, na zijn recuperatie in de oppositieperiode. Het CDA had in die acht jaar veel van de oude reflexen van bestuurderspartij afgeleerd. De partij was als eigen macht tegenover de Haagse geleidingen gerevitaliseerd, vooral ten tijde van voorzitter Van Rij. De christendemocraten hadden ook hun ideologie nieuw leven ingeblazen, in het bijzonder dankzij het strategierapport *Nieuwe wegen, vaste waarden*.

Bovendien bestond er na het aantreden van Balkenende geen onduidelijkheid meer over de vraag bij wie het christendemocratisch leiderschap berustte. Wekte De Hoop Scheffer als christendemocraat bij tijd en wijle de indruk een zoekende in de woestijn te zijn, bij Balkenende vielen politicus en christendemocratisch gedachtegoed weer samen. De historicus en jurist investeerde sinds het midden van de jaren tachtig veel in de modernisering van de christendemocratische denkbeelden, puttend uit de oude bronnen. Hij leek dan ook bij uitstek de figuur om het CDA weer een eigen ideologisch profiel te geven. In 1996 voelde hij zich al sterk genoeg om PVDA-leider Kok in het gezicht te slingeren: 'Uw economische orde is de onze niet.'¹⁰⁸ Daarmee gaf hij aan dat de christendemocratie wel degelijk in staat kon zijn een alternatief te bieden voor het paarse beleid van marktwerking, liberalisering en privatisering.

Bij het aantreden van Balkenende als premier waren alle factoren die het CDA na de electorale afstraffing van 1994 als een kwal op het strand hadden geworpen weer op orde. De partij functioneerde en de ideologie was weer helder, evenals het christendemocratisch leiderschap. Met deze ruggensteun durfde Balkenende de stap naar het premierschap in 2002 aan, ondanks zijn onervarenheid als bestuurder. De belofte een 'baken van rust' te zijn in verwarde tijden, zoals CDA-fractie leider Pieter van Geel hem later aanduidde, heeft hij evenwel nooit kunnen inlossen, misschien wel doordat de CDA'er in hem de premier te veel in de weg bleef staan.¹⁰⁹ De finesses van het premierschap behelzen in de eerste plaats het vermogen om boven de partijen te staan. Dat is Balkenende, als het erop aankwam, niet gelukt.

Premier in populistische tijden

Nu was het ook geen sinecure om premier te zijn in een tijd waarin het populisme gaandeweg aan kracht won. Balkenende kreeg te maken met een politieke beweging die, in de beeldspraak van de socioloog Jacques van Doorn, geen eigen kompas heeft om haar koers te bepalen maar een radar, afgesteld op het straatrumoer.¹¹⁰ In het eerste decennium van deze eeuw kostte het politici van de klassieke partijen, Balkenende niet uitgezonderd, moeite zich te verweren tegen de heroïek van populistische leiders die pretendeerden namens het volk op te staan tegen het Haagse establishment. De populistische politicus Wilders beriep zich in Kamerdebatten bij herhaling op de ‘miljoenen buiten dit huis’ die achter hem zouden staan. Deze waren leidend voor hem – niet beginselen, een partijprogramma of staatsrechtelijke mores. Een populistische politicus als de pvv-leider benut conflicten als een scheppende kracht en wil ze daarom allesbehalve pacificeren. Zulk theatraal leiderschap gedijt in een crisissfeer, en als de crisis er niet is, doet de populist wel alsof. Mede daarom sprak Fortuyn van ‘de puinhopen van Paars’ en Wilders van een ‘tsunami van moslims’ en ‘de islamisering van Nederland’.

Het populisme had eerder de bestuurdersgeneratie van Wim Kok en Hans Dijkstal weggeveegd, om vervolgens de toon te zetten voor een vorm van politiek die zich weinig gelegen liet liggen aan oude conventies en gebruiken. Balkenende kreeg direct bij zijn aantreden met dat fenomeen te maken, in de coalitie met de ruziezoekers en brekebenen van de LPF. Het eerste kabinet-Balkenende was van begin af aan getekend door onenigheid en naijver tussen bewindslieden van de LPF onderling, vooral tussen de ministers Eduard Bomhoff (Volksgezondheid) en Herman Heinsbroek (Economische Zaken). Op woensdag 16 oktober 2002 namen zij ontslag, nadat samenwerking tussen beiden niet meer mogelijk bleek te zijn. Daarop zegden de fractievoorzitters van vvd en cda, Gerrit Zalm en Maxime Verhagen, het vertrouwen in het kabinet op. Pijnlijk was dat de crisis escaleerde op de dag van de uitvaart van prins Claus, 24 uur eerder. Koud vertrokken van de plechtigheid in de Nieuwe Kerk in Delft, kwamen de ministers onder leiding van Balkenende ’s avonds bijeen – formeel om over de uitbreiding van de Europese Unie (EU) te beraadslagen, in werkelijkheid om machteloos toe te zien bij het prestigegevecht van Bomhoff en Heinsbroek.

Dat was niet de enige keer tijdens zijn premierschap dat het Balkenende ontbrak aan staatkundige fijngevoeligheid. In kwesties die zich tijdens zijn premierschap voordeden rond het koninklijk huis vertoonde hij niet altijd de souplesse en subtiliteit die in de delicate verhouding tussen koningin en minister-president geboden zijn. In de weken rond het referendum over de Europese grondwet op 1 juni 2005 bevestigde hij met onhandig optreden het vooroordeel van burgers dat politici met hun stem doen wat hun goeddunkt. Vóór de volksraadpleging zei Balkenende dat het enkel en alleen over het EU-verdrag ging, daarna legde hij de tegenstem uit als een protest tegen de hoge Nederlandse bijdrage aan de Unie. Hij zette de kiezers vooraf ook nog eens onder druk met de jeremiade dat bij een

verwerping van het verdrag 'Nederland en zijn premier' voor gek zouden staan in Brussel.¹¹¹

De staat at de samenleving op

Bij de verkiezingen van 22 januari 2003 was de PVDA, met Wouter Bos voor het eerst als lijsttrekker, de grote winnaar. De sociaaldemocraten boekten 19 zetels winst en kwamen op 42 zetels, waarmee zij ongeveer terug waren op het 'oude' niveau ten tijde van Paars. Balkenende, wiens CDA met één zetel winst naar 44 klom, kon in de formatie niet om de PVDA heen, hoewel voortgezette regerings-samenwerking met de VVD zijn voorkeur had. De poging een kabinet met de sociaaldemocraten te formeren, strandde na 77 dagen ten langen leste op een 'test' van de christendemocraten hoe ver de beoogde coalitiepartner bereid was te gaan in hervormingen van de verzorgingsstaat en bezuinigingen. Het CDA stelde in een eindbod het loslaten van de koppeling tussen lonen en uitkeringen voor, naast een pakket aanvullende bezuinigingen van 2,5 miljard euro op onder meer de sociale zekerheid en de stadsvernieuwing. Dat was voor de PVDA onaanvaardbaar. Het CDA kon daarop de draai naar de VVD en D66 maken, de liberale partijen waarop Balkenende meer vertrouwde als het ging om de hervorming van de verzorgingsstaat, het kernproject van zijn beleid.

Voor een duiding van Balkenendes handelen als premier sinds 2002 is de continuïteit in zijn denken over de verzorgingsstaat van wezenlijk belang. Het streven de overheidszorg terug te brengen tot een 'basisvoorziening', zoals al stond verwoord in de regeringsverklaring van zijn eerste kabinet, was gebaseerd op zijn overtuiging dat de verzorgingsstaat het initiatief aan de maatschappij had ontnomen.¹¹² Mensen zouden geen verantwoordelijkheden meer jegens elkaar hebben, alleen nog afdwingbare rechten bij de overheid. Daardoor was het cement verdwenen uit de maatschappelijke verbanden waarin burgers zich vanouds verenigden om gemeenschapsvoorzieningen in de zorg, het onderwijs, de cultuur en het wonen op peil te houden. De staat had de samenleving opgegeten, meende Balkenende met de Franse socioloog Alain Touraine, en zo het burgerschap ondermijnd.¹¹³

Naast de financiële noodzaak om de kosten van de overheid terug te dringen, had Balkenende daarom ook een moreel doel met de ontmanteling van de verzorgingstaat. Een reeks van toespraken gaf zicht op die drijfveer. In dat morele doel zat ook het onderscheid tussen zijn hervormingsbeleid en dat van Lubbers, bij wie de financiële noodzaak van een afgeslankte verzorgingsstaat vooropstond. Lubbers zelf beoordeelde spoedig na zijn vertrek uit de politiek zijn eigen beleid als te pragmatisch. Hoe succesvol het ook in financiële zin mocht zijn geweest, zei hij, het werkte wel een overmaat van 'verzakelijking' in de hand.¹¹⁴

Het morele doel van Balkenende was dat hij mensen meer verantwoordelijkheid voor hun eigen bestaan wilde geven, hun positie tegenover de staat versterken en

een 'nieuw arbeidsethos' vestigen, bepaald door deugden als gezamenlijkheidszin en ijver. Dat was de rode draad in zijn politieke denken, al sinds hij begin jaren tachtig als medewerker van het W1 bij het CDA betrokken raakte.

In het debat over de regeringsverklaring van het tweede kabinet-Balkenende op 11 juni 2003 noemde de premier de modernisering van de verzorgingsstaat het bindmiddel van de nieuwe coalitie van CDA, VVD en D66. Met hun gezamenlijke visie op de verschillende verantwoordelijkheden van overheid en burger, onderscheidden de christendemocraten en liberalen zich van PVDA, GroenLinks en SP. 'Onze overtuiging is dat de verantwoordelijkheid te veel is gecollectiviseerd,' zei Balkenende in de regeringsverklaring. 'Het kabinet zal de balans tussen collectieve en individuele verantwoordelijkheid herstellen. Krampachtig vasthouden aan bestaande belangen en rechten is voor ons geen serieuze optie. Een werkelijk sociaal beleid is op dit moment een krachtig hervormingsbeleid.'¹¹⁵

In zijn Tinbergenlezing citeerde Balkenende met instemming wijlen Jan van den Brink, de katholieke minister van Economische Zaken in de jaren 1948-1952, die schetste hoe de verzorgingsstaat het ontstaan van een 'nieuw arbeidsethos' in de hand had gewerkt, waarin burgers inspanning en het leveren van prestaties met argwaan bekeken.¹¹⁶ Balkenende meende dat dit ethos nog altijd zijn sporen naliet en de sanering van de verzorgingsstaat daarom op zoveel weerstand stuitte. 'Ik houd staande dat we na de grote welvaartssprong ook iets verloren hebben,' zei hij in de Bilderberglezing, een andere sleutelrede.¹¹⁷ 'En dat is het besef dat welvaart niet vanzelf spreekt. Welvaart vraagt ook inspanning en de bereidheid van iedereen naar vermogen mee te doen.'

Balkenende, in zijn jeugd te Kapelle gevormd met de idee van Abraham Kuyper dat 'ge bij den chocoladeketel en water- en melkkaraf geen geslacht van kloeke calvinisten kweekt', gaf daarmee de ontmanteling van de verzorgingsstaat de trekken van een cultuurstrijd. Daarin moest het ontspannen arbeidsethos plaatsmaken voor de deugden van gezamenlijkheidszin en ijver. Balkenende had het ideaalbeeld van een 'participatiemaatschappij' met hardwerkende, fatsoenlijke burgers. In de VVD met haar prestatiemoraal zag hij een betrouwbare bondgenoot in deze strijd, veel meer dan in de PVDA, de partij die als geen ander was verbonden met de cultuur van de verzorgingsstaat.

Toch zou Balkenende de steun moeten wenden naar de PVDA. Bij de vervroegde Kamerverkiezingen na de val van zijn tweede kabinet in november 2006 haalden CDA en VVD geen meerderheid en moest hij uitwijken naar de sociaaldemocraten. De christelijk-rode coalitie met de ChristenUnie, debutant in de regering, kwam tot stand.

Als een banyanboom

Balkenendes tweede 'hervormingskabinet' had in zijn streven de verzorgingsstaat te saneren onder meer nieuwe wetten voor de bijstand en de arbeidsongeschikt-

heidsverzekering door het parlement geloodst. vvd-minister Hans Hoogervorst voerde bovendien een nieuwe zorgverzekeringswet in, met meer marktwerking en meer keuzevrijheid voor patiënten. Ook beperkte het kabinet de mogelijkheden om vervroegd uit het arbeidsproces te treden. Na al deze ingrepen in zorg en zekerheid had het kabinet voorlopig voldoende van de hervormingsgezindheid van de burgers gevergd, meende Balkenende. Dat voerde hij, naast de getalsmatige noodzakelijkheid, aan als inhoudelijk argument voor de switch van coalitiepartner naar de pvda en de ChristenUnie tijdens de kabinetsformatie van eind 2006 en begin 2007. 'Ik proefde dat we met onze hervormingsmaatregelen behoorlijk veel van de bevolking hadden gevraagd. We moesten meer rekening gaan houden met de spankracht van de samenleving,' zei Balkenende in een terugblik.¹¹⁸

Motto van het christelijk-rode kabinet was 'Samen werken, samen leven.' Het streefde naar grotere sociale samenhang, veiligheid en respect, innovatie, duurzaamheid en een actieve internationale en Europese rol. Volgens cda, pvda en ChristenUnie was de verdrijving van de stemming van polarisatie en confrontatie in de maatschappij de belangrijkste inzet van hun samenwerking. De drie partijen redeneerden dat die ontspanning ook kabinetsdoelen als een betere economie, meer internationale betrokkenheid, een beter milieu en een grotere veiligheid dichterbij zou brengen.¹¹⁹

Ondanks deze hoge inzet was de glans van het kabinet er meteen af, na het optreden van Balkenende in het debat over de regeringsverklaring op 1 maart 2007.¹²⁰ Normaal gesproken benut een premier deze traditionele gelegenheid om met een zelfbewuste presentatie van het regeerprogramma krachtig het aantreden van zijn nieuwe ministersploeg te markeren. Nu viel evenwel de slagschaduw van Wilders over het vierde kabinet-Balkenende.¹²¹ De pvv-leider wist alle aandacht op zich te vestigen met zijn aanval op de dubbele nationaliteit van de allochtone pvda-bewindslieden Ahmed Aboutaleb (Sociale Zaken) en Nebahat Albayrak (Justitie). Tekenend was dat de nieuwslezer van het NOS Journaal sprak van het 'paspoortendebat' en met geen woord repte over de regeringsverklaring.

Ook Balkenende zelf trof blaam. Hij scheen niet aan te voelen dat de ongekennde aanval op de persoonlijke integriteit van Aboutaleb en Albayrak om een krachtig, ondubbelzinnig weerwoord van het kabinet vroeg. In plaats van zijn antwoord aan de Tweede Kamer te beginnen met een paukenslag, een klinkende verklaring waarin hij het voor 'zijn' bewindslieden opnam en Wilders om zijn verdachtmakingen terechtwees, behandelde hij de affaire ergens in zijn betoog als een willekeurig 'dossier', alsof de agitatie van de pvv-leider een trivialiteit was. Daarmee liet hij de kans schieten een momentum voor het kabinet te creëren.

Deze kwestie leek symptomatisch voor een zwakke kant van het premierschap van Balkenende. De ingebouwde spanning in alle kabinetten-Balkenende was dat de premier, als het erop aankwam, onvoldoende oog had voor de belangen van de bewindslieden van een andere politieke kleur. In de kwestie van de dubbele nationaliteit van Aboutaleb en Albayrak ging een kabinet met hoge ambities daardoor gehandicapt aan de slag.

Ook bij andere gelegenheden was Balkenende eerder partijman dan onpartijdig voorzitter van de ministerraad, waardoor partijpolitieke rivaliteiten het kabinet binnenslopen. Zo kwam het zwaarbevochten sociaal akkoord van 2004 vooral tot stand dankzij doortastend opereren van VVD-minister Zalm, gepokt en gemazeld in de polderdemocratie, maar probeerde Balkenende vervolgens de eer van dit wapenfeit naar zich toe te trekken. Hij bemoeilijkte het slepende conflict over het ontslagrecht tussen CDA en PVDA in zijn vierde kabinet door openlijk partij te kiezen voor CDA-minister Donner van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. 'Donner is CDA,' zei hij.¹²² Ten tijde van de bankencrisis eind 2008 wekte hij bij vicepremier en minister van Financiën Bos irritatie door de sociaaldemocraat niet de eer van het crisisbeleid te gunnen en op het CDA-congres de aandacht te vestigen op zijn eigen prestaties.

Doordat ook Bos in het kabinet zowel partijleider als minister was, slaagde Balkenende noch hij erin voorbij het kortetermijnbelang te kijken en in de geschiedenis van hun beider partijen de geestverwantschap te onderkennen. Dat droeg in belangrijke mate bij aan het voortijdig stranden van de coalitie van CDA, PVDA en ChristenUnie. Na de val van het kabinet klaagde vicepremier André Rouvoet (ChristenUnie) dat de premier in het kabinet zich meer had bekommerd om CDA-belangen dan om het collectief van het kabinet. 'Uiteindelijk komt Jan Peter altijd weer bij het standpunt van het CDA uit,' aldus Rouvoet. 'Hij is een man met een missie, maar wel zijn éígen missie.'¹²³ PVDA'er Ronald Plasterk, minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap: 'Balkenende is nooit echt ónze voorzitter geworden. Ik bedoel dus: van het hele kabinet. Hij bleef voor de volle honderd procent een CDA-man.'¹²⁴

De fractieleider van de ChristenUnie, Arie Slob, zei achteraf: 'Ik was niet onder de indruk van Jan Peters kwaliteiten als teambuilder. Ik heb me erover verbaasd dat hij soms maandenlang niets van zich liet horen.' Dat droeg er volgens Slob mede toe bij dat de kwestie over de verlenging van de Nederlandse militaire missie in Uruzgan op een kabinetscrisis uitliep, los van de zware verantwoordelijkheid die de PVDA daarvoor droeg. Slob: 'Je kon op lichtjaren afstand zien aankomen dat Uruzgan een struikelblok zou worden. Verhagen had op verlenging van de missie gezinspeeld. Bos liet zich daarover in geharnaste taal uit. We zijn met de drie fractievoorzitters naar het Catshuis toegegaan. Met de boodschap: we moeten elkaar zien te vinden, dit conflict moet worden gepacificeerd. Balkenende zei: ik ben ermee bezig, ik zal het naar jullie terugkoppelen. Niets meer van gehoord. Zo kon Verhagen maandenlang zijn gang gaan.'¹²⁵

Ook door dit onvermogen van Balkenende zich te ontwikkelen tot de bindende factor in zijn kabinetten, de bovenpartijdige voorzitter die ieder zijn deel geeft en zo vertrouwen wekt, is hij als premier nooit tot een 'baken van rust' uitgegroeid. Met zijn benadering droeg Balkenende ertoe bij dat het premierschap meer dan ooit een partijpolitieke functie is geworden, in plaats van het onpartijdig voorzitterschap van de ministerraad. Volgens de vicepresident van de Raad van State, Herman Tjeenk Willink, is die tendens in belangrijke mate debet aan het instabieler

worden van de Nederlandse democratie. Als informateur in de kabinetsformatie van 2010 adviseerde hij partijleiders dan ook voortaan buiten het kabinet te blijven, tenzij bij gemotiveerde uitzondering: 'Landsbelang staat boven partijbelang.'¹²⁶

VVD-leider Frits Bolkestein zei in 1995 eveneens dat de combinatie van partijleider en premier in één persoon onwenselijk is. 'Die combinatie van functies is als de Indiase banyanboom, een giftige boom waaronder niks groeit.'¹²⁷ Naast zijn grote verdiensten als premier, partijleider en ideoloog, heeft Balkenende óók het verstikkende effect van de banyanboom in het CDA teweeggebracht. In de partijleiding groeide de neiging iedereen in het gelid van de eerste man te zetten. Daardoor raakten de *checks and balances* in de partij ontregeld, net als ten tijde van Lubbers. Ook ideologisch raakte het CDA weer vervlakt. Opnieuw doorgedrongen tot het Torentje, vertelde de christendemocratie een politiek verhaal met veel gepalaver over middelen, zoals de hypotheekrenteaftrek of de WAO, en weinig woorden over het doel of onderliggende waarden en ideeën.

Slot: het CDA en de kabinetsformatie van 2010

Niettemin heeft de christendemocratie dat verhaal over haar onderliggende waarden en ideeën nog altijd tot haar beschikking. Daarom hoeft de grote nederlaag in het jubileumjaar 2010 het CDA niet fataal te worden. Op momenten die ertoe doen, blijkt de christendemocratische ideologie als remmende of corrigerende factor te kunnen fungeren op het machtsstreven dat het CDA in de genen zit.¹²⁸

Dat was het geval in de formatie van 2010. Verhagen, na de verkiezingen van 9 juni gekozen tot fractieleider, bleek toen niet ongestraft gesprekken met Wilders te kunnen voeren over gedoogsteun aan een minderheidskabinet van CDA en VVD. 'Het CDA hecht aan vaste waarden,' zei Verhagen op een spotprent van tekenaar Tom (*Trouw* en *Gemeenschappelijke Persdienst*). In het volgende tekstballonnetje vervolgde de fractieleider: 'Namelijk macht en ministersposten.' Ontegenzeggelijk leverde Verhagen uit machtspolitiek oogpunt een prestatie, door zich met een fractie van niet meer dan 21 Kamerleden aanmerkelijke invloed aan de formatietafel te verwerven. In het kabinet-Rutte zou het CDA de helft van de twaalf ministersposten krijgen, onevenredig veel ten opzichte van het zeteltal in de Tweede Kamer. Ondanks dat vooruitzicht op behoud van regeermacht manifesteerden zich gaandeweg de formatie sterke tegenkrachten in de partijgelederen. De opposenten van de onderhandelingen met de PVV vonden in hun partij in toenemende mate gehoor voor de kritiek dat christendemocraten op grond van hun gedachtegoed geen samenwerking moesten overwegen met een groepering die van schofferen haar politieke stijl had gemaakt, inperking van de godsdienstvrijheid nastreefde en de moslims in Nederland feitelijk tot tweederangsburgers wilde degraderen.

Verhagen, bijgestaan door interim-partijvoorzitter Henk Bleker, leek de spankracht van de partij al te zwaar te beproeven. Partijcoryfee Wijffels getuigde van de verscheurende spanning die de keuze voor een politiek verbond met de PVV in

het CDA veroorzaakte, met zijn kritiek dat de partijtop alles en iedereen die het beoogde kabinet in de weg stond 'met grote klappen' opzij schoof.¹²⁹ De crisis in de partij escaleerde toen Klink als medeonderhandelaar aan de formatietafel afhaakte en hij twee andere fractieleden, Ab Koppejan en Kathleen Ferrier, aan zijn zijde bleek te hebben. Klink schreef dat hij gedurende de gesprekken tot de conclusie was gekomen dat regeringssamenwerking met de pvv voor het CDA 'geen begaanbare weg' was: 'Voortdurend zal de partij worden uitgedaagd op haar christelijke grondslag en democratische motieven.' Van Wilders verwachtte hij geen enkele matiging: 'Voluit zou hij gaan. Op zijn eigen manier. Op zijn pvv's. Voluit op het orgel. De bekende retoriek, zoals weergegeven in het verkiezingsprogramma, zal ons niet bespaard blijven, integendeel.' Klink schreef hoe Wilders zijn gedoogsteun aan een coalitie van CDA en VVD als het begin van de victorie aan zijn kiezers zou presenteren: 'De opmars van de pvv is dankzij het akkoord begonnen. De de-islamisering is aangebroken, hier en nu.'¹³⁰

Klink, in juni net gekozen als Tweede Kamerlid en vóór zijn afhaken als onderhandelaar de belangrijkste kandidaat voor het fractievoorzitterschap, gaf zijn Kamerzetel op en verliet de politiek. De weerstand tegen samenwerking met de pvv was daarmee in het CDA niet verdwenen. In de finale stemming op het partijcongres dat over de formatie moest oordelen, op 2 oktober 2010 in een bomvolle Rijnhal in Arnhem, bleek 32 procent van de aanwezige leden zich aan de zijde van Klink te scharen met een 'nee' tegen het ontwerpgeer- en gedoogakkoord. Tot de tegenstemmers behoorden de oud-premiers Piet de Jong, Lubbers en Van Agt, de voormalige Tweede Kamerfractievoorzitters Andriessen en Aantjes, de vertrekkende minister Hirsch Ballin en oudgediende Hanny van Leeuwen. 'Ik zeg met hart en ziel: doe het niet. Onze roeping is om eenheid en wederzijds respect te brengen, wij waren altijd een bindende kracht in de samenleving. Wilders wil het tegenovergestelde zijn,' zei Hirsch Ballin daags voor het congres in een vraaggesprek. 'Terugkijkend zie je – het is een diep droevige constatering – een proces van gewinning aan de negatieve, kwetsende manier waarop Wilders spreekt over één miljoen van ons. Dat is te veel salonfähig gemaakt. Dat baart mij de meeste zorg. Die voortschrijdende gewinning aan valse tegenstellingen. Nu ook met medewerking van het CDA.'¹³¹ Een week later passeerde de dag waarop het CDA dertig jaar bestond, 10 oktober, geruisloos, zonder feestelijk vertoon. De partij was niet in de stemming voor een viering van het jubileum.

In de kabinetsformatie van 2010 bleek de ideologische grondslag van het CDA al met al zowel een beperkende factor als een kracht te zijn. De beperkende factor was dat de partij door de onderliggende waarden en rechtsstatelijke denkbeelden van het christendemocratisch discours minder opportunistisch dan een *Sammel-partei* als de pvv de macht kon najagen. Tegelijkertijd was dit vertoog een kracht, voor zover het fungeerde als een corrigerend mechanisme op de eigen machtsaspiraties. Tijdens de formatie bleek bovendien dat de ledenorganisatie van het CDA nog altijd een controlerende functie kon uitoefenen. Verhagen had, anders dan Wilders, in de formatiebesprekingen niet de ruimte om zomaar zijn gang te

gaan en moest rekening houden met de gevoeligheden en weerstanden in de partij. In alle jaren van eenheidsdrang onder Balkenende en de zijnen bleek de partij als corrigerend mechanisme toch niet doodgebloed. Dankzij de steun van een op de drie leden voelden Koppejan en Ferrier zich gelegitimeerd om hun weerzin tegen het verbond met de pvv te blijven verwoorden. Zij besloten na het congres de komst van het kabinet-Rutte weliswaar niet te blokkeren, om recht te doen aan de meerderheidswil van de CDA-leden, maar zowel de Kamerfractie als de CDA-ministers zullen in hun politiek handelen en spreken rekening moeten houden met de grote minderheid die het duo in de partij representeert.

Tijdens zijn korte fractieleiderschap noemde Heerma de CDA-leden 'ons goud'.¹³² Het congres in Arnhem was, zo luidden na afloop alom de commentaren, een demonstratie van levendige partijdemocratie. De betekenis van de openlijke afweging van de voor- en tegenargumenten was dat het CDA daarmee het politiek bewustzijn over de risico's van samenwerking met Wilders verdiepte. Een ideologische ondergrond en een fungerende ledenorganisatie zijn twee kenmerkende eigenschappen van een volkspartij. In het verhaal dat in deze bijdrage is verteld over de dertigjarige geschiedenis van het CDA, hebben zij op cruciale momenten hun rol vervuld.

‘Geen buigingen naar rechts?’ Enkele opmerkingen over de programmatische ontwikkeling van het CDA tussen 1980 en 2010

James Kennedy en Hans-Martien ten Napel

Er lijken goede argumenten te zijn om te beweren dat de Europese christendemocratie in het algemeen en de Nederlandse christendemocratie in het bijzonder de afgelopen drie decennia ‘conservatiever’ zijn geworden. Deels valt dit natuurlijk te verklaren door hun historische karakter, dat vaker naar rechts dan naar links heeft geneigd. En al eerder is gezegd dat christendemocratische partijen voor een belangrijk deel de plaats innemen die conservatieve partijen hebben in andere landen. Het is dus geen wonder dat christendemocratische partijen de neiging hebben om ‘catch-all parties of the moderate right’ te zijn.¹ Een aantal kenmerken zou de christendemocratie aan de meer seculiere vormen van conservatisme verbinden: een somber mensbeeld dat wantrouwend staat tegenover utopische dromen en maakbaarheidsplannen, een grote belangstelling voor het behoud van ‘eigen’ tradities en de klassieke instituties van de samenleving – zoals de monarchie en de kerk, maar ook de natie – en een nadruk op de normering van staat en samenleving, inclusief een ontzag voor gezag. De voorkeur tijdens de kabinetsformatie van 2010 van een groot deel van het Christen Democratisch Appèl (CDA) voor een minderheidsregering met de rechts-seculiere Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), gedoogd door de Partij voor de Vrijheid (PVV) kan als een bevestiging hiervan worden gezien, zij het dat hieraan zeker – voor zover het de PVV betreft – mede politiek-strategische overwegingen ten grondslag zullen hebben gelegen.

Dit alles neemt niet weg dat de christendemocratie – in zoverre het nuttig is om haar als monoliet te zien – lange tijd een grensgeval is geweest aan de progressieve rand van het conservatieve spectrum. Volgens de Belgische historicus Emiel Lamberts waren de Europese christendemocratische partijen geruime tijd de meest vooruitstrevende groep binnen een bredere familie van conservatieve partijen.² Hun betrekkelijke progressieve inslag kwam voort uit een christelijk-sociale ethiek, met name uit de sociale leer van de rooms-katholieke kerk. Door deze christelijke tradities stonden de confessionele partijen, en later de christendemocratische partijen, op gespannen voet met het conservatisme. De meer sociaalchristelijke

partijen in Nederland en België waren tenslotte historisch gezien van een andere snit dan de meer seculiere Duitse *Christlich Demokratische Union* (CDU).

Dit verschil was ten minste tot in de jaren zestig zichtbaar, maar de vraag is of dat nog steeds zo is. Door de secularisering (dat wil zeggen de ontkerkelijking, de ontkerstening en de ontbinding van vooral de traditionele katholieke *milieus*) zijn Europese christendemocratische partijen sinds de jaren zestig ‘bleker’ geworden en daardoor steeds minder te onderscheiden van seculiere conservatieve partijen.³ In de electorale concurrentieslag met vooral de oprukkende liberale partijen schuwen ook de Nederlandse christendemocraten – die lange tijd tot de meest progressieve christendemocratische partijen in Europa behoorden – niet per se meer het conservatieve etiket dat zij eens verwierpen.⁴ Volgens de politicoloog Paul Lucardie is het CDA wel degelijk conservatiever geworden: zo was de kritiek op het kapitalisme, die nog in 1980 zichtbaar zou zijn geweest, in het in 1993 herziene *Program van Uitgangspunten* zo goed als verdwenen. Het rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden* dat twee jaar later verscheen, kon volgens Lucardie, met zijn kritiek op een vergaand liberalisme en een doorgeschoten tolerantie, zichtbaar onder andere in het drugsbeleid, worden aangeduid als ‘socially conservative’. Deze trend heeft zich voortgezet:

The election manifesto of 2002 [...] called for 10,000 more policemen (thus outbidding all other parties), less tolerant drugs policies, a more restrictive refugee and immigration policy, less governmental intervention and more room for *maatschappelijk verantwoord ondernemen*.⁵

Ondanks het feit dat het CDA een meer ‘communitaristische’ (dus in zijn optiek sociaalconservatieve) richting in is gegaan, is Lucardie echter voorzichtig met het trekken van harde conclusies. Desalniettemin stelt hij vast dat ‘even if the CDA has not turned into a (social) conservative party, it seems to be moving somewhat reluctantly in that direction’.⁶ Bovendien zou men kunnen stellen dat het CDA in de laatste jaren in ieder geval ‘conservatieve’ kiezers heeft getrokken; de politicoloog Joop van Holsteyn heeft gewezen op de uitgesproken voorkeur voor het CDA van de kiesgerechtigden die zichzelf in 2002-2003 op de schaal progressief-conservatief aan de conservatieve kant plaatsten.⁷

De ontwikkeling van het CDA in conservatieve richting heeft ook een bovennationale dimensie gehad. De nieuwe conservatieve *branding* bracht namelijk nieuwe mogelijkheden tot internationale samenwerking met zich mee. Niet alleen de secularisatie en een geleidelijk verlies van christelijke identiteit, maar ook de europeanisering van de christendemocraten hebben geresulteerd in een steeds nauwere samenwerking met de conservatieven uit landen die geen sterke christendemocratische traditie kennen. In het Europees Parlement werken de christendemocraten vanaf de jaren negentig in toenemende mate samen met conservatieve partijen, zowel binnen de kaders van de Europese Volkspartij (EVP) – zoals

in het geval van de *Partido Popular* uit Spanje – als daarbuiten – zoals in het geval van de Britse *Conservatives*, die overigens in 2009 de fractie van de EVP verlieten.⁸

Uiteraard is elke typering, ook omtrent de al dan niet conservatieve draai die het CDA zou hebben gemaakt, een preciaire onderneming. De ‘etikettendiscussie’ over de ware aard van het CDA – met name of de partij conservatiever is geworden – is een debat dat ruim vijftien jaar aan de gang is, en de politicoloog Hans Vollaard heeft terecht opgemerkt dat dit iets ‘vermoeiends’ heeft. Dat heeft niet alleen te maken met de bekende ideologische flexibiliteit van de (Nederlandse) christendemocratie, zoals Vollaard beklemtoont, maar uiteraard ook met het begrip ‘conservatief’ zelf.⁹ Soms wordt er een onderscheid gemaakt tussen ‘conservatieven’ en ‘neoconservatieven,’ waarin de laatstgenoemde groep in tegenstelling tot de eerste gelooft in de maakbaarheid van de samenleving, dat wil zeggen dat beleid de gewenste maatschappij kan bewerkstelligen.¹⁰

Of het CDA echt ‘neoconservatief’ is geworden, zoals oud-CDA-politicus Bert de Vries heeft beweerd, is maar de vraag.¹¹ Buiten Geert Wilders en zijn PVV lijken de Nederlandse politieke partijen niet echt goed aan te sluiten bij een rigoreus neoconservatisme van welke definitie dan ook, ook het CDA niet.¹² Maar ondanks de lastige terminologie lijkt het aannemelijk te stellen dat er in het CDA een verschuiving naar rechts heeft plaatsgevonden. De ideologische ontwikkelingen onder de christendemocraten – minder overheid en meer markt, een grotere nadruk op veiligheid en op gedeelde normen, en de beweging van een multicultureel naar een monocultureel ideaal¹³ – lijken alle een bevestiging te zijn van een markante en belangrijke verschuiving. Deze kreeg in het tweede kabinet-Balkenende haar hoogtepunt, met een nadruk op ‘bezit, waakzaamheid en eigen verantwoordelijkheid’ – de antithese van wat PVDA-leider en premier Joop den Uyl in de jaren zeventig ambieerde.¹⁴

Toch zijn er redenen om de stelling dat het CDA conservatiever is geworden te problematiseren. In de eerste plaats is de christendemocratie, zoals is opgemerkt door de politicoloog Kees van Kersbergen en anderen, altijd een eclectische beweging geweest met liberale, conservatieve en sociaaldemocratische denkbeelden die door elkaar heenliepen. In ieder geval blijft het een partij die zich nog steeds verzet tegen een te duidelijke indeling bij links of bij rechts.¹⁵ Hieraan kan worden toegevoegd dat de christendemocratische partijen van Europa – al wordt de christelijke basis daarvoor minder dan voorheen gearticuleerd – in het algemeen nog steeds grote nadruk leggen op de sociale dimensies van de samenleving, iets waarin zij zich duidelijk nog willen onderscheiden van (neo)liberale of seculier-conservatieve partijen met hun accent op individu en markt.¹⁶ De duurzame verbintenissen tussen mensen en de centrale rol die deze spelen in een rechtvaardige ordening van de samenleving blijven een herkenbaar element in een authentieke christendemocratie die een centrale plek wil behouden tussen overheid en markt. In dat opzicht is het centristische karakter van christendemocratische partijen geenszins verleden tijd. Zelfs de pogingen van CDA-leider Jan Peter Balkenende om het christelijk-sociale om te vormen tot een meer seculier communitarisme

langs de lijnen van de Amerikaanse socioloog Amitai Etzioni bevestigen dit beeld: het gaat om een politieke visie die bij uitstek centristisch denkt en vooral op zoek is naar een balans tussen individu en gemeenschap, staat en markt.¹⁷ Ook kan de hieruit sprekende mensvisie bezwaarlijk worden gekwalificeerd als pessimistisch (en dus ‘conservatief’). In een in 2006 verschenen rapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (WI) over dit onderwerp valt dan ook te lezen dat ‘de kern van het Evangelie is dat we niet in ultieme zin en definitief met de neus op de akelige feiten worden gedrukt, maar juist benaderd worden vanuit de acceptatie van de menselijke persoon. Die acceptatie appelleert tegelijkertijd aan het goede in mensen en nodigt daarmee uit tot herstel en tot verheffing.’¹⁸

Verder dient een eventueel ‘conservatiever worden’ noodzakelijkerwijze in relatieve zin te worden getoetst. In tenminste één opzicht zijn de Nederlandse christendemocraten in 2010 ‘conservatiever’ dan ze in 1977 waren, toen het eerste gezamenlijke verkiezingsprogramma van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP) onder de naam CDA uitkwam (het organisatorische samengaan van het drietal vond plaats in oktober 1980 met de oprichting van het CDA als partij). De confessionele partijen en het CDA waren in de jaren zestig en zeventig zelf ‘gesociaaldemocratiseerd’, dat wil zeggen geneigd om de positieve rol van de overheid te beklemtonen. Deze houding is in de loop van de jaren tachtig en negentig duidelijk minder geworden, een teken van ‘verrechtsing’. Maar het is belangrijk te beseffen dat dit proces op zichzelf een reactie was op de ‘verlinksing’ van de christendemocratie daarvoor. Sterker nog: vanaf de jaren tachtig heeft zich een verrechtsing van een zeer groot deel van de Nederlandse politiek en die van een aantal andere Europese landen voltrokken, met name op het terrein van het sociaaleconomisch beleid, in de verwachting dat mensen zelf – en niet de overheid – verantwoordelijk worden geacht voor hun eigen leven. De verrechtsing van de sociaaldemocraten vanaf de late jaren tachtig, in Nederland en daarbuiten, is nog altijd een opvallender verschuiving dan parallelle processen binnen de al wat rechtsere christendemocratie.

Maar wat houdt deze verrechtsing eigenlijk in en hoe zouden we deze moeten meten? De trend naar rechts werd al in 1983 gesignaleerd door de Duitse filosoof Jürgen Habermas. Hij onderscheidde daarbij de volgende elementen: 1) afstand nemen van keynesiaans beleid; 2) het reduceren van de taak van de overheid; 3) een antimodernistische terugkeer naar traditie en de ‘natuurlijke orde der dingen’; 4) in verband met de veiligheid van de natiestaat het leggen van een verband tussen externe dreigingen en probleemgroepen in de samenleving.¹⁹ Habermas’ kritisch-linkse beschrijving van het ‘nieuwe conservatisme’ kan terecht als enigszins tendentieus worden beschouwd, maar geeft goed aan wat we vanaf de jaren tachtig als ‘conservatief’ zouden kunnen duiden. Dan vallen wel een paar dingen op, zeker in de Nederlandse situatie.

In de eerste plaats is dat het feit dat op de beide eerste punten – afscheid van Keynes en een inkrappende overheid met nieuwe taken voor de samenleving –

de ontwikkeling geenszins slechts een project is geweest van conservatieve partijen, maar in toenemende mate ook van de sociaaldemocraten zelf. ‘Liberal communitarianism’, zoals dat sinds de jaren tachtig werd geformuleerd, kan heel goed worden gezien als een gemoderniseerde vorm van de christendemocratie, maar past duidelijk minder bij de Nederlandse sociaaldemocraten, die het niettemin eveneens omarmd hebben.²⁰ In dit opzicht is de verrechtsing van het CDA minder opvallend dan het verdergaande proces van verrechtsing binnen de PVDA. Misschien geldt niet zozeer dat de christendemocratie verhoudingsgewijs naar rechts is opgeschoven, maar dat haar positie aan de centrumrechtse kant van het politieke spectrum meer het vaarwater is geworden van andere partijen, als gevolg waarvan haar eigen profilering moeilijker is geworden.

Ten tweede is het maar zeer de vraag of het CDA zich echt op de laatste twee toetsstenen van het nieuwe conservatisme heeft geprofileerd, met name die van een ‘return to tradition’ en een dubbele strijd tegen ‘the enemy within’ en ‘the enemy without’. Het CDA mag dan wel in de jaren 1977-1981 met Dries van Agt de man van het ‘ethisch reveil’ als zijn eerste minister-president gehad hebben, de nieuwe partij leek met betrekking tot ethische zaken eerder pacificerend dan provocerend te willen optreden, zeker in het geval van euthanasie en abortus.²¹ Hoewel er, zoals Lucardie opmerkt, vanaf de jaren negentig kritiek op het liberalisme was, is er bijvoorbeeld van een heldere lijn ten aanzien van het ‘traditionele’ gezin nauwelijks sprake geweest, zoals we zullen zien. Wel zou men kunnen stellen dat een actieve verdediging van de Nederlandse natie tegen gevaren van binnen en buiten een standpunt werd van het CDA. Dat is echter pas iets van de laatste jaren, en toen was de vijand niet het communisme – waar Habermas in 1983 nog expliciet van uitging – maar een migratie die Nederland en Nederlandse waarden dreigt te overwoekeren. Of de gearticuleerde angst van de laatste tijd vooral een angst voor de islam is, staat niet in de CDA-programma’s, al is zo’n angst wel voelbaar. Hoe dan ook, Habermas’ vierde criterium is pas betrekkelijk recent op het CDA van toepassing.²² Of het CDA verhoudingsgewijs evenwel conservatiever is geworden in een Nederland dat eigenlijk bijna als geheel alleen maar wil weten van integratie en aanpassing, is dan discutabel.

Werkwijze

In het navolgende zal gedetailleerder worden ingegaan op de vraag in welke mate de Nederlandse christendemocratie in de laatste dertig jaar verrechtst is. In zijn aanvaardingsrede van het lijsttrekkerschap verklaarde Van Agt in 1976: ‘Wij maken geen buigingen naar links en geen buigingen naar rechts.’²³ Gaat met name het laatste ook op voor de afgelopen drie decennia als geheel? Om dat te kunnen analyseren worden niet alle factoren in dit debat meegenomen, maar wordt de aandacht geconcentreerd op drie kernelementen uit de verkiezingsprogramma’s van het CDA. Deze informatie zal worden aangevuld met enkele rapporten van het

w1. Ongeacht over de wijze waarop men denkt over de inhoud van deze rapporten, kan men stellen dat de productie in kwantitatieve zin indrukwekkend is geweest. Dit impliceert dat deze bijdrage op geen enkele wijze de pretentie van volledigheid kan hebben. De praktisch-politieke opstelling in het parlement kan hierbij al helemaal niet worden behandeld, wat een verdere beperking van het onderstaande betoog inhoudt.

De verkiezingsprogramma's vormen evenwel een gezaghebbende bron, omdat deze zijn vastgesteld door de bevoegde partijorganen. Daarom is deze bijdrage in grote mate bepaald door deze documenten, waarbij veel citaten zijn opgenomen. Dat laatste is belangrijk, want de discoursen geven het nodige zicht op de ontwikkelingen binnen de partij en bieden een structurele benadering die tot nu toe – in de welles-nietesdiscussies over het vermeende conservatisme van het CDA – grotendeels uitgebleven is.

Deze bijdrage is evenmin volledig omdat wij, zoals vermeld, slechts aan de hand van enkele geselecteerde thema's uit de programma's observaties zullen formuleren. De betreffende punten zijn geselecteerd met het oog op de probleemstelling van deze bundel, namelijk of het CDA al dan niet valt te typeren als een sociaalconservatieve partij. Hieruit vloeit onze keuze voort voor de bestudering van respectievelijk: 1) een moreel-ethisch onderwerp (te weten huwelijk en gezin); 2) de visie op de overheid; 3) de opstelling van de partij in het integratievraagstuk. Deze drie onderwerpen zijn stuk voor stuk goede barometers van het christendemocratische gedachtegoed, althans zoals dit voor de verkiezingen wordt gepresenteerd, want ze zijn telkens terug te zien in de programma's. Bovendien geven ze samen de reikwijdte aan van de CDA-ideologie: de plaats van het gezin, de verhouding tussen overheid en samenleving, en vraagstukken rondom pluralisme en gedeelde identiteit die het migratiebeleid heeft opgeroepen. Uiteraard is uitvoeriger studie geboden, maar deze verkenning moet gezien worden als een eerste stap om het ideologische gehalte van CDA-verkiezingsprogramma's structureel onder de loep te nemen.

Huwelijk en gezin

In het 'Program van uitgangspunten' waarmee *Niet bij brood alleen*, het eerste verkiezingsprogramma van het CDA uit 1977 – toen de fusie van ARP, CHU en KVP nog niet tot stand was gekomen – opende, stelde het CDA zich te willen inzetten voor een samenleving 'waarin de geheel eigen plaats en verantwoordelijkheid van gezin en huwelijk worden erkend'. Het programma zelf bestempelde het gezin als 'een onmisbare pijler van onze samenleving': 'Het schept het meest geëigende opvoedingsklimaat voor kinderen en verschaft de noodzakelijke basis voor wettelijke regelingen.'²⁴ Deze formuleringen lijken naadloos aan te sluiten bij de traditionele christendemocratische belangstelling voor het gezin. Direct erna vroeg het CDA echter ook 'bijzondere aandacht' voor onder meer 'samenwonenden in

andere samenlevingsvormen', al voegde het daaraan toe: 'Voor zover andere samenlevingsvormen als huishouding worden erkend, wordt dit niet alleen in een voor hen voordelige zin (huisvesting) maar ook in een voor hen nadelige zin (studiebeurzen, sociale uitkeringen) toegepast.'²⁵ Al in de jaren zeventig richtte het CDA zich dus niet uitsluitend op het gezin, maar verruimde de partij de definitie van samenlevingsvormen die wettelijk beschermd dienden te worden, al stond de deur nog op een kier.

Vier jaar later, in het verkiezingsprogramma *Om een zinvol bestaan* (1981, geactualiseerd in 1982), ging het CDA een stap verder in de richting van erkenning: 'De mogelijkheden worden onderzocht om een registratie in te stellen voor samenlevingsvormen die aanspraak maken op met het gezin vergelijkbare rechten en plichten.'²⁶ In *Uitzicht. Samen werken voor morgen* (1986) leidde dit vervolgens tot een gelijkstelling van deze alternatieve samenlevingsvormen met het huwelijk: 'Het CDA hecht bijzondere waarde aan huwelijk en gezin en die duurzame samenlevingsverbanden waarin beide partners de verantwoordelijkheid voor elkaar aanvaarden.'²⁷ Het programma liet hierop volgen: 'Partners in een niet-huwelijks samenlevingsverband, die duurzaam de verantwoordelijkheid voor elkaar willen dragen, dienen voor hun onderlinge relatie (erfrecht, onderhoudsplicht) aanspraak te kunnen maken op met voor gehuwden vergelijkbare rechten en plichten. Daartoe zal een wettelijk erkende registratie van hun samenlevingsverband nodig zijn.'²⁸

De wijze waarop deze registratie precies in zijn werk diende te gaan, werd door het Wt verkend in het in maart 1986 verschenen rapport *I+I=samen*. Kenmerkend voor het rapport was dat het Wt het nadrukkelijk niet tot de taak van de overheid in een pluriforme samenleving rekende om de heteroseksuele exclusiviteit van het huwelijk te herstellen. Uitgangspunt was dat de overheid, in overeenstemming met de algemene notie van het verbond (die in theologische zin was afgeleid van Gods verbond met de mens), voorwaarden diende te scheppen voor het kunnen beleven van wederzijdse trouw. Ook de publieke erkenning van de lotsverbondenheid van mensen van hetzelfde geslacht was door de overheid als hoedster van de publieke gerechtigheid geboden, zij het dat voor hen een apart rechtsinstituut in het leven roepen moest worden naast het huwelijk. Een theologisch oordeel over deze homoseksuele 'samenlevers' viel buiten de competentie van de partij.²⁹ Dit laatste gold a fortiori voor homoseksualiteit in het algemeen, al is het CDA met name in de context van de Algemene wet gelijke behandeling tot dusverre wel consequent opgekomen voor de mogelijkheid om onderscheid te maken naar seksuele geaardheid door levensbeschouwelijke organisaties.³⁰

Met het rapport *I+I=samen* was de weg vrij om ook in de verkiezingsprogramma's rechtstreeks te verwijzen naar relaties tussen mensen van gelijk geslacht, zoals in *Wat echt telt* (1994): 'Samenlevingsvormen, waarin twee mensen, ook van gelijk geslacht of naaste bloedverwanten, duurzaam de verantwoordelijkheid voor elkaar aanvaarden, hebben aanspraak op met het huwelijk vergelijkbare rechten en plichten. Dit wordt wettelijk geregeld met inbegrip van de mogelijkheden van registratie van deze verbanden bij de gemeentelijke overheid.'³¹ De rechtspositie

van partners in geregistreerde samenlevingsvormen diende zowel ten opzichte van elkaar (bijvoorbeeld op de gebieden van het huwelijksvermogensrecht, de alimentatie en het erfrecht) als ten opzichte van derden (bijvoorbeeld bij de huurbescherming) als in relatie tot de overheid (belastingen, sociale zekerheid, studiefinanciering) gelijk te zijn aan die van gehuwden.³²

Het was op deze in eigen ogen principiële, want op een relationele benadering gebaseerde, stellingname dat het CDA in de jaren erna een eigentijds familie- en gezinsbeleid trachtte te formuleren. Belangrijke aanzetten daarvoor, in het bijzonder op de punten van opvoedingsondersteuning, de combinatie van zorg en werk en van financieel en fiscaal beleid, en vanuit het principe van keuzevrijheid, werden door het w1 geleverd in rapporten als *De verzwegen keuze van Nederland. Naar een christen-democratisch familie- en gezinsbeleid* uit 1997 en *De druk van de ketel. Naar een levensloopstelsel voor duurzame arbeidsdeelname, en tijd en geld voor scholing, zorg en privé*, uit 2001. Het CDA mocht dan de kaders voor familie en gezin naar de maatstaven van de christelijk-burgerlijke moraal aanzienlijk hebben verruimd, er bleef wel een sterke nadruk op 'samenlevingsvormen'. Daarin stond het CDA niet alleen, want de uitbreiding van gezinsvriendelijke overheidsmaatregelen was vanaf de jaren tachtig een internationale trend, waaraan bijvoorbeeld ook de sociaaldemocratie haar steun verleende.³³

In het programma *Samenleven doe je niet alleen*, dat was opgesteld voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1998, opende het werkprogramma zelfs met het streven van het CDA naar 'een gezins- en familievriendelijke samenleving'. Concreet leidde dit onder meer tot een pleidooi voor een minister verantwoordelijk voor het gezinsbeleid, zoals eerder reeds bepleit door de voorzitter van de Tweede Kamerfractie Enneüs Heerma.³⁴ Vier jaar later, in *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid* (2002), luidde de eerste van de tien prioriteiten van de partij voor de komende kabinetsperiode: 'Gezinnen met kinderen krijgen meer keuzevrijheid in het combineren van werken, zorgen en leren. Daarnaast komt er meer financiële armslag voor gezinnen door een hogere kinderbijslag en kinderkorting. De kinderopvang wordt fors uitgebreid met vele duizenden plaatsen.'³⁵ Een van de prioriteiten voor een modern familie- en gezinsbeleid alsmede arbeidsmarktbeleid vormde het zogeheten 'levensloopsparen'. Dit hield in dat de overheid fiscaal een levensloopverzekering voor werknemers van 18 tot 65 jaar zou ondersteunen, op grond waarvan een uitkering wordt geboden tijdens onder meer studie-, zorg- en opvoedingsverlof.³⁶

In *Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar* (2006) wees het CDA erop dat in de voorafgaande kabinetsperiode, toen de partij samen met de VVD en D66 in het tweede kabinet-Balkenende samenwerkte, gezinnen financieel waren geholpen door onder andere de afschaffing van het lesgeld voor zestien- en zeventienjarigen en de gratis zorgverzekering voor kinderen. Het programma verwoordde opnieuw het belang van gezinnen, evenals de door het CDA gehanteerde definitie daarvan:

Hoe mensen functioneren, hoe ze omgaan met anderen en welke prioriteiten ze in het leven stellen wordt voor een groot deel bepaald door hun opvoeding. En die vindt, zoals we weten, vooral plaats in het gezin. We kunnen dan ook rustig zeggen: wat goed is voor gezinnen, is goed voor Nederland. Goed functionerende gezinnen bieden geborgenheid en dragen de waarden over die onze samenleving bij elkaar houden. Daarom pleit het CDA voor een gezinsvriendelijk overheidsbeleid. Daarbij gaat het om een samenlevingsverband waarbinnen één of meer volwassenen de verantwoordelijkheid dragen voor de verzorging en opvoeding van één of meer kinderen.³⁷

Om een dergelijk gezinsvriendelijk overheidsbeleid te bevorderen, herhaalde het CDA tevens zijn pleidooi voor een minister voor emancipatie-, jeugd- en gezinszaken.³⁸ Het verkiezingsprogramma uit 2010, *Slagvaardig en samen*, bestempelde gezinnen en families als ‘het fundament en cement van onze samenleving’, zonder daaraan opvallende nieuwe voorstellen toe te voegen.³⁹ De nieuwste loot aan de stam van de wetenschappelijke rapporten van het CDA over dit thema is het eveneens in 2010 verschenen *Vertrouwen in ouders. Een christen-democratische visie op gezins- en familiebeleid*. Hierin worden onder meer vraagtekens geplaatst bij de vormgeving van de Centra voor Jeugd en Gezin, en de uitbreiding van de levensloopregeling tot een integrale levensloopverzekering bepleit.

Met zijn nadruk op het gezin is het CDA tijdens zijn hele bestaan een bewuste voorstander van dit traditionele samenlevingsband geweest; een erfenis uit het confessionele verleden. In dit opzicht zou het betreffende beleid kunnen worden bestempeld als conservatief. Zoals we hebben gezien, is het echter allerm minst evident dat het CDA in vergelijking met dit eigen verleden of de maatschappelijk context nu zoveel conservatiever is geworden. Eerder heeft de partij zich aangepast aan de toenemende tolerantie ten aanzien van alternatieve samenlevingsvormen in de samenleving.

De rol van de overheid

Richten we onze blik op de CDA-visie op de verhouding tussen overheid en samenleving, dan valt op dat de partij in het programma *Niet bij brood alleen* (1977) enerzijds constateert dat de nodige problemen te herleiden waren tot het gegeven dat de Nederlandse maatschappij onvoldoende overeenkomsten had vertoond met ‘een echt verantwoordelijke samenleving’: ‘Ons appèl op de huidige samenleving is dat wij aan dat antwoord geven voorrang moeten verlenen, ook al kost dat wellicht een vertraging in de uitbouw van ons materieel geluk.’⁴⁰ Anderzijds wilde men met het programma eveneens onderstrepen:

[...] dat naar onze overtuiging de overheid er op haar eigen wijze aan moet meehelpen, dat uit onze samenleving dat antwoord komen kan. De overheid

kan het antwoord niet voor of namens een gehele samenleving verzorgen. Zij mag dat ook niet doen. Maar wel zal ze op een rechtvaardige wijze de weg moeten banen en eventuele barrières moeten opruimen, zodat onze samenleving beter dan tot nu toe aan eigen veelkleurige verantwoordelijkheden kan toekomen. [...] De weg naar de medemens zal meer dan tot dusver ook door het overheidsbeleid moeten worden mogelijk gemaakt [...].⁴¹

De klassieke christendemocratische oproep tot een ‘verantwoordelijke samenleving’ is derhalve weliswaar zichtbaar in het eerste CDA-programma, maar het programma bepleit tevens een opvallend positieve rol voor de overheid ten dienste van ‘de medemens’, een overigens typisch christelijk-humanistisch geluid uit de jaren zestig en zeventig dat snel zou verdwijnen.

Een dieper beleefd besef van de grenzen van het vermogen van de staat bij het CDA en zijn wetenschappelijk bureau liet op zich wachten tot het begin van de jaren tachtig, toen het in brede kring duidelijk werd dat verregaande insnoering van de overheid onvermijdelijk was. Het erop volgende verkiezingsprogramma, *Om een zinvol bestaan* (1981, geactualiseerd in 1982), werd gekenmerkt door een gevoel van urgentie: ‘Er zal een werkelijke ombuiging nodig zijn, omdat de geijkte middelen, die in de jaren zeventig zijn gehanteerd niet meer blijken te voldoen. Met een simpele bezuinigingspolitiek – hoe noodzakelijk ook op zichzelf – komen wij er niet. Er zal iets in de structuur van onze maatschappelijke orde moeten veranderen.’⁴² En: ‘Wij staan inmiddels met de rug tegen de muur [...].’⁴³ Voor de oplossing van de problemen werd echter niet in de eerste plaats naar de overheid gekeken: ‘De problemen liggen dikwijls op een dieper niveau en vragen dus ook om meer dan een cijfermatige aanpak. Hier blijkt in feite hoe beperkt het gezag en de macht van de overheid zijn. [...] Een analyse van wat er thans op sociaal-economisch terrein aan de gang is kan het daarom niet stellen zonder een verband te leggen met datgene wat mensen ten diepste beweegt.’⁴⁴

Waar het CDA nu op doelde, was een cultuuromslag waarin de samenleving méér en de overheid minder moest doen. Deze werd onder woorden gebracht in invloedrijke rapporten als *Appel en weerklank. Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* (1983) van de partij als geheel en *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving. De samenhang tussen economie, cultuur en politiek* (1984) van het WI, waarin een pleidooi werd gehouden voor een ‘confrontatiepolitiek’ in de zin van het uitlokken van het (weer) gaan waarmaken van ieders primaire verantwoordelijkheid voor zowel eigen leven als de medemens.⁴⁵

In *Uitzicht. Samen werken voor morgen* (1986) noemde het CDA het ‘bemoedigend’ dat de bereidheid om zelf verantwoordelijkheid te dragen in de samenleving was toegenomen.⁴⁶ Het programma stond uitgebreid stil bij de rol van de overheid en bepleitte – in lijn met het eerdere partijrapport – een verzorgingsmaatschappij in plaats van de vigerende verzorgingsstaat:

Evenmin beschouwen wij de maatschappij als een samenleving, waarvan de Staat alle touwtjes in handen houdt. De overheid is niet (en kan ook niet zijn) een almachtig orakel dat de oplossing aanreikt voor elk probleem waar iemand zelf geen gat meer ziet. [...] Juist door het prijskaartje te veronachtzamen dat aan elke algemeen-begeerde overheidsvoorziening hangt, is ons land in zo'n diepe crisis geraakt. Het CDA wil meer ruimte scheppen voor eigen verantwoordelijkheid van personen en groepen. Sinds de Tweede Wereldoorlog is met steun van christendemocraten een 'Verzorgingsstaat' opgebouwd, waardoor veel goede dingen tot stand kwamen. Ook dat laatste mag, bij alle kritiek, niet worden vergeten. Maar die verzorgingsstaat is geleidelijk uit zijn krachten gegroeid. [...] In plaats van een verzorgingsstaat heeft het CDA bij zijn beleid een verzorgingsmaatschappij voor ogen. Mensen moeten de kans hebben vanuit eigen visie en inspiratie de ontwikkeling van de [samenleving] kleur en vaart te geven.⁴⁷

De plaats van de terugtrekende overheid diende te worden ingenomen door 'andere samenlevingsorganisaties'. De overheid had vervolgens weer wel de rechten van deze ideële organisaties en commerciële ondernemingen 'zowel te garanderen als duidelijk te begrenzen'. Tevens behield de overheid 'haar wezenlijke opdracht: schild te zijn voor de zwakken, de veiligheid van burgers te beschermen en overtreding en ontduiking van wetten tegen te gaan'.⁴⁸ Het program van 1986 beklemtoonde bovendien dat het beoogde terugtreden van de overheid geen doel op zichzelf vormde, maar veeleer viel te beschouwen als een middel om tot gespreide verantwoordelijkheid te komen.⁴⁹

Het verkiezingsprogramma *Verantwoord voortbouwen* uit 1989 zette de ingezette lijn van 'vermaatschappelijking' onverdroten voort:

Maatschappelijke organisaties zullen nog meer dan reeds nu het geval is, verantwoordelijkheden moeten oppakken. Vele mogelijkheden dienen zich aan: actief milieubeheer door bedrijven en organisaties, toetsing en signalering van milieu-schade, zelfbeheer en zelfbestuur in de volkshuisvesting, in het onderwijs, in de gezondheidszorg; buurtactiviteiten ter voorkoming van criminaliteit, vaststelling van flexibele arbeidsverhoudingen per onderneming, meer verantwoordelijkheid voor de sociale partners, betrokkenheid van maatschappelijke organisaties bij ontwikkelingshulp en bevordering van de mensenrechten, enzovoorts.⁵⁰

Het programma erkende, ongetwijfeld wijs geworden door de ervaringen uit de afgelopen jaren, dat de verantwoordelijke samenleving niet eenvoudigweg kon worden 'geproclameerd'. In plaats daarvan moest deze zorgvuldig worden opgebouwd, waarbij paradoxaal genoeg een belangrijke rol was weggelegd voor de overheid. Deze moest een beleid voeren dat 'een realistische kijk ontwikkelt op wat een echte overheidstaak is' en zorgen voor een daadwerkelijke 'overdracht van

daarvoor in aanmerking komende taken naar maatschappelijke organisaties en naar de marktsector', zodat 'de diverse "partijen" op een billijke wijze zonder elkaar te overheersen of te verdringen, hun eigen mandaat tot gelding kunnen brengen'.⁵¹ De verantwoordelijke samenleving vergde derhalve een verantwoorde-lijke overheid:

Het CDA heeft nimmer willen pleiten voor een terugtrekkende overheid als zodanig, maar wilde een anders optredende overheid, een overheid die zich vanuit het gerechtigheidsmotief concentreert op haar essentiële taken en op andere terreinen samenwerking en gedeelde verantwoordelijkheid zoekt. [...] De overheid is schild voor de zwakken in de samenleving. Zij waarborgt de rechtsorde en ziet toe op de handhaving van zuivere rechtsbetrekkingen. Ze zet zich in voor een toereikende fysieke en maatschappelijke infrastructuur. Zij geeft gestalte aan de sociale grondrechten. En de overheid voert een stimulerend beleid om vermaatschappelijking metterdaad mogelijk te maken.⁵²

Het streven naar een verantwoordelijke samenleving als zodanig werd in het programma uit 1989 omschreven als 'een maatschappelijke, politieke en bestuurlijke vernieuwing die volledige inzet van burgers en maatschappelijke organisaties bevordert, het weefsel van de samenleving herstelt en versterkt, en de uitvoering van de kerntaken van de overheid tot haar recht doet komen'.⁵³

Interessant in het laatste citaat is dat hierin ook de burger zelf zijn intrede lijkt te doen in het verhaal over de verantwoordelijke samenleving, dat tot dan toe nog vooral leek te gaan over maatschappelijke organisaties enerzijds en de overheid anderzijds.⁵⁴ Ook de zogeheten individualisering van de maatschappij kreeg haar beslag in de christendemocratische visie op de verantwoordelijke samenleving. Dit sterkere accent op de rol van de burger werd in het programma *Wat echt telt* (1994) voortgezet doordat daarin gesteld werd dat het CDA stond voor:

[...] een politiek die burgers de mogelijkheid en de middelen verschaft om deel te nemen aan het maatschappelijk verkeer. Op eigen kracht, in eigen verbanden en vanuit eigen waarden en normen. De vele vormen van eigen initiatief van burgers en maatschappelijke organisaties zijn uniek en onvervangbaar. [...] In gezin en kerk, onderneming en vakbond, school en actiegroep ligt de basis voor een verantwoordelijke samenleving.⁵⁵

Wat verder in het verkiezingsprogramma legde de partij ook de nadruk op de creativiteit van de samenleving: 'Niet alleen de flexibiliteit en de inventiviteit van de overheid, maar ook die van de burgers en hun maatschappelijke organisaties bepalen de veerkracht en het aanpassingsvermogen van de samenleving'.⁵⁶ In bekend geworden bewoordingen ontwaarde het programma met het grote accent op 'burgers' tussen de jaren tachtig van de vorige eeuw en het jaar 1994 een 'waterscheiding'. Meer dan ooit waren in de gewijzigde nationale en internationale

verhoudingen ‘burgers nodig met verantwoordelijkheidsbesef, burgers die boodschap hebben aan de medemens en op basis van respect en tolerantie met elkaar samenleven. Burgers, die de zin van hun leven verankerd weten in betrokkenheid bij anderen en bij de gemeenschap.’⁵⁷

Enkele jaren voordat het verkiezingsprogramma verscheen, had de visie op de verantwoordelijke samenleving een verdere uitwerking gekregen in het rapport *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving* (1990) van het w1, zij het op een wat klassiekere wijze. De zware nederlaag van het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 maakte echter een nieuwe plaatsbepaling nodig, hetgeen resulteerde in het belangwekkende, in 1995 verschenen rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden. Aanzet tot een strategisch beraad binnen het CDA*. Dit rapport onderscheidde, overigens in lijn met het verkiezingsprogramma van het jaar ervoor, als vijf strategische doelen waarop de christendemocratische politiek zich diende te richten: een ‘waarden’volle samenleving waarin naast persoonlijke ontplooiing plaats was voor gemeenschappelijke inzet, een veilige samenleving, een samenleving waarin iedereen participeert, een duurzame samenleving en – zij het als sluitstuk – een solide overheid.

De vruchten van deze hernieuwde bezinning waren zichtbaar in het verkiezingsprogramma *Samenleven doe je niet alleen* uit 1998 in de zin dat het op een – zeker ten tijde van het eerste paarse kabinet-Kok van PVDA, VVD en D66 onderscheidende wijze – pleitte voor ‘versterking van het primaat van de samenleving’. Mogelijk deels in reactie op de paarse tijdgeest kwamen hierin weer vooral de maatschappelijke verbanden aan bod, al verdween de burger niet geheel uit beeld:

In de wijze waarop mensen zich verantwoordelijk weten voor elkaar en hun omgeving, en daar in hun dagelijkse samenwerking in verbanden en organisaties vorm aan geven ligt het fundament van de samenleving. Niet in markt, overheid of recht. [...] [In deze dagelijkse verbanden] ligt ook de voedingsbodem voor het maatschappelijk vermogen tot verandering en om aan nieuwe uitdagingen te beantwoorden. Het CDA hecht eraan dat burgers alle kansen krijgen zich daarvoor in te zetten.⁵⁸

Complementair hieraan was een ‘waarborgende en slagvaardige overheid’:

Ruimte voor samenleven, ontplooiing en menselijke maat vragen een overheid die met gezag effectief kan optreden waar dit wezenlijk is voor het functioneren van mensen, gemeenschappen en de maatschappij. Beleid dat in publiek-private samenwerking tot stand komt, is doorgaans doeltreffender, meer aanvaard, flexibeler en vaak ook goedkoper dan beleid waar ambtelijke diensten zich mee moeten belasten. De verantwoordelijkheid voor invulling, organisatie, uitvoering en handhaving van publieke belangen dient zoveel mogelijk bij de directbetrokkenen te worden gelegd.⁵⁹

Het programma *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid* (2002) viel op door dat daarin, evenals in 1994 reeds het geval was geweest, iets meer werd ingezoomd op de burger. Zo was de bedoeling van het programma dat het zou leiden tot een 'betrokken samenleving waarin respect, fatsoen, integriteit, verantwoordelijkheid en zorg voor elkaar de boventoon voeren'. De overheid moest er wel voor zorgen dat de 'eigen taken' op 'hoog niveau' zouden worden uitgevoerd, en daarvoor waren 'structurele veranderingen' nodig.⁶⁰ In dit verband bepleitte het programma, in het verlengde van een reeks rapporten van het WI uit de jaren ervoor,⁶¹ onder meer voor 'vraagfinanciering' in een reeks van sectoren:

Niet de overheid bepaalt het aanbod van de instellingen, maar de gebruikers. Dat betekent dat instellingen als zorgaanbieders en scholen zich moeten gaan richten op de zorgvrager, klant, scholier of ouder, omdat zij dan niet langer afhankelijk zijn van de overheid, maar van de keuze van de mensen zelf. [...] De overheid waarborgt en stelt regels aan de kwaliteit en (financiële) toegankelijkheid. Het betekent dat er meer ruimte komt voor non-profit- en maatschappelijke initiatieven en ondernemerschap, zodat een pluriform en fijnmaziger aanbod ontstaat. Dit maakt onnodige staatsbemoeienis en bureaucratie overbodig.⁶²

In *Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar* (2006) werd in het bijzonder teruggeblikt op de stelselherziening van de gezondheidszorg onder de eerste kabinetten-Balkenende, die gericht was geweest op het bevorderen van vraagsturing, concurrentie en marktwerking. Tegelijkertijd gaf het programma aan dat dit als het aan het CDA lag nog slechts het begin was:

Nog steeds hebben scholen, zorginstellingen en woningbouwcorporaties te vaak het gevoel dat men eerst de overheid om toestemming moet vragen voordat er iets te ondernemen valt. Dat moet anders en het kán anders. Minder regels, schaalverkleining, méér vertrouwen in het vakmanschap en de creativiteit van mensen, en méér ruimte voor initiatief.⁶³

Zoals reeds uit bovenstaand citaat blijkt, was een nieuwe noemer waaronder dit beleid werd gepresenteerd die van de 'beroepseer', die voor tal van professionals was verworpen tot 'beroepszeer':⁶⁴

Voor het CDA zijn scholen, universiteiten, zorginstellingen, woningbouwverenigingen en welzijnsinstellingen geen filialen van de overheid. [...] Naarmate de papierberg groeide, kwijnden in deze sectoren de passie en de bezieling weg. Beroepseer maakte plaats voor beroepszeer. Goedkeuring van de overheid werd gaandeweg belangrijker dan de tevredenheid van ouders, studenten of patiënten.⁶⁵

Het CDA wenste hiertegenover vertrouwen terug te geven aan de samenleving. Zo verwachtte het veel van ‘een maatschappelijk middenveld waarin studenten en universiteiten annex hogescholen gezamenlijk hun energie weer meer kunnen richten op uitstekend onderwijs, waarin verzekerden en verzekeraars afspraken maken met zorginstellingen over de kwaliteit, de prijs en de toegankelijkheid van de zorg, en waarin woningbouwcorporaties bijdragen aan een goede huisvesting, betaalbare huren, leefbare wijken en een goede dienstverlening voor bewoners’.⁶⁶

Ook het verkiezingsprogramma van 2010 met als titel *Slagvaardig en samen*, ten slotte, beklemtoonde de aanvullende rol van de overheid:

Volgens het christendemocratisch beginsel van gespreide verantwoordelijkheid moet de overheid slechts subsidiair en aanvullend optreden. Het bevorderen van het algemeen belang gebeurt zoveel mogelijk op particulier initiatief en alleen waar nodig door de overheid. [...] Hierin moet rekening worden gehouden met de veerkracht en mogelijkheden tot zelfcorrectie van de samenleving, maar daarom moeten overheidscorrecties zich dan ook richten op de revitalisatie van de maatschappelijke zelfredzaamheid.⁶⁷

Al met al is tussen 1977 en 2010 de CDA-visie op de overheid duidelijk veranderd. In het eerste programma kreeg, naast de rol van de samenleving, de staat een belangrijke functie toebedeeld. Een besef dat de overheid aan haar grenzen was geraakt, kenmerkte de partij vanaf de jaren tachtig. Sinds de jaren negentig leek de fiducie van het CDA in de samenleving alleen maar gegroeid, waarbij dit vertrouwen soms wat meer de ‘burgers’ betrof, maar altijd (tevens) de klassieke maatschappelijke verbanden. Er werd vanaf het laatste decennium van de vorige eeuw steeds meer van de samenleving verwacht. In dit opzicht is het CDA – overigens net zoals andere partijen – ‘conservatiever’ of ‘rechtser’ geworden; de overheid moest minder doen.

Of de hierboven behandelde programma’s en rapporten echter getuigen van een sterk ‘neoliberaal’ geluid valt te betwijfelen. Het CDA mag wel meer ruimte voor burgers en markt willen scheppen, maar de sociale banden in de maatschappij blijven meestal centraal staan – een belangrijke lijn van continuïteit sinds het eerste CDA-verkiezingsprogramma *Niet bij brood alleen* van 1977. In dat opzicht blijkt de ‘sociale’ visie van de klassieke christendemocratie nog steeds aanwezig te zijn, althans op papier, hoewel de christelijke basis voor het sociale denken weinig geëxpliciteerd wordt. Of het voor het CDA dierbare maatschappelijk middenveld voldoende in staat is om de ideologische visie van de partij uit te voeren, is een vraag ten aanzien waarvan de partij vanaf de jaren negentig niet erg kritisch is geweest. Maar de terugtrekkende overheid heeft het CDA in de afgelopen drie decennia de kans gegeven om een middenpositie te kiezen tussen al te veel overheid en al te veel markt, en zo zijn positie te behouden in het ideologische centrum van de Nederlandse politiek.

Integratiebeleid

Grotere veranderingen zijn er te merken bij de derde en laatste toetssteen van het Nederlandse ideologische krachtenveld die we in deze beschouwing onderzoeken, wat we nu 'integratiebeleid' zouden noemen. Volgens het verkiezingsprogramma *Niet bij brood alleen* (1977) diende het buitenlandse werknemers te worden toegestaan om voor een langer verblijf in ons land te kiezen.⁶⁸ Opvallend was de daarbij behorende oproep aan Nederlanders om meer te leren over de nieuwe ingezetenen: 'De Nederlandse bevolking moet worden geïnformeerd betreffende de cultuur- en leefgewoonten van de in ons land verkerende minderheidsgroepen, waaronder buitenlandse werknemers, Surinaamse Nederlanders en Zuid-Molukkers.'⁶⁹

Vier jaar later, in *Om een zinvol bestaan* (1981, geactualiseerd in 1982), was het juist niet de bedoeling dat het aantal buitenlandse werknemers in Nederland verder zou worden uitgebreid.⁷⁰ Wel stelde het programma iets verderop:

Wezenlijk is dat de culturele minderheden in staat worden gesteld hun eigen identiteit te beleven. Een duidelijk respect voor hun eigen aard, gepaard gaande met een straf optreden tegen discriminatie, is een essentiële voorwaarde voor een gelijkwaardige positie van de minderheden en met wie wij immers tezamen de Nederlandse samenleving vormen.⁷¹

Gelijkwaardigheid en antidiscriminatie waren niet de enige doelstellingen van het CDA. De partij noemde daarnaast de emancipatie van de nieuwkomers en het ontstaan van een pluriforme maatschappij:

Respect voor de verscheidenheid in de Nederlandse samenleving is een onmisbare voorwaarde voor de culturele, sociale en economische emancipatie van minderheden. [...] De structuur van de Nederlandse samenleving zal zich derhalve verder in pluriforme zin moeten ontwikkelen om aan de emancipatie van minderheden ruimte te geven. [...] Het overheidsbeleid dient zich te richten op een wederzijds proces van toegroeien naar een multiculturele samenleving, een acculturatie met respect voor elkaars identiteit.⁷²

In enkele daarop volgende programma's werd steeds een combinatie bepleit van een restrictief toelatingsbeleid voor vreemdelingen en een ruimhartig vluchtelingenbeleid.⁷³ Het eerste programma dat er weer uitsprong was *Samenleven doe je niet alleen* (1998), aangezien hierin de vermoedelijk aan Etzioni ontleende metafoor werd gehanteerd van Nederland als een 'mozaïek van groeperingen met eigen tradities, instituties en levensstijlen, die actief deelnemen aan de samenleving. Aldus wordt de Nederlandse cultuur verrijkt.' Dat sommige groepen 'met succes' geïntegreerd waren en anderen geïsoleerd 'achterbleven', zou de verscheidenheid alleen maar vergroten.⁷⁴ Gelet op dit beeld van verrijking, verrast het niet dat het

programma culturele minderheden de ruimte wilde blijven geven om zich te ontplooiën:

Voor de beleving van de religieuze of levensbeschouwelijke identiteit van minderheden moet binnen de grenzen van de rechtsorde ruimte blijven. Het plurale onderwijs-, omroep- en persbeleid, gebaseerd op richtingen en stromingen met een eigen identiteit legt hiervoor de basis. Dat geldt ook de geestelijke verzorging in penitentiaire inrichtingen, zieken- en verpleeghuizen en de krijgsmacht. Initiatieven tot oprichting van een eigen Nederlandse opleiding van geestelijke voorgangers worden gesteund.⁷⁵

Voor het eerst gaf het programma van 1998 echter tevens aan dat Nederland in het algemeen en de minderheden in het bijzonder nadrukkelijk deel uitmaken van een groter nationaal geheel:

Het CDA wil een overheid die de wezenskenmerken van de Nederlandse identiteit beschermt en uitdraagt in internationale verhoudingen. Die identiteit is gestempeld door geloof en levensbeschouwing, vrijheidszin, gelijkberechtiging en verdraagzaamheid ten opzichte van minderheden, openheid voor impulsen van over de grens en een sterke internationale oriëntatie.⁷⁶

Pas aan het begin van de nieuwe eeuw zou het CDA, waarschijnlijk mede onder invloed van de opkomst van Pim Fortuyn, de schaduwkanten van de aanwezigheid van migranten in Nederland benoemen. Het programma *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid* uit 2002 kende dus een primeur, in de zin dat het CDA aangaf zich bewust te zijn van ‘zowel de problemen als de meerwaarde die de komst van nieuwkomers naar ons land met zich meebrengen’.⁷⁷ Ook werd de inburgering van de migranten niet langer aangemerkt als inspanningsverplichting, maar als resultaatverplichting.⁷⁸ Geschreven in de maanden voor de *landmark* Tweede Kamerverkiezingen van 2002 was de houding van de partij nog relatief mild, al nam de nieuwe lijsttrekker Balkenende in deze periode geen blad voor de mond door in een bekend geworden citaat te stellen dat ‘de multiculturele samenleving [...] niet iets [is] om naar te streven’.⁷⁹

Een stringenter geluid in het verkiezingsprogramma liet nog vier jaar op zich wachten, toen Nederland inmiddels in heel ander vaarwater was beland. Het programma *Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar* (2006) zette, voortbouwend op het rapport *Investeren in integratie. Reflecties rondom diversiteit en gemeenschappelijkheid* (2003) van het W1, de acht jaar eerder ingeslagen weg met kracht voort door gemeenschappelijke waarden te bestempelen als ‘het cement van de samenleving’. Hier was weinig ruimte meer voor wat de partij inmiddels beschouwde als de negatieve uitwassen van de culturele verscheidenheid in Nederland. Het CDA wenste:

[...] dat de overheid waakt over de kernwaarden van de rechtsstaat, het haatzaaien bestrijdt, geen fenomenen als eerwraak, gedwongen uithuwelijken etc. tolereert. Ook religie kan en mag nooit en te nimmer een vrijbrief zijn voor gedrag dat tegen de kernwaarden van de samenleving ingaat. Rond die kernwaarden is er wat het CDA betreft geen ruimte voor een multiculturele samenleving. Veelkleurigheid en verschil gedijen alleen wanneer basiswaarden worden gedeeld [...].⁸⁰

Het programma keerde weliswaar terug naar de metafoor van Nederland als ‘een veelkleurig mozaïek van mensen met verschillende sociale en culturele achtergronden, met verschillende godsdiensten en levensovertuigingen’. De verschillen mochten echter alleen maar bestaan in zoverre zij te verbinden waren met Nederlandse waarden:

Samenleven met al die verschillen kan echter alleen als we vertrouwen in elkaar hebben. Het fundament daarvoor ligt in de waarden die we delen. Respect voor elkaar, solidariteit, de overtuiging dat ieder mens gelijk is, het geloof in democratie en vrijheid van meningsuiting, het besef van onverenigbaarheid van geloof en dwang. Zonder dat fundament versplintert de samenleving en leven we langs elkaar heen. Tolerantie wordt dan onverschilligheid. Op die waarden kunnen en moeten we elkaar daarom aanspreken, ook binnen en vanuit religieuze instellingen en identiteitsgebonden organisaties. En deze waarden moeten ook worden overgedragen. In de opvoeding, in het onderwijs, in het kunst- en cultuurbeleid, op nationale feestdagen. [...] Fatsoen, respect, tolerantie zijn belangrijke aspecten van burgerschap. Vertrouwen, verantwoordelijkheid en veiligheid zijn onlosmakelijk met elkaar verweven.⁸¹

Dergelijke beschouwingen keerden terug in concretere programmapunten, waarin het CDA niet alleen de overheid verantwoordelijk stelde voor de bescherming van ‘gedeelde normen en waarden’, maar van heel de samenleving verlangde deze te onderschrijven:

Van mensen en hun organisaties mag verwacht en moet indien nodig geëist worden dat zij aan onze samenleving deelnemen op basis van deze gedeelde waarden en normen. Daarbij is de onderschrijving van de scheiding tussen kerk en staat een eerste vereiste. Ook de rol van de autochtone bevolking in het streven naar sociale cohesie verdient aandacht.⁸²

Aangezien kennis van en respect voor ‘de Nederlandse wetgeving, cultuur en geschiedenis’ voor nieuwkomers belangrijk was, moesten aan de verplichte inburgeringstoets hogere eisen worden gesteld.⁸³

In *Slagvaardig en samen* (2010), ten slotte, werd de lijn van eerdere programma's voortgezet, waarbij mede was geput uit een nieuw rapport van het WI getiteld

Integratie op waarden geschat. Een studie naar remmende en stimulerende krachten, dat in 2008 het licht zag:

De Nederlandse samenleving is gevormd in een unieke geschiedenis van sociale verhoudingen en de joods-christelijke en humanistische traditie. Deze zijn uitgemond in een rechtsstaat die is gebaseerd op de principes van vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. Iedereen die in dit land woont of werkt zal de Nederlandse grondwet moeten respecteren. Het CDA vraagt van nieuwkomers om die waarden te delen op grond waarvan ze hier zijn toegelaten: ruimte bieden aan andersdenkenden en gelovigen. Wie een plek wordt gegeven, hoort deze ook aan anderen te bieden.⁸⁴

In het daaropvolgende artikel maakte de partij in haar verkiezingsprogram duidelijk dat niet alleen de ‘joods-christelijke en humanistische traditie’ maar ook ‘de Westerse cultuur en waarden en normen’ als ‘leidend [...] voor de samenleving’ werden gezien.⁸⁵ De nieuwe christendemocratische nadruk op een westerse *Leitkultur* was inderdaad een heel ander geluid dan de pluriformiteit die in de jaren tachtig en negentig centraal stond. Er was daarbij wel tevens oog voor de andere kant, in die zin dat gewezen werd op het gevaar van polarisatie tussen allochtonen en autochtonen:

Wie Nederland binnenkomt moet deelgenoot van de samenleving worden. Wanneer dat niet gebeurt, leidt dat tot alternatieve samenlevingen met eigen waarden en normen. [...] Maar de overgrote meerderheid hier wonende immigranten doet het goed. [...] Het vertrouwen tussen bevolkingsgroepen wordt niet hersteld door de scheidslijnen tussen ‘wij’ en ‘zij’ te benadrukken.⁸⁶

Het uiteindelijke doel was een samenleving waarin iedereen geïntegreerd was in een gemeenschap, die tot uitdrukking kwam in nationale feestdagen als Koninkinnedag en de viering van 4 en 5 mei.

In de afgelopen dertig jaar is het CDA aldus programmatisch sterk door de bocht gegaan inzake het integratiebeleid. Was er gedurende de eerste twee decennia een nadruk op de vrijheid voor nieuwe minderheden en de waarde van een multiculturele samenleving voor Nederland, de nieuwe eeuw stond tot nu toe vooral in het teken van een strengere opstelling ten opzichte van nieuwkomers. Meer dan op andere terreinen kwam hier een expliciete nadruk op westerse morele waarden te liggen, die als normatief golden voor elke ingezetene. Het was een terrein waarop het CDA – dat net zoals de meeste partijen sinds de jaren zestig minder geneigd was om al te direct te prediken – in staat was om duidelijk stelling te nemen inzake de levensbeschouwelijke fundamenteën van de Nederlandse samenleving. Ook hier was natuurlijk sprake van continuïteit, in de zin dat ook de oude ‘multiculti’-lijn van het CDA veel zei over het christendemocratisch besef dat religie belangrijk is

voor zowel de ordening als de vrijheid van de samenleving. De accenten lagen na 2002 evenwel duidelijk heel anders.

Tot besluit

Wat valt op grond van het bovenstaande te zeggen over de programmatische ontwikkeling van het CDA gedurende de eerste dertig jaar van zijn bestaan? Wat om te beginnen een moreel-ethisch thema als huwelijk en gezin betreft: dit is een onderwerp waarmee onder meer de confessionele voorlopers van het CDA zich traditioneel hebben geprofileerd. De programmatische positionering overziende, kan worden geconstateerd dat het CDA deze lijn, zeker sinds 1998, voortzet. Een modern gezins- en familiebeleid vormt ongetwijfeld een van de speerpunten van de partij. Veel energie is gestopt in het ontwikkelen van ideeën hiervoor, waarvan de levensloopverzekering waarschijnlijk het meest in het oog springend is. Terwijl deze tot dusverre geen doorslaand succes is geworden, is een ander idee – het in het leven roepen van een minister voor Jeugd en Gezin – in 2007 wel aangeslagen.

De aandacht voor het gezin zou op het eerste gezicht als conservatief kunnen worden aangemerkt, maar dan wordt voorbijgegaan aan de veranderde omschrijving van het gezin die de christendemocratie hanteert. Uit de bestudeerde programma's en rapporten kan deze ontwikkeling tamelijk nauwkeurig worden afgeleid. Kern van de nieuwe aanduiding is dat alternatieve samenlevingsvormen waarin beide partners bereid zijn duurzame verantwoordelijkheid voor elkaar en de eventuele kinderen te aanvaarden, worden gelijkgesteld aan het traditionele huwelijk. Wat later werden daarbij ook relaties tussen partners van gelijk geslacht betrokken, al was de partij niet voor openstelling van het huwelijk. Nu het zogeheten homohuwelijk wettelijk geregeld is, ziet het CDA geen aanleiding hieraan te tornen en is de partij bijvoorbeeld ook voor de mogelijkheid van adoptie van buitenlandse kinderen door homoparen.⁸⁷ Om echter de christendemocratische aanvaarding van pluriforme samenlevingsvormen louter te karakteriseren als een behoedzame meegaandheid is misschien iets te kort door de bocht. In met name het rapport *I+I=samen* heeft het WI in elk geval getracht een in zijn ogen principiële onderbouwing van deze keuze te verwoorden.

In het denken over de rol van de overheid heeft in de geschiedenis van het CDA vanaf het eerste begin in 1977 de notie van de verantwoordelijke samenleving de rode draad gevormd. Hiermee zette de partij de traditie voort van haar voorlopers, die met behulp van beginselen als soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit vele decennia lang hadden gereflecteerd op de juiste verhouding tussen staat en samenleving. Welbeschouwd heeft dit door de geschiedenis heen het belangrijkste thema van de christelijke politiek gevormd. Laten we de betreffende paragraaf uit dit hoofdstuk op ons inwerken, dan springt het eerste verkiezingsprogramma uit 1977 eruit voor zover dit pleitte voor meer overheidsbeleid. In de jaren erna legde

de partij juist het primaat bij de samenleving, al bleef de overheid op de achtergrond voortdurend een belangrijke, subsidiaire rol spelen.

Hier kan zonder veel moeite een lijn worden getrokken van rapporten als *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* (1983) en *Werkloosheid en crisis in onze samenleving* (1984), via *Nieuwe wegen, vaste waarden* (1995) en de diverse uitwerkingen daarvan, naar de programma's die ten grondslag lagen aan de 'hervormingsagenda' van de eerste kabinetten-Balkenende. Aan de kant van de samenleving lag aanvankelijk het accent op maatschappelijke organisaties, terwijl vanaf 1994 en in versterkte mate sinds 2002 de burger in de programma's zijn entree maakte. Aangezien burgers zich ook (zullen) organiseren, bleven de maatschappelijke verbanden wel opmerkelijke aandacht krijgen, zij het dat in een notie als vraagfinanciering de burger meer dan voorheen het vertrekpunt vormt. In het accent dat het CDA in dit verband op de samenleving legt, kan men een conservatief element onderscheiden. Voor zover de partij in latere jaren meer afstand nam tot maatschappelijke organisaties en de burger meer als vertrekpunt koos, kan eventueel gesproken worden van een liberaal-conservatieve denkrichting. Anderzijds dient het belang van deze verschuiving niet te worden overschat. Behoudens de KVP, die gedurende een bepaalde periode meer corporatistisch was ingesteld, valt ook te betogen dat de burger in het gedachtegoed van de verantwoordelijke samenleving en zijn confessionele voorlopers altijd al centraal heeft gestaan.

Groter dan bij huwelijk en gezin, en de visie op de overheid is de plaats van religie in het integratiebeleid van het CDA. De christelijke politiek heeft zich vanouds sterk gemaakt voor een publieke rol voor religie, en de partij heeft deze benadering aanvankelijk ook gevolgd ten aanzien van de zogeheten 'nieuwe minderheden'. Net zoals de traditionele christelijke groeperingen de vrijheid kregen om hun eigen instellingen op te zetten, zo moesten ook migranten de ruimte krijgen, zo lijkt de opvatting daarachter te zijn geweest. De multiculturele samenleving in het algemeen en culturele verscheidenheid in het bijzonder werden beschouwd als na te streven idealen.

Vanaf het eind van de jaren negentig zien wij hierin een kentering optreden en werd naast culturele verscheidenheid in toenemende mate het belang van gemeenschappelijke waarden onderkend.⁸⁸ Een grote nadruk op het primaat van eigen Nederlandse waarden zou pas na de verkiezingen van 2002 zichtbaar worden. Minderheden dienen zich aan te passen aan de nationale identiteit, die als leidend wordt beschouwd. Het is zeker mogelijk om deze wending te duiden in termen van een opschuiving richting 'conservatisme'. Daarbij kunnen evenwel tenminste twee kanttekeningen worden geplaatst. Ten eerste tracht het CDA een tweedeling tussen autochtonen en allochtonen te vermijden door het belang van gemeenschappelijke waarden te presenteren als een aangelegenheid die de Nederlandse samenleving als geheel ter harte dient te gaan. In de tweede plaats is het niet geheel ondenkbaar dat, nu een nieuw evenwicht tussen culturele verscheidenheid en gedeelde waarden lijkt te zijn bereikt, de partij in de toekomst juist weer meer het accent zal gaan leggen op haar ideologische rol als tegenhanger van het laïcisme.

De expliciete vermelding van de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van onderwijs in het regeerakkoord van het in oktober 2010 aangetreden minderheidskabinet-Rutte van VVD en CDA, gedoogd door de PVV, levert hiervoor theoretisch een goed uitgangspunt, maar afgewacht moet worden welke inhoudelijke consequenties de partij al dan niet zal trekken uit de voor haar dramatisch uitgepakte Tweede Kamerverkiezingen van 2010.

Het is dus moeilijk te concluderen op basis van drie grote beleidsterreinen – gezin, overheid en integratie – dat het CDA zonder meer ‘conservatiever’ is geworden. Het adagium uit de oprichtingsfase, ‘wij maken geen buigingen naar links en geen buigingen naar rechts’, blijkt ook wat het tweede deel ervan betreft grosso modo nog altijd op te gaan. Dat is niet alleen zo omdat bij de eerste twee beleidsterreinen het CDA grote lijnen van continuïteit vertoont, maar ook omdat op alle drie terreinen de Nederlandse politiek zelf conservatiever is geworden – zeker als het gaat om de rol van de overheid en de visie op integratie, in aanzienlijk mindere mate omtrent het gezin. In dit licht bezien is de ideologische geschiedenis van het CDA niet in eerste instantie de geschiedenis van een steeds conservatiever geworden politieke stroming, maar eerder het verhaal van een schipperende centrumpartij die ondanks alle goede ideologische bedoelingen vooral is meegegaan met de tijdgeest.

Religie of regio?

Over de bloedgroepen van het CDA

Ruud Koole en Joop van Holsteyn

De rampzalige uitslag voor het Christen Democratisch Appèl (CDA) bij de jongste Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010 heeft terstond geleid tot duidingen waarbij de term ‘bloedgroep’ werd gebruikt. De katholieken van Vaals tot Volendam zouden zich te weinig hebben kunnen herkennen in de door de protestantse mannenbroeder Jan Peter Balkenende geleide partij.¹ Dergelijk gemopper was niet helemaal nieuw. Al bij het samenstellen van de kandidatenlijst was er enig protest te horen, vooral uit het katholieke zuiden. De hernieuwde, razendsnelle aanwijzing van Balkenende tot lijsttrekker bracht de Brabantse jongerenafdeling van het CDA er zelfs toe om voormalig burgemeester van Maastricht Gerd Leers naar voren te schuiven.² Bij het opstellen van de lijst was ook verschillende keren te horen dat staatssecretaris Marja van Bijsterveldt gepasseerd was voor de tweede plaats, juist omdat zij niet katholiek was; een andere vrouwelijke staatssecretaris, Ank Bijleveld, nam die plaats in, maar ja, zij was op haar beurt weer geen katholiek uit het zuiden. De onvrede onder katholieken over de lijst bleef aldus bestaan. Sommigen betreurden dan ook des te meer dat minister Camiel Eurlings, een jonge katholiek uit Limburg, geen kandidaat was geweest.³ *NRC Handelsblad* kopte tegen deze achtergrond begrijpelijk: ‘Bloedgroep is bij CDA nog altijd van belang.’⁴

Toch lijkt de werkelijkheid iets ingewikkelder te zijn. Zeker, de protestantse Balkenende was de trekker, maar de bijvoorbeeld in de campagne bepaald niet onzichtbare nummer drie op de kandidatenlijst was de katholieke demissionair minister Maxime Verhagen. Een paar dagen na de Tweede Kamerverkiezingen bleek iets meer naar het zuiden trouwens datatholicisme als zodanig geen garantie was voor electoraal succes: de christendemocraten in Vlaanderen leden bij de verkiezingen voor het Belgische federale parlement op 13 juni 2010 eveneens groot verlies, terwijl op de Vlaamse lijst toch echt meer dan voldoende katholieken stonden. Bovendien was ten aanzien van het CDA een katholieke achtergrond kennelijk onvoldoende om onvrede over de kandidatenlijst te voorkomen: het gemis betrof vooral een aansprekende persoon uit het zuiden van het land, wat de vraag oproept of de regio niet zeker zo belangrijk is dan de denominatie.

In deze bijdrage draait het om bloedgroepen. Nagegaan zal worden of verschil in religieuze gezindte van CDA-leden samenhangt met de opvattingen van die leden over politieke kwesties, over de wijze waarop de eigen partij intern functioneert, over hoe de beginselen van de partij moeten worden gewaardeerd en over coalitievoorkeuren. Op deze manier wordt geprobeerd de inhoudelijke consequenties van een eventuele onder- of oververtegenwoordiging van geloofsrichting in het vizier te krijgen. Wanneer die consequenties op het niveau van partijleden niet waarneembaar zouden zijn, ligt het voor de hand de onvrede over 'te weinig katholieken op de lijst' eerder te zoeken in het verlangen naar zogeheten descriptieve vertegenwoordiging van een bepaalde godsdienst. Men wil dan simpelweg 'één van ons' zien en horen, ook al heeft hij of zij als het erop aankomt dezelfde opvattingen als een CDA'er van buiten die eigen geloofskring. Indien dat laatste het geval zou blijken te zijn, dan ligt een oplossing voor de hand: een evenwichtiger samenstelling van de kandidatenlijst naar religie. Indien genoemde consequenties wel waarneembaar zijn, kan weliswaar voor dezelfde oplossing worden gekozen, maar dan is de verdeeldheid van het CDA fundamenteeler. Dan zouden bloedgroepen namelijk staan voor inhoudelijke of andere relevante politieke verschillen.

Alvorens in te gaan op de vraag naar het bestaan van bloedgroepen op basis van onderzoek onder leden van het CDA, is een enkele opmerking over de term 'bloedgroep' van belang. Toen het CDA in 1980 na vele jaren onderhandelen ontstond uit het samengaan van twee protestantse partijen (Christelijk-Historische Unie – CHU, en Anti-Revolutionaire Partij – ARP) met een katholieke partij (Katholieke Volkspartij – KVP), werden in een 'fusieprotocol' strikte afspraken gemaakt over de verhoudingen tussen 'bloedgroepen' in de organen en de fracties van de nieuwe partij.⁵ De moeizame totstandkoming van het CDA als fusie van drie partijen uit twee verschillende en in een niet zo heel ver verleden duidelijk antagonistische zuilen lag ten grondslag aan deze strikte, gedetailleerde regeling, die velen noodzakelijk zullen hebben geacht.⁶ Toen mr. J.L. Heldring bij gelegenheid van zijn negentigste verjaardag gevraagd werd naar zijn grootste vergissing in zijn lange loopbaan als politiek columnist, verwees hij naar de 'onmogelijkheid' van het CDA juist vanwege de bloedgroepen: 'Ik heb in de jaren zestig geschreven dat het CDA nooit tot stand zou komen. Ik dacht dat die bloedgroepen, de cultuur van de samenstellende delen, toch te verschillend waren. Daar heb ik mij in vergist. Merkwaaardig genoeg, dat katholieken en protestanten één partij konden vormen. En ik begrijp het nóg niet.'⁷

Het fusieprotocol van 1980 sprak over niet minder dan vier bloedgroepen: voormalige leden van KVP, ARP en CHU, alsmede de 'rechtstreekse leden' van het CDA, die vanaf 25 april 1975 lid zijn geworden van het gelijknamige federatieve samenwerkingsverband van de drie moederpartijen.⁸ Dat protocol zou, zo was oorspronkelijk het idee, vier jaar gelden, maar werd iets eerder buiten werking gesteld. De nieuwe partij had zich stevig gevestigd en de aanvankelijke vrees voor uiteenvallen was weggeëbd. Bovendien was het aantal partijleden dat nooit lid was geweest van één van de drie moederpartijen, relatief sterk gegroeid (zie tabel

7 in de bijlage). De bepalingen in het fusieprotocol werden dan ook als klemmend ervaren en terzijde geschoven. Sindsdien is er in het CDA formeel geen sprake meer geweest van bloedgroepen.

Bij het 25-jarig jubileum van het CDA in 2005 werd tevreden geconstateerd dat de bloedgroepen er niet meer toe deden. Bij die gelegenheid zei Tweede Kamerfractievoorzitter Verhagen, die zelf een van de eerste rechtstreekse leden van het CDA was: 'Nu zou ik van een groot deel van de fractieleden niet weten of ze katholiek of protestants zijn. Het speelt absoluut geen rol meer.'⁹ Echter, de term 'bloedgroep' kwam op gezette tijden toch bovendrijven, al wordt daar – zie de uitspraken van Verhagen en Heldring – tegenwoordig meestal iets anders mee bedoeld dan bij de oprichting van het CDA. De term 'bloedgroep' heeft een betekenisverschuiving ondergaan en slaat niet meer op het partijpolitieke verleden maar op de kerkelijke affiliatie van de partijleden (of kiezers) in het heden. Gemakshalve worden de gereformeerden en hervormden dan als één protestantse groep beschouwd naast de katholieken. In het navolgende sluiten we aan bij deze meer recente invulling van het idee van bloedgroepen in het CDA.¹⁰

Bloedgroepen in beeld

Het beeld dat wij schetsen van het CDA is gebaseerd op een in 2008 gehouden onderzoek onder partijleden van zeven politieke partijen (CDA, ChristenUnie, D66, GroenLinks, PVDA, VVD en SGP). De dataverzameling vond plaats via een schriftelijke enquête onder een aselechte steekproef van 1500 leden per partij, van wie er wat het CDA betreft 470 de vragenlijst volledig en bruikbaar invulden (respons: 32 procent). Het onderzoek was deels een replicatie van een in opzet en inhoud sterk vergelijkbaar partijledenonderzoek uit 1999 waaraan naast het CDA (deelnemers 609; respons 41 procent) werd deelgenomen door D66, PVDA en VVD.¹¹ In deze bijdrage richten we ons echter niet op een vergelijking tussen partijen, maar op een enkele politieke partij en een vergelijking binnen die ene partij: we gaan op zoek naar de eventuele aanwezigheid van bloedgroepen en hun gevolgen voor houdingen en gedragingen binnen het CDA.¹²

Zoals gezegd gebruiken wij de term 'bloedgroepen' voor de religieuze gezindte van de leden van het CDA. In 2008 gaf van die leden in ons onderzoek 36 procent aan rooms-katholiek te zijn en 60 procent protestants (Nederlands-hervormd, gereformeerd of lid van de Protestantse Kerk in Nederland – PKN); de overige leden van het CDA hingen geen (2 procent) of een ander geloof (3 procent) aan. In het navolgende concentreren we ons op de twee hoofdgroepen in het ledenbestand van het CDA, omgerekend 37 procent katholieke en 63 procent protestantse partijleden. In 1999 was volgens de gegevens van het toenmalige onderzoek de verhouding met 47 procent respectievelijk 54 procent iets minder scheef in het voordeel van de protestanten.

We onderscheiden bloedgroepen naar religie, maar de vervolgvraag is natuurlijk of de groepen overigens van elkaar verschillen of niet, te beginnen ten aanzien van demografische en andere achtergrondkenmerken (zie tabel 1). We zien dat de bloedgroepen, die per definitie een verschillend geloof aanhangen, ook in de beleving van dat geloof afwijken, als we de frequentie van het kerkbezoek als indicator van geloofsbeleving mogen zien. Katholieke CDA-leden bezoeken minder vaak een kerkdienst dan protestantse. In 2008 ging ongeveer een derde deel van de katholieke CDA'ers wekelijks ter kerke en een derde deel maandelijks; het laatste derde deel ging enkele keren per jaar of praktisch nooit. Onder protestanten is die verhouding anders, met een meerderheid (59 procent) die wekelijks een kerkdienst bijwoont en een kwart dat zegt dat enkele keren per maand te doen. Vergeleken met 1999 is het kerkbezoek onder vooral katholieke CDA-leden gedaald, terwijl onder protestantse leden die teruggang afwezig of uiterst gering is. Overigens past het patroon voor CDA-leden – geringer kerkbezoek bij katholieken dan bij protestanten, en door de tijd heen enige afname van kerkbezoek – bij het totaalbeeld voor alle Nederlandse gelovigen.¹³

Ten aanzien van andere kenmerken onderscheiden de bloedgroepen zich niet van elkaar. Zo is in beide groepen (in 2008 en 1999) een overgrote meerderheid (rond 75 procent) man. Ook leeftijd is geen onderscheidende factor: 70 procent of meer van de protestantse en katholieke leden is in 2008 het zestigste levensjaar voorbij, en leden onder de veertig zijn schaars. Dat het CDA-ledenbestand aan het vergrijzen is, is met een toename van de gemiddelde leeftijd van 57 in 1986 via 61 in 1999 naar 67 in 2008 een feit, maar die vergrijzing kan aan de ene noch aan de andere bloedgroep worden toegeschreven.¹⁴ Ook het aandeel katholieke en protestantse leden dat lager of basisonderwijs als hoogste opleiding heeft genoten, of onderwijs op hbo- en universitair niveau, is vergelijkbaar, met overigens veel meer leden in de laatste dan in de eerstgenoemde groep.

Ten slotte is het zo dat de beide bloedgroepen wat betreft de werkstatus op het moment waarop de enquête werd gehouden en de sociale klasse waartoe de respondenten zich zeggen te rekenen, eveneens in grote lijnen met elkaar overeenkomen.¹⁵ Met betrekking tot sociale klasse waren in 1999 en zijn in 2008 de leden die zich rekenen tot de arbeidersklasse in de heel kleine minderheid in een partij die overwegend leden kent uit de middenklasse en iets daarboven. Wat werkstatus betreft zien we – in 2008 sterker dan in 1999 – dat een zeer substantieel deel van de leden weliswaar betaald werk heeft verricht maar dat niet meer doet, wat uiteraard samenhangt met de geconstateerde voortgaande vergrijzing binnen de partij. Het aantal leden dat ten tijde van de enquête nog betaald werk had, is zowel bij katholieken als bij protestanten afgenomen van ongeveer 45 naar 25 procent respectievelijk 33 procent.

Tabel 1. CDA-bloedgroepen vergeleken op basis van achtergrondkenmerken, 1999 en 2008

<i>Achtergrondkenmerken partijleden</i>	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Frequentie kerkbezoek</i>				
– elke week of vaker	32	59	44	63
– enkele keren per maand	35	25	28	25
– enkele keren per jaar	29	9	22	8
– (praktisch) nooit	4	7	6	4
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	162	276	259	299
<i>Geslacht</i>				
– man	74	76	73	78
– vrouw	27	24	27	23
Totaal	101%	100%	100%	101%
N=	162	277	256	293
<i>Leeftijd</i>				
– 18-30	1	1	2	3
– 31-40	3	3	5	7
– 41-50	6	6	12	13
– 51-60	14	20	29	23
– 61+	77	70	53	54
Totaal	101%	100%	101%	100%
N=	146	260	255	293
<i>Hoogste opleiding</i>				
– lager onderwijs, basisonderwijs	4%	2%	7%	6%
– hbo, wo	37%	41%	32%	38%
<i>Subjectieve sociale klasse</i>				
– hogere klasse/hogere middenklasse	43	41	40	41
– gewone middenklasse	53	53	54	49
– hogere en gewone arbeidersklasse	5	6	7	9
Totaal	101%	100%	101%	99%
N=	160	263	245	276

Tabel 1. (vervolg)

<i>Achtergrondkenmerken partijleden</i>	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Werkstatus</i>				
– verricht betaald werk	25	33	46	44
– verrichtte betaald werk, nu niet meer	68	63	48	51
– nooit betaald werk verricht	7	4	6	5
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	159	274	253	293
<i>Meest gelezen landelijke krant</i>	<i>de Volkskrant</i> (15%)	<i>Trouw</i> (53%)	<i>NRC</i> (19%)	<i>Trouw</i> (49%)
<i>Lidmaatschap omroep (als lid)</i>	KRO (89%)	NCRV (80%)	KRO (77%)	NCRV (86%)
<i>Eerder lid geweest van</i>				
– ARP	–	70%	–	
– KVP	93%	–	–	
– CHU	–	26%	–	
– ARP/CHU/KVP	–	–	85%	96%
N=	54	148	58	97
<i>Beëindiging lidmaatschap CDA</i>				
– principieel uitgesloten	22	25	26	25
– geen behoefte op te zeggen	65	63	61	63
– meer dan eens overwogen om op te zeggen	11	12	12	11
– denk binnenkort op te zeggen	1	0	2	1
Totaal	99%	100%	101%	100%
N=	162	276	260	298

Bron: Leids Partijledenonderzoek 1999 en 2008

– Voor 1999 is een uitsplitsing naar een van de moederpartijen waarvan men eerder lid is geweest om praktische redenen niet mogelijk.

Op andere punten laten katholieken en protestanten zich duidelijker naar hun religieuze en onderliggende verzuilde achtergrond kennen. Bijvoorbeeld met

betrekking tot de media die men prefereert, zoals de landelijke krant die men leest. Katholieke CDA'ers zijn op dit punt heel divers, met in 2008 *de Volkskrant* en in 1999 *NRC Handelsblad* als meest gelezen landelijke krant – maar met heel lage percentages van 15 procent respectievelijk 19 procent, die maar net uitsteken boven die van andere landelijke dagbladen. Bij protestantse CDA-leden is echter *Trouw* met afstand de meest gelezen landelijke krant, en wel door ongeveer de helft van deze groep. Van de CDA'ers die lid zijn van een omroep is in 2008 onder de katholieken 89 procent dat van de KRO (1999: 77 procent) en onder de protestanten 80 procent van de NCRV (1999: 86 procent). En als men al eerder lid van een politieke partij is geweest, is dat in de regel een van de partijen die bij de fusie in het CDA zijn opgegaan. Van de katholieke CDA'ers die in 2008 aangaven eerder van een partij lid geweest te zijn, ging het in 93 procent van de gevallen om de KVP; in de protestantse bloedgroep ging het om 70 procent ARP en 26 procent CHU. Voor het jaar 1999 zijn de drie gefuseerde partijen in de definitieve dataset in een enkele categorie ondergebracht, maar de totaalpercentages doen vermoeden dat de situatie op dit punt toen niet wezenlijk anders is geweest dan in 2008.

Overigens lijkt de partijtrouw aanzienlijk te zijn: van de leden gaf, onafhankelijk van bloedgroep en het jaar waarin de enquête werd gehouden, ongeveer 25 procent aan het opzeggen van het partijlidmaatschap principieel uit te sluiten; ruim 60 procent meldde op het moment van het onderzoek er geen behoefte aan te hebben om het lidmaatschap op te zeggen. In alle gevallen overwoog ongeveer een op de tien leden meer dan eens om voor het CDA te bedanken, terwijl een enkeling aangaf dat daadwerkelijk op korte termijn te zullen doen.

Samenvattend: op basis van hun sociaaldemografische karakteristieken laten de katholieke en protestantse bloedgroepen zich niet eenvoudig onderscheiden. Er is niet of nauwelijks verschil in geslacht, leeftijd, opleiding, sociale klasse en werkstatus. Verschil is wel aanwezig ten aanzien van die aspecten die dichter in de buurt bij religie als definiërend kenmerk komen: protestantse CDA'ers gaan wat vaker naar de kerk dan katholieke; hebben het dagblad *Trouw* nog altijd als hun lijfblad en zijn lid van de NCRV, terwijl katholieke leden hun contributie aan de KRO verschuldigd zijn; de eersten zijn mogelijk in het verleden lid geweest van een van de twee protestantse partijen (ARP, CHU) die zijn opgegaan in het CDA, waar de partijpolitieke herkomst van katholieken de KVP geweest is.

Bloedgroepen en inhoudelijke opvattingen

Discussies over bloedgroepen in het CDA gaan wellicht meer over politiek-inhoudelijke zaken dan over achtergrondkenmerken. Voor de eenheid of verdeeldheid in de partij is de vraag naar de al dan niet gedeelde politieke posities en inhoudelijke standpunten van relatief veel gewicht. Is er in dezen een onderscheid zichtbaar tussen de twee bloedgroepen? Aan de hand van enkele meer abstracte doelstellingen van de eigen partij en vervolgens op basis van enkele politieke vraagstukken en

een globale zelfbeoordeling in termen van links en rechts zal in deze paragraaf worden nagegaan wat de meningen van katholieke en protestantse leden van het CDA zijn.

Allereerst de algemene doelstellingen van de partij. Voor leden zijn die van belang, althans zij vonden het van belang om zich te kunnen inzetten voor die doelstellingen op het moment dat zij zich aansloten bij hun partij. Als motief om lid te zijn geworden, gaf in 2008 slechts 9 procent van zowel katholieken als protestanten aan dat het zich kunnen inzetten voor de doelstellingen volstrekt onbelangrijk was, 33 procent respectievelijk 37 procent dat deze reden niet zo belangrijk was, en in totaal meerderheden van 58 procent en 55 procent gaven aan dat het zich kunnen inzetten voor de doelstellingen een tamelijk dan wel zeer belangrijke reden was om lid te worden van het CDA. De in 1999 gestelde vraag leverde met respectievelijk 59 procent en 62 procent een vergelijkbaar beeld op voor de laatstgenoemde antwoordalternatieven. Maar om welke doelstellingen gaat het dan, en zien we hier verschil tussen bloedgroepen? Voor 2008 is relevante informatie beschikbaar (in 1999 is de vraag niet gesteld). De aan het onderzoek deelnemende partijleden is een twintigtal mogelijke doelstellingen voorgelegd met de vraag aan te geven hoe belangrijk of onbelangrijk die voor het CDA zouden moeten zijn. Tabel 2 bevat een overzicht van deze doelstellingen en het percentage leden dat van de betreffende doelstelling aangaf dat deze 'zeer belangrijk' voor het CDA zou moeten zijn.

Van de twintig doelstellingen zijn er in de ogen van CDA-leden vijf die door een meerderheid bij uitstek nastrevenswaardig worden geacht. Deze top vijf wordt bij zowel katholieken als protestanten gevonden: het handhaven van normen en waarden (zeer belangrijk volgens 71 procent van de katholieke en 70 procent van de protestantse leden), het in stand houden van de rechtsstaat (69 procent en 67 procent), het bevorderen van sociale rechtvaardigheid (56 procent en 63 procent), het bevorderen van onderling respect (62 procent en 57 procent) en het bevorderen van de wereldvrede (61 procent en 59 procent).

Ook over doelstellingen die minder prioriteit verdienen, zijn de bloedgroepen het eens. Het terugdringen van de rol van de overheid hoeft geen belangrijke doelstelling van het CDA te zijn, evenmin als het streven naar meer inspraak en democratie, het bevorderen van individuele vrijheid en het bevorderen van economische groei; er schijnt nog altijd meer dan brood alleen te zijn. Dat laatste wordt trouwens meer als zodanig ervaren door protestantse dan door katholieke CDA'ers, gezien het feit dat het bevorderen van het ondernemersklimaat als een zeer belangrijke doelstelling van de partij wordt gezien door 39 procent van de katholieken en slechts 31 procent van de protestanten. Alleen als het gaat om het handhaven van het christelijke karakter van Nederland is er een vergelijkbaar grote discrepantie – let wel: nog altijd minder dan tien procentpunten verschil – tussen de onderscheiden bloedgroepen.

Tabel 2. CDA-bloedgroepen vergeleken op basis van het belang van partijdoelstellingen, 2008

<i>Doelstelling partij</i>	Percentage 'zeer belangrijk'		
	katholiek (143 ≤ N ≤ 156)	protestants (256 ≤ N ≤ 270)	CDA als geheel (422 ≤ N ≤ 451)
– handhaven normen en waarden	71	70	70
– in stand houden rechtsstaat	69	67	68
– bevorderen sociale rechtvaardigheid	56	63	59
– bevorderen onderling respect	62	57	59
– bevorderen wereldvrede	61	59	59
– waarborgen vrijheid individu	47	44	46
– handhaven sociale voorzieningen	49	44	45
– in stand houden verzorgingsstaat	46	44	44
– bieden gelijke kansen alle burgers	43	41	42
– handhaven christelijke karakter land	36	44	41
– emancipatie zwakkeren samenleving	37	41	40
– streven schoon en duurzaam milieu	34	40	37
– bevorderen samenwerking burgers	38	34	36
– bevorderen ondernemersklimaat	39	31	34
– bevorderen internationale solidariteit	33	34	34
– in stand houden Nederlandse identiteit	34	33	34
– bevorderen economische groei	30	26	27
– bevorderen individuele vrijheid	27	25	27
– streven naar meer inspraak en democratie	20	18	19
– terugdringen rol overheid	12	13	13

Bron: Leids Partijledenonderzoek 2008

- De doelstellingen zijn geordend van hoog naar laag naar het oordeel binnen het CDA als geheel.
- De gegevens voor het CDA als geheel hebben betrekking op alle partijleden die aan het onderzoek hebben deelgenomen, ongeacht hun religie.

Over wat het allerbelangrijkste doel van het CDA dient te zijn, bestaat verschil van mening, maar dan in de partij als geheel en niet tussen de in religieuze termen gedefinieerde bloedgroepen. Immers, tussen de beide bloedgroepen bestaat nauwelijks verschil over de rangorde van geprioriteerde doelstellingen, maar geen enkele doelstelling springt er echt uit. Zowel bij de katholieke als bij de protestantse bloedgroep scoren het handhaven van normen en waarden en het bevorderen van sociale rechtvaardigheid zo rond de 20 procent als de doelstelling die naar hun mening het allerbelangrijkste dient te zijn voor het CDA (zie tabel 3). Het is opvallend dat voor een beperkte groep katholieke partijleden de handhaving van het christelijke karakter van Nederland hoge prioriteit heeft, terwijl deze doelstel-

Tabel 3. CDA-bloedgroepen vergeleken op basis van de belangrijkste doelstellingen van de partij, 2008

	allerbelangrijkste doelstelling
– voor katholieke partijleden CDA (N=140)	1) handhaven normen en waarden (21%) 2) bevorderen sociale rechtvaardigheid (19%) 3) handhaven christelijk karakter land (14%)
– voor protestantse partijleden CDA (N=228)	1) bevorderen sociale rechtvaardigheid (22%) 2) handhaven normen en waarden (18%) 3) instandhouden rechtsstaat (14%)
– voor CDA als geheel (N=387)	1) bevorderen sociale rechtvaardigheid (22%) 2) handhaven normen en waarden (19%) 3) handhaven christelijk karakter land (12%)

Bron: Leids Partijledenonderzoek 2008

– De gegevens voor het CDA als geheel hebben betrekking op alle partijleden die aan het onderzoek hebben deelgenomen, ongeacht hun religie.

ling meer in den brede onder katholieke leden niet vaak als zeer belangrijk wordt gezien.

Van de leden van het CDA is ook zowel voor 2008 als 1999 bekend wat hun mening is ten aanzien van enkele belangrijke politieke vraagstukken (zie tabel 4), die tevens kunnen worden gezien als manifestaties van binnen het Nederlandse politieke en electorale bestel aanwezige relevante scheidslijnen. Over de hoeveelheid en aard van die scheidslijnen is het debat nog niet beslecht, maar dat er – zeker voor een partij als het CDA – nog enige relevantie dient te worden toegekend aan de ethische dimensie lijkt evident.¹⁶ Het euthanasievraagstuk is daaraan gerelateerd, en ten aanzien van die politieke kwestie kennen we de opvattingen van katholieke en protestantse leden van het CDA. In 2008 zowel als in 1999 is de protestantse bloedgroep wat terughoudender wat betreft het toestaan van euthanasie dan de katholieke, maar in beide jaren lopen de meningen niet al te zeer uiteen. Wat wellicht veel opmerkelijker is, is dat de mening binnen het ledenbestand van het CDA als geheel een aanzienlijke ontwikkeling heeft doorgemaakt. In 1999 hadden tegenstanders van euthanasie zowel onder katholieke als protestantse leden nog de overhand op voorstanders, terwijl in 2008 in beide bloedgroepen het aantal leden dat neigt naar het toestaan van euthanasie veel groter is dan de groep die juist neigt naar het verbieden ervan. Maar zoals gezegd: tussen beide bloedgroepen bestond in 1999 noch in 2008 een groot verschil van mening.

Tabel 4. CDA-bloedgroepen vergeleken op basis van enkele politieke vraagstukken, 1999 en 2008

<i>Opvattingen partijleden over:</i>	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Euthanasie</i>				
[1, 2] verboden	11	13	28	27
[3, 4, 5]	31	43	47	57
[6, 7] toegestaan	58	44	25	17
Totaal	100%	100%	100%	101%
N=	160	268	238	271
gemiddelde positie	5,2	4,9	4,0	3,8
<i>Inkomensverschillen</i>				
[1, 2] groter	6	4	9	3
[3, 4, 5]	66	64	66	71
[6, 7] kleiner	29	32	26	25
Totaal	101%	100%	101%	99%
N=	157	268	235	275
gemiddelde positie	4,8	4,8	4,5	4,6
<i>Allochtonen</i>				
[1, 2] behoud eigen cultuur	7	6	4	3
[3, 4, 5]	51	53	54	66
[6, 7] geheel aanpassen	42	40	42	32
Totaal	100%	99%	100%	99%
N=	160	267	241	278
gemiddelde positie	5,0	5,0	5,1	4,9
<i>Europese eenwording</i>				
[1, 2] eenwording moet verder	25	28	39	23
[3, 4, 5]	54	56	52	68
[6, 7] eenwording is al te ver	21	16	9	9
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	160	264	240	271
gemiddelde positie	3,9	3,6	3,1	3,3

Tabel 4. (vervolg)

<i>Opvattingen partijleden over:</i>	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Criminaliteit</i>				
[1, 2] optreden te hard	1	0	—	—
[3, 4, 5]	28	38	—	—
[6, 7] optreden moet harder	70	62	—	—
Totaal	99%	100%	—	—
N=	162	266	—	—
gemiddelde positie	5,8	5,6	—	—
<i>Links-rechts zelfplaatsing</i>				
[1, 2, 3] links	3	10	9	10
[4, 5]	29	27	35	37
[6, 7]	39	35	33	34
[8, 9, 10] rechts	29	26	24	20
Totaal	100%	98%	101%	101%
N=	150	259	227	267
gemiddelde zelfplaatsing	6,4	6,1	6,0	5,8

Bron: Leids Partijledenonderzoek 1999 en 2008

– De formulering van de vragen in 1999 en 2008 wijkt in details van elkaar af, wat gevolgen kan hebben gehad voor de beantwoording en daarmee voor de vergelijking van de uitkomsten van 2008 met die van 1999.

– De vraag over het optreden ten aanzien van criminaliteit was niet opgenomen in het onderzoek van 1999.

– Alle vragen met betrekking tot politieke vraagstukken zijn beantwoord met behulp van een zogeheten ‘zevenpuntsschaal’, waarbij was aangegeven voor welke positie de uiteinden of uiterste posities van de schaal inhoudelijk stonden.

Als we de opvattingen over de inkomensverdeling in Nederland beschouwen als indicator van een onderliggende sociaaleconomische tweede dimensie, zien we dat deze scheidslijn binnen het CDA geen verdeeldheid heeft gegenereerd. Zowel in 1999 als in 2008 zijn de opvattingen van katholieke en protestantse leden sterk gelijkend, en de afgelopen tien jaar heeft zich – althans op geaggregeerd niveau – nauwelijks een verschuiving voorgedaan. In beide jaren koos een ruime tweederdemeerderheid der CDA-leden voor een middenpositie tussen nivellering en denivellering, maar eveneens in beide jaren waren er meer voorstanders van het

verkleinen dan van het vergroten van de verschillen van inkomens in ons land. Voor beide jaren en voor beide bloedgroepen geldt dat ongeveer 25 à 30 procent meende dat inkomensnivellering wenselijk is.

Het debat over immigratie en integratie sluimerde al langer zonder heftige of zelfs duidelijk merkbare politieke en electorale gevolgen, maar met de komst en het succes van Pim Fortuyn op het politieke toneel in de jaren 2001-2002 nam het zogenoemde minderhedenvraagstuk plots een zeer prominente plek in op de maatschappelijke en politieke agenda.¹⁷ Onder de leden van het CDA lijkt dit alles slechts geringe opinieveranderingen tot gevolg te hebben gehad, wat misschien niet mag verbazen gezien het feit dat al in 1999 het aantal leden dat meende dat allochtonen en minderheden in Nederland zouden moeten kunnen leven met behoud van alle gewoonten van de eigen cultuur uiterst gering was. Meer onder katholieke dan onder protestantse leden vond men juist dat aanpassing aan de Nederlandse cultuur wenselijk was. In 2008 is dat verschil tussen de bloedgroepen geheel verdwenen: katholieke leden zijn niet van mening veranderd vergeleken met tien jaar eerder, maar onder protestanten heeft de opvatting dat allochtonen zich geheel hebben aan te passen na 1999 enigszins aan steun gewonnen. In 2008 zijn onder beide bloedgroepen vier op de tien CDA-leden deze opinie toegegaan.

Niet alleen de vraag wie Nederlander is en wat de Nederlandse identiteit kenmerkt, houdt Nederland de laatste jaren nadrukkelijk bezig, maar ook de vraag wat Nederland is en wat zijn plaats is in Europees verband binnen een voortgaand proces van Europese integratie. Het referendum over de zogenaamde Europese grondwet maakte duidelijk dat het enthousiasme aangaande het Europese project op het niveau van de politieke elite aanzienlijk groter was dan onder gewone Nederlandse burgers.¹⁸ De grondwet werd weggestemd en het 'beeld van het traditioneel pro-Europese Nederland [...] werd daarmee een zware slag toegebracht'.¹⁹ Programmatisch mag het CDA dan nog altijd wel overwegend pro-Europa zijn, maar de eigen aanhang was verdeeld, met de helft van de CDA-kiezers van 2003 die tegen de grondwet zou hebben gestemd.²⁰

Het stemgedrag van de leden in het referendum is onbekend, maar ook daar is althans op het niveau van opvattingen verdeeldheid te bespeuren, zij het dat het niet de bloedgroepen zijn die hieraan ten grondslag liggen. In 1999 nam een groot deel van de leden een middenpositie in tussen verdergaande Europese eenwording enerzijds en de mening dat die eenwording al te ver is gegaan anderzijds. Van de CDA-leden met een uitgesproken positie waren er meer voor dan tegen verdere integratie: 39 procent van de katholieke en 23 procent van de protestantse leden wenste in 1999 dat de Europese eenwording verder zou gaan, tegenover 9 procent in beide groepen die meende dat het proces al te ver was gegaan. Een kleine tien jaar later, waarin uiteraard het proces van Europese integratie enkele belangrijke momenten heeft gekend (onder andere de invoering van de euro, de uitbreiding van de Europese Unie, het referendum over de Europese grondwet), is het enthousiasme onder beide bloedgroepen enigszins bekoeld, waarbij het niet de protestanten maar juist de katholieken zijn die voorgaan in het bepleiten van

terughoudendheid. Eerder bepleitten protestanten minder vaak dan katholieken een verdergaande Europese eenwording, hetgeen men zou kunnen verbinden met de vrees voor een door katholieken gedomineerd *Europe vaticane*.²¹ In 2008 zijn het juist katholieken die op de rem van de Europese integratie trappen. In de katholieke bloedgroep houden voorstanders (25 procent) van verdere eenwording en zij die menen dat die eenwording te ver is gegaan (21 procent) elkaar in evenwicht; onder protestanten is de verhouding 28 tegen 16 procent en hebben aldus voorstanders van voortgaande integratie de overhand.

Een onderwerp dat minder eenvoudig gerelateerd kan worden aan een eventuele onderliggende politieke dimensie is het optreden tegen criminaliteit. Leden van het CDA zijn in 2008 in overgrote meerderheid van mening dat dit overheidsop-treden harder mag zijn, katholieken een fractie meer dan protestanten. In 1999 is de vergelijkbare vraag niet gesteld, wat jammer is omdat – althans voor 2008 – blijkt dat het criminaliteitsvraagstuk in de ogen van CDA-leden een uiterst klem-mende aangelegenheid is. Op de vraag welke politieke kwestie het CDA met voorrang zou moeten proberen aan te pakken en op te lossen – met een gedwongen keuze tussen vraagstukken rondom euthanasie, inkomensverdeling, integratie, Europese eenwording, sociale uitkeringen, de bouw van kerncentrales, criminaliteit en het uitzenden van militaire missies –, kwamen namelijk twee problemen duidelijk als meest urgent naar voren. Volgens 22 procent van de katholieke en 26 procent van de protestantse leden zou de eigen partij voorrang dienen te geven aan de aanpak en oplossing van de kwestie van de integratie, vergeleken met 24 procent respec-tievelijk 21 procent met een voorkeur voor een dergelijke voorrangsaanpak van het criminaliteitsvraagstuk. De verleiding om op basis van deze gegevens te speculeren over het mogelijke verlies bij de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 van het CDA – met name in het zuiden van het land – aan de Partij voor de Vrijheid (pvv), die juist deze onderwerpen prominent op de eigen agenda had staan, wordt hier weerstaan.

Ten tijde van de recente Kamerverkiezingen, die naar veler mening konden worden begrepen tegen de achtergrond van een traditionele links-rechts verdeling in politiek en electoraat – ‘Gezellig, links en rechts zijn terug,’ aldus *de Volkskrant* aan het einde van 2009 – werd meer dan eens gesuggereerd dat het CDA naar rechts zou zijn opgeschoven en op rechts zou mikken, of op zijn minst als middenpartij naar rechts zou leunen.²² Onder de geënquêteerde leden lijkt inderdaad een zekere verrechtsing waarneembaar te zijn, in het bijzonder in de katholieke bloedgroep. In 1999 was er in beide bloedgroepen wat betreft de links-rechts positionering nog een vrij krappe meerderheid van rechtse leden in het CDA. In 2008 lagen de ver-houdingen anders. In dat jaar rekende 37 procent van de protestantse leden van het CDA zich in mindere of meerdere mate tot politiek links (1999: 47 procent), vergeleken met 61 procent die zichzelf in enige mate rechts achtte (1999: 54 procent). De katholieke bloedgroep was in 2008 nog aanzienlijk schever verdeeld met 32 pro-cent linkse en meer dan het dubbele aandeel aan rechtse leden, te weten 68 procent. In globale ideologische termen lijken de bloedgroepen aldus de afgelopen tien jaar

uit elkaar gegroeid te zijn, met een relatief rechts katholiek ledensegment binnen de partij, dat – zoals we hebben gezien – in absolute aantallen overigens wel aanzienlijk kleiner is dan de protestantse component. Dat kan eventueel bij katholieken het gevoel hebben bevorderd dat zij in ideologisch opzicht ondervertegenwoordigd zijn – we laten wederom nadere speculatie aangaande het succes van de uitgesproken rechtse PVV in traditionele katholieke CDA-bolwerken achterwege...

Bloedgroepen en de partij

Het CDA is als partij een traditionele ledenorganisatie met op 1 januari 2008, het jaar van ons meest recente ledenonderzoek, in totaal 69.200 leden, meer dan welke andere Nederlandse partij ook maar ruim minder dan in het verleden (zie tabel 7 in de bijlage).²³ Echter, niet zozeer de teruglopende ledentallen maar veeleer het bij kiezers uit de gunst raken, lijkt een forse impuls gegeven te hebben aan de gevestigde Nederlandse partijen om over te gaan tot wijzigingen binnen de partij in het kader van de interne partijdemocratie. Partijen hebben zich in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw, in het bijzonder na de revolutie van Fortuyn, gemanifesteerd als ‘een interessante proeftuin voor experimenten met directe democratie’.²⁴ Hoe staan die leden hier tegenover, en is er vanuit dit perspectief verschil waar te nemen tussen de katholieke en protestantse bloedgroep in het CDA? Ervaringen met de verschillen tussen de meer verticaal (*top down*) gestructureerde katholieke kerk enerzijds en de meer horizontaal (*bottom up*) georganiseerde protestantse kerken hebben immers wellicht sporen nagelaten in het denken over de interne organisatie van en vraagstukken van zeggenschap binnen de partij.

Allereerst moeten we ons realiseren dat het partijlidmaatschap voor een deel van de leden het begin en tevens einde van het activisme binnen de partij betekent, los van de al dan niet toegenomen mogelijkheden om actief te zijn en invloed uit te oefenen. In het partijledenonderzoek is onder meer gevraagd naar de inschatting van het eigen activisme. Een zeer aanzienlijk deel van de leden van het CDA geeft dan aan eigenlijk niet of nauwelijks actief te zijn (zie tabel 5). Een overgrote meerderheid van 73 procent van de katholieke leden zegt van zichzelf niet (zo) actief te zijn en onder protestanten is dit 76 procent; de gegevens voor 1999 wijken hier niet wezenlijk van af.²⁵ Dan resteert er in beide bloedgroepen ongeveer een kwart van de leden dat tamelijk dan wel zeer actief zegt te zijn; van deze groep maken ook leden deel uit die een vertegenwoordigende functie vervullen en dat weliswaar namens hun partij doen, maar strikt genomen in die hoedanigheid niet actief hoeven te zijn in de partij.²⁶

Overigens heeft het CDA te maken met een afname van het activisme van zijn leden, als we althans mogen afgaan op de eigen inschatting van de leden: een meerderheid laat weten in het heden minder actief te zijn dan in het verleden, en kleine minderheden van rond 10 procent geven aan – zowel onder katholieken als

Tabel 5. CDA-bloedgroepen, activisme en opvattingen over de partij, 1999 en 2008

<i>Partijleden en hun partij</i>	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Subjectief activisme</i>				
– (vrijwel) niet actief	36	43	43	38
– niet zo actief	37	33	26	36
– tamelijk actief	22	18	21	19
– zeer actief	6	6	10	7
Totaal	101%	100%	100%	100%
N=	163	268	255	289
<i>Subjectief activisme verleden en heden</i>				
– in heden minder actief dan in verleden	64	60	54	53
– in heden even actief als in verleden	28	31	35	37
– in heden actiever dan in verleden	9	9	11	10
Totaal	101%	100%	100%	100%
N=	140	248	237	268
<i>Subjectief activisme heden en toekomst</i>				
– in toekomst minder actief dan in heden	47	45	–	–
– in toekomst even actief als in heden	42	43	–	–
– in toekomst actiever dan in heden	12	12	–	–
Totaal	101%	100%	–	–
N=	129	236	–	–
<i>Omdat de partijtop toch alles beslist, hebben activiteiten van partijleden zoals ik weinig zin</i>				
- (helemaal) mee oneens	55	63	47	53
- deels oneens, deel eens	33	28	36	31
- (helemaal) mee eens	12	9	17	16
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	141	250	232	266

protestanten, en voor beide jaren – dat men in het heden actiever is dan in het verleden. En het zal er waarschijnlijk niet ‘beter’ op worden: op de in 2008 voorgelegde vraag hoe relatief actief men in de toekomst denkt te zijn, laat bijna

Tabel 5. (vervolg)

Partijleden en hun partij	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Actief zijn in de partij is een goede manier om zelf politieke invloed uit te oefenen</i>				
– (helemaal) niet mee eens	4	3	4	8
– deels oneens, deel eens	22	16	23	23
– (helemaal) mee eens	74	81	73	69
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	139	251	231	264
<i>Verkozen afgevaardigden van het CDA moeten zich meer laten leiden door partijleden dan door kiezers</i>				
– (helemaal) niet mee eens	29	32	49	45
– deels oneens, deel eens	43	39	34	33
– (helemaal) mee eens	28	29	17	22
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	153	264	233	265
<i>Een discussie in het CDA mag de eenheid van de partij nooit in gevaar brengen</i>				
– (helemaal) niet mee eens	20	22	23	31
– deels oneens, deel eens	22	25	25	27
– (helemaal) mee eens	59	53	52	42
Totaal	101%	100%	100%	100%
N=	157	267	235	275

Bron: Leids Partijledenonderzoek 1999 en 2008

– De vraag naar het activisme in de toekomst vergeleken met dat in het heden was niet opgenomen in het onderzoek van 1999.

de helft van de leden, ongeacht religie, weten dat men verwacht dan minder actief te zijn dan in het heden, terwijl slechts één op de acht à negen CDA-leden verwacht op termijn actiever te zijn. De totaalindruk die aldus ontstaat, is er een van gestaag afnemend activisme op individueel niveau, in een partij waarvan tevens het ledental afneemt. Het is een open vraag op welk moment een partij als ledenorganisatie

daadwerkelijk last krijgt of heeft van een gebrek aan interne vitaliteit en activisme, maar de ontwikkeling in dezen is – als we op de eigen inschatting van de leden afgaan – bepaald weinig hoopvol voor die mensen die het CDA graag zien als een bruisende partij met tal van actieve leden.

Ten aanzien van activisme bestaat onder leden van het CDA overigens wel een positieve grondhouding. Ten eerste hebben slechts weinigen de indruk dat de partijtop alles beslist en dat eigen activisme daardoor weinig zinvol is. In 2008 is onder katholieke leden slechts 12 procent en onder protestantse leden 9 procent deze mening toegedaan. Vergeleken met 1999 zijn minder leden van mening dat eigen activisme weinig zinvol is vanwege de dominante rol van de partijtop. De zojuist beschreven inschatting van het eigen activisme vertoont trouwens geen (statistisch significant) verband met deze perceptie van de rol van de partijtop. Het is dus niet zo dat men minder actief is omdat men het idee heeft dat de eigen activiteiten weinig zinvol zijn. Een dergelijke relatie ontbreekt eveneens wat betreft de mening ten aanzien van de stelling dat actief zijn een goede manier is om zelf politieke invloed uit te oefenen. In beide bloedgroepen en beide onderzochte jaren is een grote meerderheid van ongeveer 70 tot 80 procent het (helemaal) eens met deze uitspraak, terwijl slechts een enkeling meent dat de stelling niet correct is. Echter, een verband met het eigen daadwerkelijk activisme blijkt afwezig.

Leden van het CDA zijn redelijk eensgezind van mening dat activisme een goede manier is om invloed uit te oefenen, maar over hoever die invloed mag gaan, is men verdeeld. Concreet: de stelling dat verkozen afgevaardigden van het CDA zich meer moeten laten leiden door leden dan kiezers van de partij levert uiteenlopende reacties op, meer binnen de partij als geheel dan tussen de bloedgroepen. In beide bloedgroepen is in 2008 ongeveer 30 procent het eens maar ook 30 procent het oneens met deze relatief grote invloed van de leden ten opzichte van de kiezers. Het is opmerkelijk dat deze verhouding ten opzichte van tien jaar eerder is verschoven in het voordeel van de leden. In 1999 waren aanzienlijk meer CDA-leden het oneens met de stelling, daarmee implicerend dat leden niet boven kiezers gaan – en dat was enkele jaren voor de opkomst van Fortuyn, die gevestigde partijen deed geloven dat er sprake was van een aanzienlijke kloof tussen burgers en politiek, en die een brede beweging van de staat naar de straat in gang wist te zetten. Vijf jaar na de dood van Fortuyn schreef minister-president Balkenende in een brief aan Maarten Fortuyn over de blijvende invloed van diens broer Pim, onder meer vanwege het op de agenda zetten van ‘de kloof’.²⁷ Leden van het CDA gunnen – vergeleken met 1999 in 2008 – die gewone burgers of kiezers evenwel bepaald niet meer invloed op verkozen afgevaardigden dan het meer selecte groepje partij-leden.

De eventuele aanwezigheid van het bestaan van bloedgroepen is uiteraard vooral dan relevant, als men binnen de partij bang is voor verdeeldheid langs deze religieuze lijn. In meer algemene zin blijkt het zo te zijn dat, ongeacht de aard van de discussie en de onderliggende scheidslijnen, men binnen het CDA overwegend van mening is dat een debat in de partij de eenheid van de partij niet in

gevaar mag brengen. Meerderheden van zowel katholieke als protestantse leden zijn deze mening toegedaan en slechts ongeveer 20 procent in de onderscheiden bloedgroepen is het oneens met de betreffende stelling; onder protestantse leden heeft deze mening aan aanhang ingeboet vergeleken met 1999. Overigens is het CDA niet de enige partij waar een meerderheid het (helemaal) eens is met de stelling dat de eenheid van de partij niet door interne discussie in gevaar mag worden gebracht: van de SGP vindt 66 procent van de leden dit. Bij andere partijen is de huiver op dit punt iets of veel geringer, zoals bij de VVD (46 procent), ChristenUnie (45 procent), PVDA (36 procent), D66 (20 procent) en GroenLinks (17 procent).

Bloedgroepen en coalitievoorkeur

Een van de onderwerpen waarover men binnen een partij intern ernstig van mening zou kunnen verschillen, heeft te maken met de geprefereerde coalitie waarvan men na de landelijke verkiezingen deel zou kunnen en mogen uitmaken. Na de Kamerverkiezingen van juni 2010 bijvoorbeeld vertoonde het CDA op dit punt verdeeldheid. In de aanloop van de verkiezingen hadden enkele prominente christendemocratische ex-politici als Willem Aantjes, Dries van Agt en Ruud Lubbers al laten weten dat samenwerking in een kabinet met de PVV van Geert Wilders eigenlijk onbespreekbaar zou moeten zijn. Pal na de verkiezingen liet de nieuwe partijleider Verhagen even in het midden of een coalitie van CDA, VVD en PVV een optie was of niet, waarmee weer andere christelijke kopstukken als de oud-CNV-voorzitter Doekle Terpstra en oud-minister Peter Kooijmans nogal ongelukkig waren.²⁸ In het Tweede Kamerdebat begin juli 2010 over de eerste informatiefase leek Verhagen duidelijkheid te verschaffen door nadrukkelijk te verklaren dat de verschillen tussen de PVV en het CDA op rechtsstatelijk terrein principieel waren, waarover niet te onderhandelen viel. Maar het kan verkeren, wist Bredero lang geleden al. Columnist Theodor Holman liet Verhagen in een latere fase van het proces van kabinetsformatie, toen de PVV als gevolg van een initiatief van informateur Lubbers toch weer in beeld kwam, hevig ijlen als gevolg van een kwaal genaamd 'CDA-bloedgroepen'.²⁹

Er kwam uiteindelijk toch een kabinet tot stand dat mede mogelijk werd gemaakt door parlementaire (gedoog)steun van de PVV, al betreft het strikt genomen een regeringscoalitie van slechts het CDA en de VVD. Deze constructie van 'contract parliamantarism' is nieuw voor Nederland, en de vraag naar regeringssamenwerking in het ledenonderzoek zal begrepen zijn als een vraag naar partijpolitieke samenwerking in meerderheidscoalities.³⁰ Bij de in juni 2008 voorgelegde vraag met welke (afzonderlijke) partijen het CDA na de volgende Tweede Kamerverkiezingen het best een dergelijke coalitie zou kunnen vormen, kruiste vrijwel niemand de PVV als optie aan: zowel onder katholieke als onder protestantse leden deed niet meer dan 1 procent dat (zie tabel 6). Daarmee was de PVV – toen nog vertegenwoordigd met negen zetels in de Kamer maar hoger scorend in de peilingen –

de minst geliefde coalitiepartner.³¹ Het latere verzet binnen de christendemocratische gelederen tegen vergaande samenwerking van het CDA met de PVV in de innovatieve constructie die het kabinet-Rutte opleverde, is dan ook niet onbegrijpelijk. Eerder is het tegen deze achtergrond opmerkelijk dat op het beslissende congres op 2 oktober 2010 een ruime meerderheid van 68 procent van de ongeveer 4000 aanwezige partijleden groen licht gaf. Hierbij kan de opvatting een rol hebben gespeeld dat het toch echt hoog tijd was voor een nieuwe regering, plus dat er weinig alternatieven leken te zijn, alsook dat in de gekozen variant nog voldoende distantie bestond tussen de eigen partij en de weinig geliefde PVV.

Bij de geringe animo om met de PVV als volwaardige coalitiepartner in zee te gaan, moet opgemerkt worden dat Trots op Nederland (TON) van Rita Verdonk in juni 2008 nog door een deel van vooral de katholieke leden van het CDA als een mogelijke coalitiepartner werd beschouwd. Toen het perspectief van electoraal succes voor TON in 2010 was verdwenen en dat voor de PVV was gegroeid, zouden die leden die trend gevolgd kunnen hebben, maar daarover bestaan echter geen ons bekende gegevens. In elk geval werkten de leden van het CDA nog in 2008 liever in een meerderheidskabinet samen met partijen als SP of GroenLinks aan de linkerzijde en TON aan de rechterzijde van het politieke spectrum dan met de PVV. Voor een op de vijf leden was ook D66 een optie, maar de meest geprefereerde politieke bondgenoten waren de VVD en de daadwerkelijke partners op het moment van de enquête, de ChristenUnie en de PVDA. Katholieken en protestanten hadden hier echter uiteenlopende voorkeuren: onder de eerste groep leden was het grootste deel geporteerd voor de VVD (59 procent), gevolgd door de PVDA (51 procent) en de ChristenUnie (44 procent). Bij de protestantse leden hadden PVDA en ChristenUnie een gelijke voorkeur (64 procent), op enige afstand gevolgd door de VVD (41 procent). Gezien hun iets linksere oriëntatie (in de betekenis van links-rechts zelfplaatsing) is dit verschil in coalitievoorkeur tussen de twee bloedgroepen niet heel verwonderlijk, maar een verschil is het wel. En op dit punt heeft zich tussen 1999 en 2008 enige verwijdering voorgedaan: in het eerstgenoemde jaar liepen de voorkeuren voor geprefereerde coalitiepartners minder sterk uiteen dan in 2008.

Het is overigens opvallend dat de coalitie die premier en partijleider Balkenende voor de verkiezingen van juni 2010 even leek te wensen van partijen die bij uitstek hervormingsgezind zouden zijn – te weten de eigen partij plus GroenLinks, D66 en de VVD – althans in juni 2008 niet bij leden van het CDA was opgekomen als wenselijke optie. Toen ging, vooral onder protestantse leden, de voorkeur nog altijd uit naar de partijen van de zittende coalitie.

Tabel 6. CDA-bloedgroepen en coalitievoorkeur, 1999 en 2008

<i>Partijleden en hun voorkeur voor coalitiepartijen</i>	Bloedgroepen CDA			
	2008		1999	
	katholiek	protestants	katholiek	protestants
<i>Afzonderlijke partijen die het best een coalitie kunnen vormen (in %)</i>				
– CDA	97	100	89	88
– ChristenUnie	44	64	nvt	nvt
– GPV	nvt	nvt	7	15
– RPF	nvt	nvt	8	17
– D66	19	20	11	6
– GroenLinks	5	7	19	25
– PVDA	51	64	59	64
– PVDD	–	0	nvt	nvt
– PVV	1	1	nvt	nvt
– SGP	4	4	6	8
– SP	9	4	3	2
– TON	11	3	nvt	nvt
– VVD	59	41	41	39
N=	152	263	261	300
<i>Combinaties van partijen die het best een coalitie kunnen vormen</i>				
– PVDA-CDA-CU [1999: RPF/GPV]	17	36	3	4
– CDA-VVD-PVV	1	1	nvt	nvt
– PVDA-CDA-VVD	15	12	16	18
– GroenLinks-D66-CDA-VVD	1	–	–	–
N=	167	279	261	300

Bron: Leids Partijledenonderzoek 1999 en 2008

– In het onderzoek is niet gevraagd naar volledige coalities, maar naar afzonderlijke partijen als coalitiegeenoot; de in de onderste rij van de tabel gepresenteerde combinaties zijn later geconstrueerd op basis van die afzonderlijke voorkeuren.

Slot

Het ledenbestand van het CDA geeft weinig aanleiding om te spreken van ‘bloedgroepen’. Katholieken en protestanten verschillen, behalve wat hun kerkelijke affiliatie betreft, feitelijk nauwelijks van elkaar. Hun demografische en sociale

achtergrondkenmerken alsmede hun opvattingen over specifieke politieke kwesties of het functioneren van de partij lopen niet sterk uiteen. Een klein verschil is waarneembaar bij de zelfplaatsing in termen van links en rechts: katholieke CDA'ers zijn de laatste tien jaar wat meer naar rechts opgeschoven dan protestantse, maar voor beide groepen geldt dat ongeveer twee derde van de leden zich (althans in 2008) aan de rechterkant van het politieke spectrum plaatst. Een groter verschil is waarneembaar bij coalitievoorkeuren gemeten aan de hand van afzonderlijke partijen: de toenmalige coalitie van CDA, PVDA en ChristenUnie kreeg in 2008 de meeste voorkeur van beide groepen, maar van de protestantse leden wel duidelijk meer dan van de katholieke. Een coalitie met de PVV was destijds overigens voor geen van beide groepen een serieuze optie; slechts de spreekwoordelijke uitzondering op de regel noemde de partij van Wilders een gewenste coalitiepartner.

CDA-leden zoals wij ze in het voorgaande hebben leren kennen, rechtvaardigen het voortdurende gebruik van de term 'bloedgroepen' niet.³² Een oververtegenwoordiging van een van beide groepen leidt niet tot een in demografisch of politiek-inhoudelijk opzicht andere partij of politieke richting. Protestanten en katholieken kunnen zich op die vlakken goed door elkaar vertegenwoordigd weten. Daarbij is het zo dat de ledenachterban als geheel in de periode 1999-2008 enigszins naar rechts lijkt te zijn opgeschoven. Dat bleek niet alleen zo te zijn in overkoepelende ideologische termen van links-rechts zelfplaatsing; ook ten aanzien van enkele afzonderlijke politieke vraagstukken lijkt verschuiving in rechtse richting te hebben plaatsgevonden. Dat geldt dan niet voor het onderwerp euthanasie, maar wel voor een tegenwoordig wellicht zwaarderwegend vraagstuk als dat met betrekking tot de Europese eenwording. Het gemiddelde standpunt ten aanzien van criminaliteit duidt op een geprefereerde hardere aanpak, en allochtonen hebben zich naar de mening van het gemiddelde CDA-lid simpelweg aan te passen aan de Nederlandse cultuur en gewoonten. Een conservatief standpunt ten aanzien van juist deze maatschappelijke en politieke vraagstukken, die door vele Nederlanders worden gerekend tot de allerbelangrijkste nationale problemen, geeft gemakkelijk en met recht een indruk van een verrechtsing van het CDA, althans wat zijn leden betreft.³³ Maar misschien niet overtuigend of niet rechts genoeg, speculeren we nog een keer met de verkiezingsuitslag van 9 juni 2010 in het achterhoofd.

Terug naar de bloedgroepen. Waarom steekt die term toch zo nu en dan de kop op? Is het misschien pure, strikte religieuze en kerkelijke identificatie die een rol speelt? Een protestants CDA-lid mag in dat geval qua achtergrond en opvattingen inwisselbaar zijn voor een katholiek CDA-lid, hij of zij blijft protestant, dus niet 'één van ons'. En andersom. Indien een dergelijke kerkelijke identificatie de verklaring zou zijn voor het op gezette tijden opduiken van het begrip 'bloedgroep', zou men trouwens mogen verwachten dat dat voor beide groepen geldt: protestanten klagen over te weinig protestanten op zichtbare (top)posities in de partij, katholieken doen hetzelfde over te weinig katholieken. Maar de in de inleiding van deze bijdrage genoemde voorbeelden uit het voorjaar van 2010 doen een mogelijk andere verklaring vermoeden. De term 'bloedgroep' werd van stal gehaald

bij een gepercipieerde ondervertegenwoordiging van zichtbare katholieken uit het zuiden, en dan met name uit Limburg en Brabant. Zo hielp een hoog op de lijst geplaatste katholiek uit de Randstad of uit Twente kennelijk niet om dat gevoel van ondervertegenwoordiging weg te nemen. Het gaat hierbij aldus om regionale vertegenwoordiging: geen religie, maar regio. Opvallend genoeg werd deze keuze voor regio wel onverbloemd gemaakt door de CDA-afdelingen van vijf grote steden in Noord-Brabant, die in juli 2010 expliciet aangaven een Brabander te willen als nieuwe landelijke partijvoorzitter.³⁴

Waarom dan toch zo vaak de term ‘bloedgroep’ erbij gehaald? Een mogelijke verklaring daarvoor zou weer zijn dat het hameren op regionale vertegenwoordiging zowel minder substantie zou hebben als minder effectief is. Alle partijen kampen met het probleem van regionale spreiding van kandidaten op hun verkiezingslijsten en tegenover één provincie staan altijd elf andere. Door het probleem te presenteren als een verschil veroorzaakt door bloedgroepen of als een bloedgroepenstrijd tussen religies wordt het een heel specifiek CDA-probleem, met een nog altijd voor velen bekende achtergrond en geschiedenis, en krijgt het een veel zwaardere lading. Religie als vlag die een regionale lading dekt?

Slechts de wereld van gisteren?

Over de achtergrond en opvattingen van de kiezersaanhang van het CDA, 1977-2010

Joop van Holsteyn en Galen Irwin

‘Onze partij is er als klassieke middenpartij niet in geslaagd een voet aan de grond te krijgen in het klassieke centrum. [...] Hoe dat komt, daar moeten we goed naar kijken. Te verrechtst?’ Aldus Jan Schinkelshoek, een van de leden van de CDA-fractie die na de Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010 merkte dat er voor hem in eerste instantie geen plaats meer was in de nieuw verkozen volksvertegenwoordiging.¹ Het CDA was van 41 naar 21 zetels teruggevallen. Het dieptepunt in haar bestaan als fusiepartij van Anti-Revolutionaire Partij (ARP), Christelijk-Historische Unie (CHU) en Katholieke Volkspartij (KVP) was bereikt (zie tabel 1 in de bijlage). Eén keer eerder had het CDA een dergelijke forse daling meegemaakt, toen bij de Kamerverkiezingen in 1994 de stap terug van 54 naar 34 zetels werd gezet en vervolgens de onbekende weg richting oppositie werd ingeslagen.² Met die 34 zetels zou de partij overigens in 2010 met gemak de grootste partij zijn geweest.

Na een verdere daling in 1998 naar 29 zetels vond het CDA echter in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw toch weer de weg omhoog, daarmee onderstrepend dat de neergang van de christendemocratie in Nederland en diverse andere westerse landen geen door externe factoren gedetermineerde sociologische vanzelfsprekendheid of onomkeerbaar natuurverschijnsel was.³ Toen kwam echter 9 juni 2010, het diepste electorale dal waarin het CDA ooit terechtgekomen was.

Door sommigen werd het verlies van het CDA simpelweg toegeschreven aan partijleider Jan Peter Balkenende en de niet vlekkeloos – ‘U kijkt zo lief’⁴ – gevoerde campagne. Balkenende zou ‘zijn uiterste houdbaarheidsdatum’ hebben overschreden, zo vermoedden enkele CDA-leden al ruim voor de dramatische verkiezingsdag.⁵ Die interpretatie is niet onbegrijpelijk in een opinieklimaat waarin het idee dat het bij verkiezingen vooral om de poppetjes draait stevig gevestigd is. Er zijn echter vanuit wetenschappelijke optiek redenen om ernstig te twifelen aan de omvang van electorale persoonseffecten.⁶ Ook Schinkelshoek wenste verder te zien: ‘Door alleen maar te wijzen naar het partijleiderschap, zet je oogkleppen op en worden mogelijk dieperliggende oorzaken over het hoofd gezien.’ Hij dacht zelf, blijkens zijn verwijzingen naar de traditionele centrumpositie van zijn partij en haar mogelijke verrechtsing, aan politiek-inhoudelijke ontwikkelingen als

grondslag van het electorale wel en momenteel vooral wee van het CDA. Daarin stond hij niet alleen. Henk Woldring bijvoorbeeld, emeritus hoogleraar politieke filosofie en voormalig Eerste Kamerlid voor het CDA, meende eveneens dat zijn partij haar oorspronkelijke boodschap had verloochend en het electoraat een programma had voorgelegd dat 'geen authentiek CDA-geluid' bevatte en ronduit slecht was, want 'doorspekt met liberale ideeën'.⁷ Dagblad *Trouw* kopte na de presentatie van het conceptverkiezingsprogramma 'CDA-program opent de deur naar VVD', terwijl *NRC Handelsblad* iets soortgelijks meende te constateren: 'CDA buigt weer naar rechts'.⁸

Bij verkiezingen gaat het om het gecompliceerde samenspel van vraag (wat willen de kiezers?) en aanbod (wat bieden de partijen?). Volgens Woldring dient de verklaring van het slechte resultaat van het CDA primair aan de aanbodkant gezocht te worden: 'Waar geen voer is, heb je geen kippen.' Die pakkende maar voor kennelijk kakelende kiezers weinig vleende metafoor richt zich op de partijen, hier in het bijzonder op het CDA. Maar hoe zit het dan met de kiezers? Hoe zag en ziet de aanhang van het CDA eruit? Gaat het christendemocratische *appeal* nog slechts uit naar een slinkende groep van kerkgaande katholieke en protestantse Nederlanders? Is er steun voor het impliciete idee dat die aanhang al dertig jaar een vergelijkbare groep politiek gematigde, gelovige burgers vormt, die zich zo nu en dan, eerder als uitzondering dan als regel, niet meer aangesproken voelt door de partij? Of is er misschien (ook) bij de aanhang een ontwikkeling gaande (geweest), die mede verklaren kan waarom het CDA aan electorale aantrekkingskracht heeft verloren? Immers, als het zo zou zijn dat de kiezers naar rechts zijn opgeschoven, dan zou een forse nederlaag bij Kamerverkiezingen in het begin van de eenentwintigste eeuw op zichzelf niet vreemd zijn, of de partij zich nu wel of niet naar rechts zou hebben bewogen. Met de komst van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) en vervolgens de Partij voor de Vrijheid (PVV), kent de rechterkant van het speelveld, waar de VVD lange tijd de enige politieke actor van aanzienlijke omvang was, tenslotte een tegenwoordig onderlinge electorale strijd en toegenomen concurrentie. Voor kiesgerechtigden, voor wie het CDA een optie is, en die zich aan deze rechterkant van het electorale spectrum bevonden en bevinden, is het misschien niet zozeer het CDA dat vervreemd is geraakt van zijn kiezers, maar heeft de partij een (potentiële) achterban die niet als vanzelf zijn eieren in het christendemocratische mandje legt. Het beeld van de aanhang van het CDA dient, kortom, scherp gesteld te worden om hier meer over te kunnen zeggen: hoe zag en ziet het electoraat van het CDA er qua achtergrondkenmerken en vooral politiek-inhoudelijke opvattingen uit, en in hoeverre is er in de afgelopen decennia een verandering opgetreden in deze aanhang?

Aanpak en data

De schets van de kiezersaanhang van het CDA vindt plaats op basis van gegevens van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), een interuniversitair wetenschappelijk *survey*-onderzoek dat te beginnen in 1971 rondom alle Tweede Kamerverkiezingen is gehouden.⁹ Voor de gehele periode van het bestaan van het CDA zijn aldus data beschikbaar, zij het dat niet in opeenvolgende onderzoeken in alle gevallen identieke vragen zijn gesteld die een strikte, stringente vergelijking door de tijd mogelijk maken. Voor een zinvolle vergelijking zijn de beschikbare en in hoge mate equivalente vragen echter zonder meer bruikbaar. Voor deze bijdrage is gebruikgemaakt van het geïntegreerde bestand dat recentelijk via Data Archiving and Networked Services (DANS) beschikbaar is gekomen en waarvan een groot deel van de gegevens is gepubliceerd in de vorm van ‘rechte tellingen’, aangevuld met voorlopige gegevens van het NKO 2010.¹⁰ We beginnen onze vergelijking (zo mogelijk) met gegevens voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977. Het CDA bestond toen weliswaar nog niet als fusiepartij, maar ARP, CHU en KVP hadden onder die naam al wel een federatie gevormd. Bij deze verkiezingen presenteerden zij zich als gezamenlijke CDA-lijst aan de kiezers, waarmee het CDA aldus vanuit electoraal perspectief als politieke partij opereerde.

Een scherp beeld heeft contrast nodig. Om deze reden wordt niet slechts de aanhang van het CDA voor de periode 1977-2010 beschreven (strikt genomen: de telkens nieuwe aanhang zoals het CDA die zich bij opeenvolgende verkiezingen wist te verwerven), maar worden tevens de vergelijkbare gegevens voor het electoraat van de PVDA en de VVD weergegeven. Niet alleen krijgen de kenmerken van de CDA-aanhang dan werkelijk betekenis, maar in de vergelijking met de over de afgelopen dertig jaar gezien grootste partij ter linker- respectievelijk rechterzijde van het CDA kan ook worden nagegaan of de kiezers van het CDA meer of minder zijn gaan denken als de sociaaldemocratische dan wel conservatief-liberale aanhang. De vraag naar mogelijke verrechtsing op het niveau van de kiezers, in algemene zin of ten aanzien van specifieke vraagstukken, kan dan meer gefundeerd worden behandeld. Dat die vergelijking niet met alle partijen wordt gepresenteerd, heeft primair praktische redenen: er zijn erg véél andere partijen, en die andere partijen hebben vrijwel alle een minder lange geschiedenis dan het CDA en/of zijn te gering van omvang om met voldoende respondenten vertegenwoordigd in (de opeenvolgende steekproeven van) het NKO.

Tot slot nog voor de volledigheid de opmerking dat het in het navolgende gaat om een *beschrijving* van de aanhang van het CDA. Het gaat aldus niet om een serie verklarende analyses van kiesgedrag en verklaringen van een keuze voor het CDA in de periode 1977-2010. Daarmee is de ambitie van deze bijdrage vanuit analytisch perspectief bescheiden. Maar ook weer niet te bescheiden: we zullen op basis van onze bevindingen in staat zijn om uitspraken te doen over het verleden, het heden en wellicht zelfs de toekomst van het CDA, een toekomst die zeker niet minder ‘in

het teken van het dreigende confessionele machtsverval' zal komen te staan dan het ontstaan van het CDA dertig jaar geleden.¹¹

Achtergrondkenmerken van de CDA-kiezersaanhang door de jaren heen

Alvorens in te gaan op inhoudelijke opvattingen van de groepen kiezers die bij opeenvolgende Kamerverkiezingen het CDA hun stem gaven, staan we kort stil bij enkele demografische kenmerken van deze aanhangers. Het CDA is met zijn dertig jaar weliswaar een relatief jonge partij, maar de bouwstenen ervan stammen uit een verzuild verleden, waarin primair religie een bij verkiezingen sterke stuwende kracht vormde.¹² Nu is al vaker iets te vroeg afscheid van de verzuiling genomen, op basis van een gecombineerd proces van ontkerkelijking en ontzuiling, maar kiezers die zich nog volgens die aloude structuur electoraal bewegen, nemen als vanzelf af in aantal en daarmee in electoraal belang.¹³ Dan zou het resultaat van het CDA in hoge mate afhangen van een voortdurend krimpend, vergrijzend segment van het Nederlandse electoraat. En dan is inderdaad, zoals emeritus hoogleraar godsdienstsociologie Gerard Dekker na de Kamerverkiezingen van juni 2010 opmerkte, het verval van christelijke partijen te verwachten, conform de gestage afname van het aantal kerkgangers in Nederland.¹⁴ Mocht de partij evenmin slagen om, met behulp van een gecombineerde defensieve en offensieve campagnestrategie, de traditionele aanhang aan te vullen met nieuwe, vooral ook jongere en waarschijnlijk tevens seculiere kiezers, dan is volgens het somberste scenario op afzienbare termijn het electorale lot van het CDA bezegeld.¹⁵

Als we kijken naar de leeftijdsopbouw van de kiezersaanhang van het CDA door de jaren heen, dan krijgen we althans een eerste indruk van het werkelijkheidsgehalte van dit doemscenario. Toen het CDA in 1977 voor de eerste maal met een gezamenlijke lijst aan de Tweede Kamerverkiezingen deelnam, lag de gemiddelde leeftijd van zijn kiezers op 46 jaar (zie tabel 1). In de jaren tachtig van de vorige eeuw bleef de gemiddelde leeftijd onder de 50 (al ontbreken helaas gegevens voor 1989), maar in ieder geval sinds 1994 is de gemiddelde CDA-kiezer 50-plusser.¹⁶ In 2010 was de gemiddelde leeftijd van de CDA-kiezersaanhang 56, het hoogste gemiddelde voor alle gepresenteerde jaren. Daarmee is de christendemocratische aanhang ten opzichte van die van PVDA en VVD aan de oude kant, al zien we vooral bij de PVDA een eveneens oplopende gemiddelde leeftijd van de aanhang. Bij de sociaaldemocraten lag het gemiddelde rond 1980 op 43, maar bij de verkiezingen van de eenentwintigste eeuw schommelde die leeftijd rond de 50. De aanhang van de VVD is gemiddeld een paar jaar jonger dan die van CDA en PVDA. Dit hangt samen met het feit dat de partij onder haar kiezers een groter segment jongeren, dat wil hier zeggen kiezers die niet ouder zijn dan 35 jaar, kent. Hier zien we een duidelijk contrast tussen de VVD enerzijds en de PVDA en vooral het CDA anderzijds: onder de aanhang van eerstgenoemde partij vinden we over vrijwel de hele periode 1977-2010 meer jongere dan oudere (60-plus) kiezers, terwijl bij PVDA en bovenal

Tabel 1. Enkele kenmerken van de kiezersaanhang van CDA, PVDA en VVD, 1977-2010

	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010
<i>Gemiddelde leeftijd</i>											
- CDA	46	47	48	48	—	52	54	53	50	51	56
- PVDA	43	43	44	44	—	48	45	51	49	49	52
- VVD	41	42	41	42	—	43	43	49	46	46	46
<i>Aanhang naar leeftijdsgroepen (%)</i>											
CDA											
- 17-35 jaar	30	30	28	25	—	23	16	16	13	19	15
- 60+	28	28	29	31	—	40	42	38	29	34	47
PVDA											
- 17-35 jaar	44	42	39	38	—	24	28	14	15	18	18
- 60+	22	22	22	25	—	27	20	28	23	27	34
VVD											
- 17-35 jaar	43	41	41	34	—	36	36	17	23	23	25
- 60+	17	18	17	15	—	18	15	26	19	22	23
<i>Aanhang naar religie (%)</i>											
CDA											
- katholiek	55	59	58	51	47	52	51	46	42	40	44
- protestants	38	36	35	31	34	36	39	33	37	28	32
- anders	1	1	1	3	3	1	2	3	4	2	6
- geen religie	6	4	6	16	15	11	7	19	18	31	18
PVDA											
- katholiek	24	27	21	22	22	16	25	16	18	17	16
- protestants	22	22	18	13	16	17	13	16	13	13	11
- anders	1	1	5	4	5	4	5	4	5	6	10
- geen religie	53	50	56	60	57	63	56	64	65	65	63
VVD											
- katholiek	28	27	33	28	20	23	23	23	22	22	19
- protestants	32	28	22	16	13	21	16	17	13	10	11
- anders	4	5	5	5	8	3	3	5	5	3	4
- geen religie	36	40	40	51	59	53	58	56	61	65	66
<i>Geloof goede wegwijzer politiek</i>											
[helemaal] mee eens (%)											
- CDA	71	72	74	65	66	72	76	63	61	53	53
- PVDA	17	22	13	20	21	20	32	19	20	24	21
- VVD	30	40	35	31	25	26	26	28	17	26	15

Tabel 1. (vervolg)

	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010
<i>Partijverbondenheid</i>											
[zeer] overtuigd aanhanger (%)											
– CDA	26	31	36	24	25	29	37	34	–	27	35
– PVDA	30	19	33	28	19	24	22	36	–	28	25
– VVD	17	16	30	31	21	20	18	29	–	25	25
<i>Partijtrouw</i>											
stemt altijd op dezelfde partij (%)											
– CDA	46	62	68	51	50	64	50	34	35	–	–
– PVDA	72	66	56	60	53	46	42	47	31	–	–
– VVD	47	42	36	50	46	40	35	37	32	–	–

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek, diverse jaren

CDA de ouderen de overhand hebben op de jongste leeftijdsgroep. In de beginjaren van het CDA waren oud en jong keurig in evenwicht, waarbij beide leeftijdsgroepen vertegenwoordigd waren met ongeveer 30 procent, maar in 1998 en vervolgens het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw telde de CDA-aanhang op elke kiezer jonger dan 35 jaar ten minste twee kiezers die de 60 gepasseerd waren. Het electoraal slechte jaar 2010 heeft die ratio alleen maar schever in het nadeel van de jongeren getrokken.

Het spectaculaire, onverwachte resultaat van het CDA bij de verkiezingen van 1986 verrijkte het politieke vocabulaire met de term ‘omgekeerde doorbraak’.¹⁷ Het CDA zou erin geslaagd zijn relatief veel niet-godsdienstige kiezers voor zich te winnen. Als dat verschijnsel zich voordoet, dan zou de aanhang van het CDA in termen van religieus profiel veranderen. Immers, als een groter deel van de groeiende groep niet in de christelijke traditie godsdienstige kiezers de weg naar het CDA wist of weet te vinden, dan moet het logischerwijze omgekeerd zo zijn dat die niet-godsdienstige kiezers een steeds groter aandeel vorm(d)en van de aanhang van het CDA.¹⁸

Van aanwijzingen voor een omgekeerde doorbraak lijkt inderdaad enige sprake te zijn, en dan vooral bij meer recente verkiezingen. In eerdere jaren hing het overgrote deel van de CDA-kiezers de katholieke dan wel de protestantse geloofs-overtuiging aan, met katholieken voortdurend als grootste afzonderlijke groep, en vormden niet-gelovige kiezers slechts een uiterst bescheiden deel van de aanhang, met lichte uitschieters in de succesjaren 1986 en 1989. In de daaropvolgende

electoraal zware jaren 1994 en 1998 viel het CDA terug op een kleinere harde kern van aanhangers, onder wie zich maar weinig niet-gelovigen bevonden. Pas bij de eerste drie succesvolle verkiezingen van deze eeuw zien we het aandeel niet-godsdienstige kiezers stijgen, in 2006 opmerkelijk genoeg tot zelfs ruim 30 procent. In dat jaar is voor de eerste – en vooralsnog enige, gezien de gegevens voor 2010 – maal in de geschiedenis van het CDA het aandeel niet-godsdienstige kiezers met 31 procent groter dan dat van protestantse kiezers (28 procent), mogelijk als gevolg van de voortgaande strijd om deze laatste electorale categorie met kleinere protestants-christelijke partijen, terwijl zelfs het aandeel katholieken (40 procent) enigszins benaderd wordt.¹⁹ Dat is goed en slecht nieuws tegelijk: het is voor het CDA positief dat niet-godsdienstige kiezers de partij wensen te steunen, maar de schaduwzijde is dat deze kiezers geen van oudsher bestaande band met de partij hebben en wellicht bij een volgende gelegenheid een andere keuze maken – vvd of pvv bijvoorbeeld, zoals bij de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010.

Andere gegevens onderstrepen de veranderende betekenis van religie voor de aanhang van het CDA. Zo was in de eerste twintig jaar van het bestaan van de partij een overgrote meerderheid van ongeveer driekwart van de kiezers van het CDA het (helemaal) eens met de stelling dat het geloof voor de politiek een goede wegwijzer is, zij het dat – ongetwijfeld als gevolg van de ruimere steun onder niet-godsdienstige kiezers – in 1986 en 1989 die meerderheid ‘slechts’ twee derde van de aanhang betrof. In de relatief goede verkiezingsjaren 2002 en 2003 lag het percentage instemmers daar iets onder, om in 2006 plots te zakken naar 53 procent – een percentage dat ook voor 2010 kon worden genoteerd. Is dit wellicht een echo van het gesignaleerde grote(re) aantal niet-godsdienstige kiezers onder de aanhang van het CDA en de sluimerende secularisering van het kiezersbestand? Overigens is de opvatting dat het geloof in de politiek een goede wegwijzer kan zijn niet exclusief voorbehouden aan kiezers van een confessionele partij als het CDA. Ook onder de aanhang van de pvda en de vvd kan deze stelling op enige sympathie rekenen, al hoeft dit niet te betekenen dat men dit op zichzelf betreft – wat toch bij de aanhang van het CDA de meest logische interpretatie is –, maar dat men zich realiseert dat het geloof voor anderen in de politiek een goede wegwijzer kan vormen.

Dat het CDA voor zijn electorale steun niet uitsluitend meer is aangewezen op zijn vaste religieuze, vergrijzende achterban, maar zich daadwerkelijk weet te mengen in de strijd om de zwevende dan wel geëmancipeerde Nederlandse kiezer, kan ook worden begrepen uit enkele gegevens met betrekking tot partijverbondenheid en partijtrouw van de CDA-aanhang.²⁰ Hierbij gaat het dan ten eerste om de vraag of men zich als kiezer van een partij een (zeer) overtuigd aanhanger van die partij acht. Voor het CDA is in alle jaren zo ongeveer tussen de 25 en 35 procent van de kiezers van mening een overtuigd aanhanger te zijn. Voor de pvda en de vvd is dat niet echt anders, hoewel de liberalen ook enkele jaren kennen waarbij het aandeel (zeer) overtuigde aanhangers onder de 20 procent ligt.

Van groter belang is dat het CDA nadrukkelijk te maken heeft met de sterk gegroeide ‘volatiliteit’ van het Nederlandse electoraat. De Nederlandse kiezer wisselt meer dan ooit van partijkeuze en doet dat ook in internationaal vergelijkend perspectief recentelijk erg veel, zij het dat de wisselingen veelal plaatsvinden tussen een beperkt aantal van twee of drie verwante partijen.²¹ Van de aanhang van het CDA gaf in 1977 een minderheid van 46 procent aan dat men altijd op dezelfde partij had gestemd – maar wat dat precies betekende bij de keuze voor oude wijnen in een nieuwe zak is niet echt helder. Cijfers voor latere jaren lijken erop te wijzen dat wel degelijk een meerderheid van de aanhang altijd al op de betreffende partij – en in de herinnering kunnen de constituerende partijen ARP, CHU en KVP en het CDA als één partij worden beschouwd – had gestemd. Met het politiek zo bijzonder roerige jaar 2002 kwam daarin verandering, toen nog maar ruim een derde deel van de CDA-kiezers aangaf altijd al op de partij te hebben gestemd. In 2003 was het niet anders, en daarmee kent het CDA, evenals de PVDA en de VVD, die eveneens een verleden hebben dat terugreikt tot in de periode van verzuiling, een ruime meerderheid van kiezers die wel eens van partij zijn gewisseld.²² Misschien met uitzondering van een partij als de SGP is al met al geen enkele partij haar electorale toekomst zeker, ook een gevestigde partij als het CDA niet.

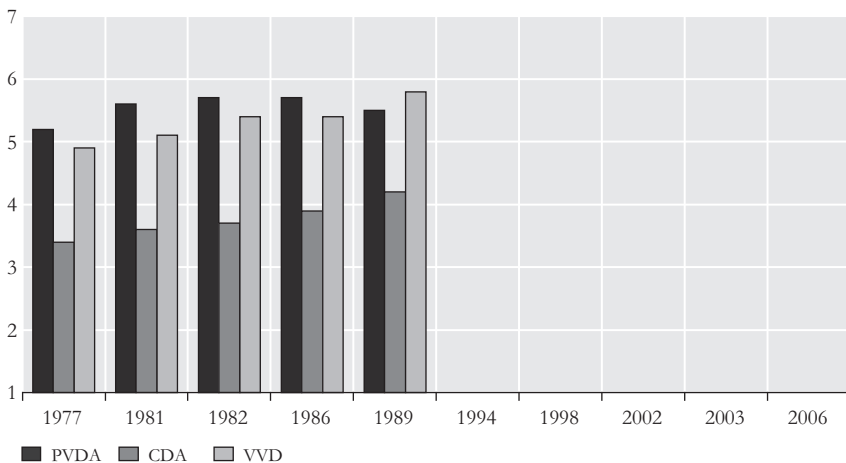
Opvattingen van de CDA-kiezersaanhang door de jaren heen

Bij een stabiele aanhang zou de vraag naar mogelijke wijzigingen in opvattingen al relevant en interessant genoeg zijn, maar dat is te meer het geval als de voortdurend wisselende aanhang van een partij van verkiezingen op verkiezing niet alleen uit trouwe, vaste kiezers bestaat, maar vooral ook uit kiezers die nu eens wel en dan weer niet hun stem op het CDA uitbrengen. Hoe zien de opvattingen van de opeenvolgende christendemocratische electoraten als geheel eruit? En hoe verhouden die opvattingen zich tot die van andere kiezersgroepen, met name weer die van PVDA en VVD? In deze paragraaf wordt hierbij stilgestaan aan de hand van enkele politieke vraagstukken waarover in NKO's bij herhaling vragen zijn gesteld, zij het overigens zelden voor de gehele periode 1977-2010.

Hoewel misschien niet (meer) van het grootste belang voor de Nederlandse politiek als zodanig, beginnen we met enkele ethische kwesties, te weten het abortus- en euthanasievraagstuk, waarvan tenslotte verwacht mag worden dat zij onderscheidend waren en wellicht nog altijd zijn voor confessionele versus seculiere partijen. Deze issues zijn dan ook wel opgevat als manifestaties van een onderliggende ethisch-religieuze dimensie in de Nederlandse politiek; de politieke gevoeligheid van bijvoorbeeld het abortusvraagstuk heeft er mede voor gezorgd dat Nederland er pas laat toe is overgegaan de wettelijke regels aan te passen aan een ondertussen gegroeide maatschappelijke praktijk.²³ Dat de aanhang van het CDA, de PVDA en de VVD zich op dit vraagstuk anders positioneerde, blijkt uit figuur 1, waarin de gemiddelde positie van de kiezers voor de verkiezingsjaren in de periode

1977-1989 is weergegeven. De kiezersaanhang van het CDA maakt op dit punt een duidelijke ontwikkeling door. De gemiddelde score van 3,4 in 1977 wijst nog op een neiging naar het standpunt dat de overheid ‘onder alle omstandigheden abortus verbieden’ moet, maar jaar op jaar schuift deze positie langzaam in liberale richting op. De gemiddelde positie van de CDA-kiezers in 1989 zat met 4,2 voorbij het midden van de bij de vraag gehanteerde zevenpuntsschaal en duidt op een overwegend – hoe voorzichtig ook – meegaan met het idee dat het het recht van iedere vrouw is ‘om zelf te kunnen beslissen of zij een abortus wil of niet’. De aanhang van de PVDA en de VVD was al langer en met meer stelligheid deze opvatting toegedaan. Aan het einde van de jaren tachtig van de vorige eeuw leek het principiële verschil van inzicht tussen de drie kiezersgroepen tot op zekere hoogte verdwenen te zijn.

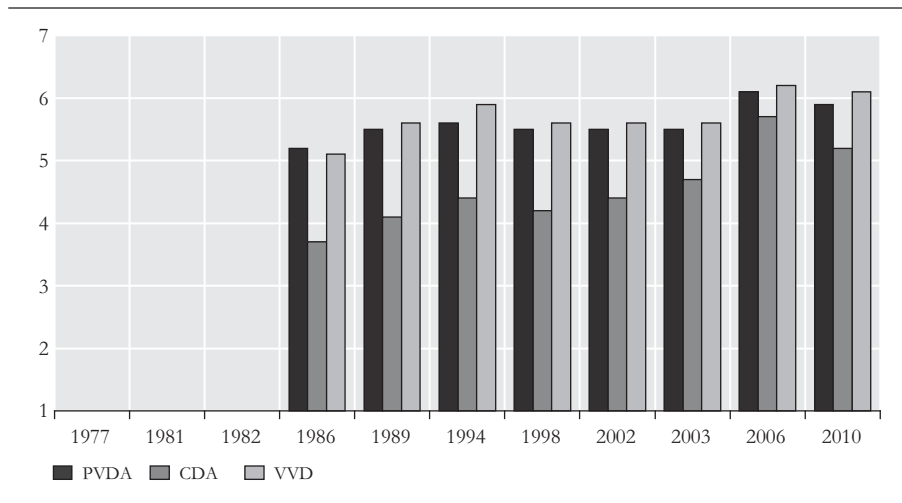
Figuur 1. Opvatting over abortus bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1977-1989 (gemiddelde positie 7-puntsschaal; 1 = verbieden; 7 = vrouw beslist)

Het in het begin van de jaren tachtig na zo veel moeite bereikte compromis aangaande het abortusvraagstuk deed de politicologe Joyce Outshoorn vermoeden dat het thema niet snel nogmaals op de politieke agenda zou verschijnen: ‘Gegeven [...] de ervaringen uit de abortusstrijd bij politici en de politieke partijen tijdens de debatten van de afgelopen twintig jaar valt te verwachten dat men in deze kringen niet zal staan te springen om de moeizaam bereikte consensus van 1981 op de helling te zetten.’²⁴ Haar veronderstelling is correct gebleken, maar een verwant en eveneens aan de ethische dimensie gerelateerd vraagstuk won vervolgens aan belang: de euthanasieproblematiek.²⁵ De verwachting dat ook ten aanzien van deze kwestie de aanhang van het CDA als confessionele partij een heel andere positie

zou innemen dan die van PVDA en VVD is gerechtvaardigd, maar wordt slechts beperkt gesteund door de feiten (zie figuur 2). Sterker nog dan bij het abortusvraagstuk heeft de aanhang van het CDA zich namelijk meer en meer bekend in liberale richting en als groep een positie ingenomen die zich in recente jaren nauwelijks laat onderscheiden van die van de aanhang van de PVDA en de VVD. In 1986 was men met een gemiddelde score van 3,7 nog enigszins van mening dat het verboden zou moeten blijven 'dat een arts het leven van een patiënt op diens verzoek kan beëindigen'. Twintig jaar en overigens tal van ontwikkelingen in de euthanasieregelgeving en -praktijk later liet de CDA-aanhang met een score van 5,7 zo goed als alle terughoudendheid varen en was men, evenals de aanhang van de PVDA (6,1) en de VVD (6,2), van mening dat euthanasie 'mogelijk moet zijn als de patiënt daarom vraagt'. De iets terughoudender positie die de CDA-aanhang vervolgens in 2010 inneemt (gemiddelde score 5,2) laat zich wellicht het best begrijpen door het feit dat de partij op haar oude, meer traditionele aanhang zal zijn teruggevallen.

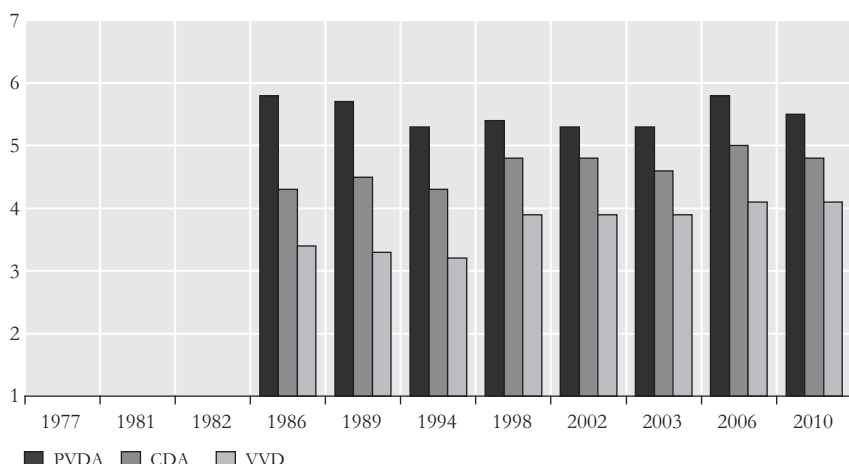
Figuur 2. Opvatting over euthanasie bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1986-2010 (gemiddelde positie 7-puntsschaal; 1 = verbieden; 7 = toestaan)

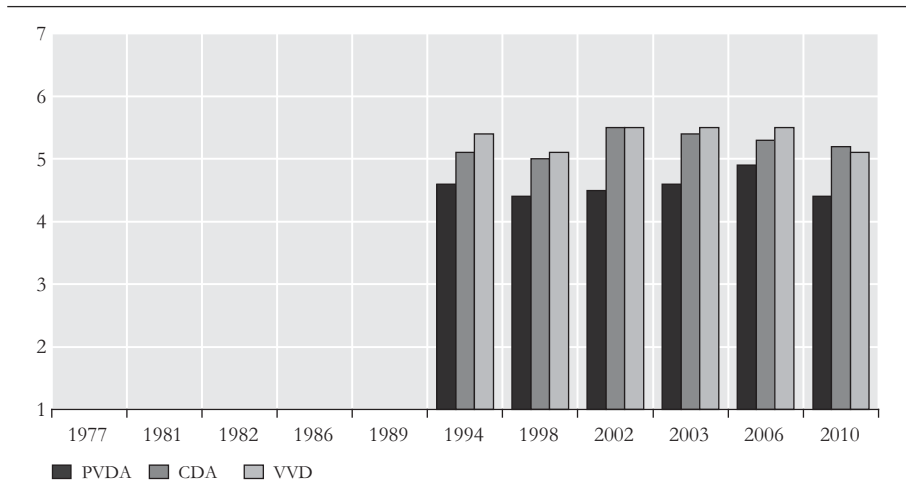
De convergentie van standpunten op ethische kwesties van de aanhang van CDA, PVDA en VVD die zich deed vermoeden bij het abortusvraagstuk lijkt wat betreft de opstelling ten aanzien van euthanasie in grote lijnen te worden bevestigd. Die convergentie betekent tegelijkertijd een verlies van eigenheid van het CDA in dergelijke aan religie te verknopen vraagstukken, en maakt het denkbaar dat kiezers die (nog altijd) grote moeite hebben met de acceptatie van euthanasie en mogelijk verwante ethische problemen dan wel regelrecht tegen zijn, zich bij deze partij minder thuis voelen dan bij bijvoorbeeld de ChristenUnie of de SGP.

Voor het Nederlandse electoraat en partijstelsel als geheel zijn allicht sociaal-economische vraagstukken, die op hun beurt indicatief zijn voor de dominante indeling of tegenstelling van links versus rechts in de politiek (waarover zo dadelijk meer), van meer gewicht dan ethische kwesties. Op sociaaleconomisch terrein zou het CDA niet zozeer tegenover PVDA en VVD staan, maar veeleer een centrumpositie tussen deze partijen innemen. Als men het CDA ziet als middenpartij, dan kijkt men immers veelal door een sociaaleconomische, zo men wil links-rechts bril. Hierbij is het deelterrein van de inkomensverdeling van belang, in het bijzonder de vraag of sprake dient te zijn van nivellering dan wel denivellering. Deze vraag is in opeenvolgende NKO's in de periode 1986-2010 gesteld, en dan blijkt dat kiezers van het CDA als groep inderdaad een positie innamen tussen de kiezers van de PVDA aan de ene en de VVD aan de andere kant (zie figuur 3). De afstand tussen de aanhang van de drie partijen is in de loop der tijd wel verminderd, als gevolg van matiging van de neiging tot nivellering bij de PVDA-kiezers – die echter in 2006 en 2010 met scores van 5,8 respectievelijk 5,5 toch weer relatief stellig waren in hun wens de inkomensverschillen te verkleinen – en vooral een afnemend verlangen bij het VVD-electoraat om te pleiten voor een vergroting van verschillen in inkomens. Zoals gezegd zat de CDA-aanhang nu eens keurig in het midden (1994, 2003, 2010), dan weer iets dichterbij de aanhang van de PVDA (1998, 2002, 2006), en tot slot weer dichterbij de VVD-aanhang (1986, 1989).

Figuur 3. *Opvatting over inkomensverschillen bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1986-2010*
(gemiddelde positie 7-puntsschaal; 1 = moeten groter; 7 = moeten kleiner)

Figuur 4. *Opvatting over minderheden bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1994-2010 (gemiddelde positie 7-puntsschaal; 1 = behoud cultuur; 7 = volledig aanpassen)*

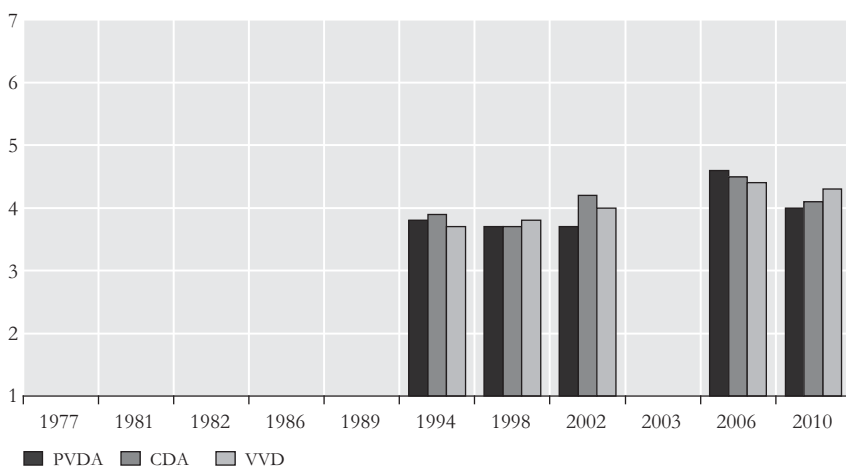

Over het aantal en de aard van de dimensies van het Nederlandse politieke en electorale bestel is het wetenschappelijke debat nog gaande, maar dat tegenwoordig belangwekkende vraagstukken rondom immigratie en integratie van (etnische) minderheden gegrond zijn in een derde dimensie is zonder meer verdedigbaar.²⁶ De kiezersaanhang van CDA, PVDA en VVD laat zich echter niet verdelen langs deze scheidslijn: zij zijn het gemiddeld genomen in grote lijnen met elkaar eens, althans in de periode 1994-2010, en dan vooral de aanhang van CDA en VVD (zie figuur 4). De kiezers van het CDA scoorden in 2006 gemiddeld 5,3 en in 2010 5,2 op een schaal waarvan de 7 aanduidde dat allochtonen ‘zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur’. In 2002 was men zelfs nog een fractie uitgesprokener in deze richting, maar voor alle jaren is volkomen duidelijk dat voor de christen-democratische kiezers het idee dat allochtonen in Nederland ‘kunnen leven met behoud van de eigen cultuur’ volstrekt geen aantrekkelijke optie is. Op dat punt waren en zijn de kiezers van het CDA en de VVD het in hoge mate eens; het electoraat van de PVDA was en is gemiddeld iets terughoudender, maar neigt eveneens naar een wens tot aanpassing door allochtonen aan de Nederlandse cultuur. Een partij die dit vraagstuk centraal weet te stellen en in dezen een stevig standpunt inneemt, is – aldus voor tal van kiezers, ook maar niet alleen van het CDA – een misschien niet bijster redelijk maar zeker aantrekkelijk alternatief.

Een tweede politieke kwestie die in het eerste decennium na de eeuwwisseling aanmerkelijk aan politiek gewicht heeft gewonnen, heeft betrekking op de voortgang van het proces van Europese integratie. Daar was heel Nederland een ontzettend groot voorstander van, zo luidde de lange tijd ongetoetste hypothese. Toen

echter op 1 juni 2005 met behulp van een referendum over de zogenoemde Europese grondwet de confrontatie met de werkelijkheid plaatsvond, bleek dat die hypothese overtuigend werd verworpen. De ruime meerderheid van de Tweede Kamer en daarmee de volksvertegenwoordiging mocht dan wel voorstander van het voorliggende document zijn, van het stemgerechtigde volk sprak bij een opkomst van ruim 63 procent een afgetekende meerderheid van ruim 61 procent zich tegen de grondwet uit.²⁷ Nader onderzoek wees uit dat onder meer ‘de achterban van de PVDA de partijleiding niet is gevolgd in de oproep de Europese grondwet te steunen. In mindere mate hadden ook de VVD en het CDA daarmee te maken.’²⁸ Die bevinding past bij de gegevens die het NKO ons biedt (zie figuur 5). Daarin zien we ten eerste dat de kiezersaanhang van CDA, PVDA en VVD gemiddeld genomen een vergelijkbaar standpunt innam. Bij die opvatting ging het, ten tweede, bepaald niet om uitgesproken steun voor het idee dat het proces van ‘de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan’, en blijkt tot slot dat er bij alle drie groepen kiezers in de periode 1994-2006 enige ontwikkeling heeft plaatsgehad in de richting van de opvatting dat ‘de Europese eenwording al te ver is gegaan’. Dat de achterban van de PVDA in 2005 de pro-Europese partijleiding net iets minder volgde dan de achterban van het CDA en de VVD, is daarenboven niet ondenkbaar gezien het feit dat in 2006 de gemiddelde positie van PVDA-kiezers 4,6 was – vergeleken met de een fractie lagere scores van 4,5 voor kiezers van CDA en VVD. In 2010, enkele jaren na het geruchtmakende referendum en volgend op een verkiezingscampagne waarin het Europese vraagstuk zacht gezegd geen prominente rol speelde, neigen de kiezers van CDA (4,1), VVD (4,3) en PVDA (4,0) weer iets meer naar een middenpositie ten aanzien van dit vraagstuk.

Figuur 5. *Opvatting over Europese integratie aanhang PVDA, CDA en VVD, 1994-2010 (gemiddelde positie 7-puntsschaal; 1 = verder gaan; 7 = al te ver gegaan)*

Het regelmatige gebruik van de kwalificatie ‘ouderwets’ als het gaat om de links-rechts tegenstelling in de Nederlandse politiek, doet vermoeden dat het hier om een verschijnsel gaat dat eigenlijk niet meer van deze tijd is.²⁹ Niets is echter minder waar:

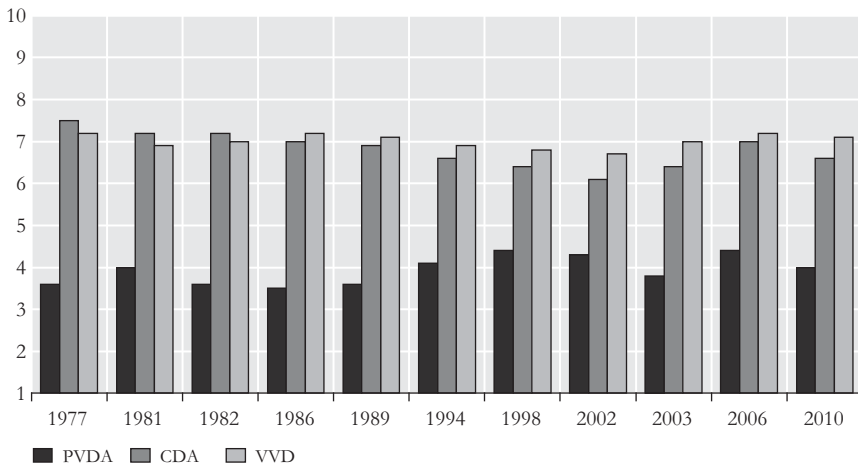
Als men de links-rechts dimensie beschouwt als een tegenstelling die slechts betekenis heeft op het terrein van de sociaal-economische politiek, dan heeft men gelijk daar te stellen dat deze minder belangrijk is geworden vanwege de geringere partijpolitieke tegenstellingen op dit terrein. Maar voor zover de links-rechts dimensie nieuwe politieke strijdpunten beschrijft is er geen enkele reden om aan te nemen dat deze tegenstelling minder belangrijk wordt’.³⁰

En nog altijd gaat het bij deze overkoepelende ideologische dimensie om ‘een goede indicator om partijverschillen te meten’.³¹ Het gebruik van de ideologische terminologie levert voor kiezers geen enkel probleem op, ook niet als hun gevraagd wordt zichzelf in die termen te duiden. Het NKO bevat voor de hele periode 1977-2010 gegevens met betrekking tot deze links-rechts zelfplaatsing (zie figuur 6), alsook van de gepercipieerde positie van het CDA (zie figuur 7).

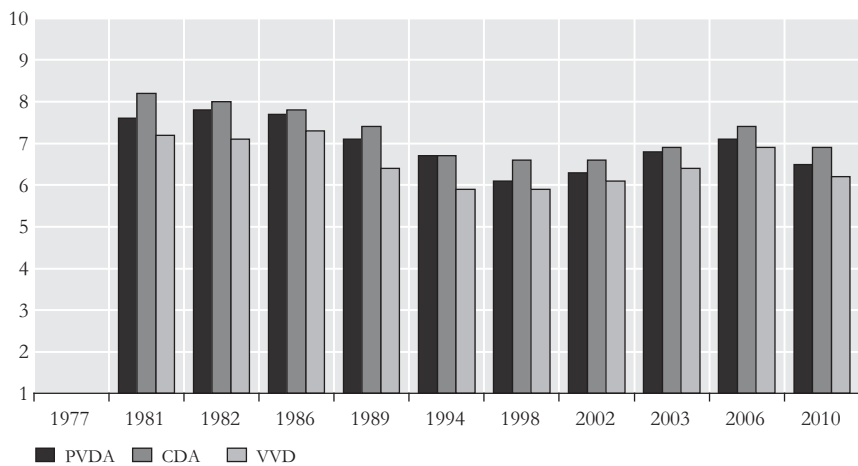
Bij de in het voorgaande beschreven afzonderlijke politieke vraagstukken zagen we dat de gemiddelde opvatting van de CDA-aanhang meer leek op die van de PVDA en dan weer op die van de VVD. In termen van links en rechts bestaat aanzienlijk grotere eenduidigheid: de kiezers van het CDA zagen en zien zichzelf over het geheel genomen als gematigd rechtse burgers en verschillen wat dit betreft eigenlijk maar weinig van kiezers van de VVD (zie figuur 6). Rond de tijd van het ontstaan van het CDA achtten aanhangers van de nieuwe fusiepartij zich zelfs rechtser dan die van de VVD, maar te beginnen in 1986 was de gemiddelde positie van VVD’ers wat rechtser. Niet veel overigens: na de verkiezingen van 2006 was de gemiddelde links-rechts positie van de VVD-aanhang 7,2 en die van de CDA-aanhang 7,0, in 2010 waren de vergelijkbare gegevens 7,1 respectievelijk 6,6. Dat is ver verwijderd van de aanhang van de PVDA, die in die jaren een gemiddelde links-rechts positie van 4,4 (in 2006) en zelfs 4,0 (in 2010) kende.³²

De verrechtsing die Schinkelshoek voor 2010 suggereerde als deelverklaring van het verlies van zijn CDA lijkt niet zo erg plausibel, althans op basis van de nu beschikbare gegevens, als met die verklaring tenminste is bedoeld dat de aanhang van het CDA te vinden is in het centrum van het links-rechts spectrum. Bij de eerste drie verkiezingen van de eenentwintigste eeuw, toch relatief goede electorale jaren voor het CDA, is de christendemocratische aanhang immers zelfs nog iets naar rechts opgeschoven, en ook in het electorale rampjaar 2010 staat de gemiddelde positie (6,6) nog altijd ruim aan de rechterkant van het politieke spectrum. En dat de partij een plaats inneemt op de rechterflank is evenmin een geheim. De kiezers van CDA, PVDA en VVD zien allen in min of meer gelijke mate dat het CDA zich van een nogal rechtse partij pal na zijn ontstaan langzaam lijkt te matigen in de periode 1994-2002, om zich daarna weer wat rechtser op te stellen, weer gevolgd

Figuur 6. Links-rechts zelfplaatsing aanhang PVDA, CDA en VVD, 1977-2010
(gemiddelde positie (herberekenende) 10-puntsschaal; 1 = links; 10 = rechts)

Figuur 7. Links-rechts perceptie CDA bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1981-2010
(gemiddelde positie (herberekenende) 10-puntsschaal; 1 = links; 10 = rechts)

door enige matiging in 2010 (zie figuur 7). In de ogen van de eigen kiezers had het CDA bijvoorbeeld in 2006 een gemiddelde links-rechts positie van 7,4 – iets rechtser dan de gemiddelde positie (7,0) van die kiezers zelf –, terwijl de positie van het CDA volgens PVDA'ers 7,0 en VVD'ers 6,9 was. Men is het er, ook in 2010, over eens, hoewel de partij dan als iets minder rechts gezien wordt: het CDA is geen centrumpartij, maar een (gematigd) rechtse partij, in links-rechts termen vrij

goed vergelijkbaar met de vvd. Zo opgevat kan Schinkelshoek dan toch nog een punt hebben: het cda is een overwegend rechtse partij met confessionele bijkleuring, ook in de ogen van kiezers, en is daarmee een speler aan de rechterkant van het politieke speelveld als diverse andere spelers. Op dat deel van het speelveld heeft de partij op te boksen tegen de vvd en de pvv als seculiere partijen, terwijl de confessionele kleintjes ChristenUnie en de sgp daarbij hinderlijk voor de voeten lopen. In zo'n situatie is een electorale struikelpartij zo nu en dan niet uit te sluiten.

Coalitievoorkeur en toekomstig stemgedrag

In links-rechts termen lijken de deelelectoraten van het cda en de vvd aldus door de jaren heen aanzienlijk meer verwantschap met elkaar te hebben dan die van het cda en de pvda. De vraag is vervolgens of die ideologische nabijheid zich vertaalt in bijvoorbeeld een relatief sterke voorkeur voor de vvd als coalitiepartner in een nieuw te vormen kabinet. Volgens een van de centrale onderdelen van gevestigde coalitietheorieën zou dat het geval moeten zijn: 'Ervan uitgaande dat partijen hun verkiezingsprogramma het liefst gerealiseerd zouden zien, zullen zij bij voorkeur een coalitie aangaan met die andere partijen die ideologisch het dichtst bij hen staan (*minimal policy distance coalition*).'³³ Dergelijke theorieën hebben weliswaar niet primair betrekking op de achterban van de partijen, die trouwens in het proces van kabinetsformatie in de regel op aanzienlijke afstand staan, maar de achterliggende logica zou wel degelijk ook op massaniveau aanwezig kunnen zijn en zich dan manifesteren in de uitgesproken sterkere voorkeur voor de, op de veelal dominante links-rechts dimensie, meest nabije partij.³⁴ Op basis van de gegevens van tabel 2, die betrekking hebben op het noemen van een van de drie partijen – andere partijen blijven ook hier buiten beschouwing – als gewenste coalitiepartner door de aanhang van cda, pvda en vvd, kunnen we een indruk krijgen van de juistheid van dit vermoeden.

Dat de kiezers van deze drie partijen vrijwel zonder uitzondering wensen dat de eigen voorkeurspartij deel uitmaakt van een nieuw kabinet, mag niet verbazen. Maar wenst de aanhang van het cda dan in de regel over links of over rechts te gaan – dat wil zeggen samen te werken met de pvda als grote coalitiepartner of met de vvd? Toch liever die tweede optie, zo wijzen de gegevens voor de periode 1977-2010 uit. Dat was overigens niet direct al zo in 1977, toen twee derde van de cda-kiezers de pvda noemde als gewenste regeringspartner tegen 54 procent vvd. In de eropvolgende jaren ging echter bij meer cda-kiezers de voorkeur uit naar de liberalen. In 1981 gold dat voor 65 procent (tegen 41 procent pvda) en na de vanaf het begin hoogst moeizame samenwerking van christendemocraten en sociaaldemocraten in het kortstondige tweede kabinet-Van Agt – 'Op de officiële staat[s]iefoto rondom de koningin zie je bijna de stiletto's in de zakken van de nieuwe bewindslieden'³⁵ – in 1982 zelfs voor 82 procent (tegen 25 procent pvda).

Tabel 2. CDA, PVDA en VVD als geprefereerde coalitiepartner door aanhang CDA, PVDA en VVD, 1977-2010

	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2006	2010
<i>CDA gewenst in coalitie volgens aanhang (%)</i>										
– CDA	94	99	100	96	98	95	88	94	95	94
– PVDA	52	50	54	43	43	41	34	50	40	30
– VVD	80	99	89	93	85	55	44	80	85	62
<i>PVDA gewenst in coalitie volgens aanhang (%)</i>										
– CDA	66	41	25	32	42	58	86	43	36	36
– PVDA	97	97	98	97	96	94	97	92	95	95
– VVD	43	23	16	9	19	29	85	27	25	29
<i>VVD gewenst in coalitie volgens aanhang (%)</i>										
– CDA	54	65	82	68	52	41	57	64	69	65
– PVDA	21	6	33	18	20	34	61	39	21	39
– VVD	93	94	99	97	93	95	95	98	92	91

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek, diverse jaren

– Bij het NKO rondom de vervroegde verkiezingen van 2003 vond uitsluitend een vraaggesprek na de verkiezingen plaats, waarin de vraag naar geprefereerde coalitievoorkeur niet was opgenomen.

Zo scheef als in dat jaar is de verhouding later nooit meer geweest, maar de VVD bleef met 68 en 52 procent in 1986 en 1989 toch een meer geliefde partner dan de PVDA met 32 respectievelijk 42 procent. In de loop van de jaren negentig van de twintigste eeuw was de PVDA dan toch weer de favoriete partner; in 1994 opteerde 58 en in 1998 zelfs 86 procent van de kiezers van het CDA voor de PVDA als coalitiegenoot, tegen 41 en 57 procent voor de VVD. Wellicht dat een partij onder leiding van een politicus als Wim Kok – die de PVDA geen socialistische partij wenste te noemen, het een bevrijdende ervaring noemde dat ideologische veren werden afgeschud en het noodzakelijk achtte dat op het politieke midden werd aangekoerst – aan aantrekkelijkheid wist te winnen onder christendemocratische kiezers.³⁶ Na het vertrek van Kok en het oplaaiende ideologische vuur in de Nederlandse politiek als gevolg van onder meer het optreden van Pim Fortuyn, is de VVD sinds de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw weer de meest geprefereerde coalitiepartner. In 2002, 2006 en 2010 prefereerde ongeveer een tweederdemeerderheid van de kiezersaanhang van het CDA de VVD, en daar stonden

in die jaren slechts minderheden van respectievelijk 43, 36 en nogmaals 36 procent tegenover die een voorkeur hadden voor de PVDA in een nieuwe coalitie. Als *de Volkskrant* al gelijk had dat 'de bende van Verhagen afscheid nam van het midden' in de regeringssamenwerking met de VVD, inclusief gedoogsteun van de PVV, dan toch niet al te zeer tegen de zin van vele CDA-kiezers in, zo lijkt het.³⁷

De 'liefde' van christendemocratische kiezers voor de VVD als partner bleef daarenboven niet onbeantwoord. In de verkiezingsjaren van de periode 1977-1989 zou 80 procent of meer van de VVD-kiezers graag het CDA in een volgend kabinet zien, en dat waren er heel veel meer dan zij die de PVDA in die positie prefereren – al was in 1977, dus voor de formele vorming van het CDA, nog wel ruim 40 procent van de kiezers van de VVD deze mening toegedaan. Zelfs in 1994 zagen VVD'ers liever een regering komen met CDA (55 procent) dan met PVDA (29 procent). Pas na de eerste paarse periode hadden kiezers van de VVD zich, voor eventjes, bekeerd tot de sociaaldemocraten als partner: in 1998 wenste een minderheid van 44 procent het CDA in een volgend kabinet, vergeleken met een hoogst uitzonderlijke 85 procent die de PVDA als partner wenste. Deze heftige politieke verliefdheid hield niet lang stand. In 2002 en 2006 had de VVD met 80 respectievelijk 85 procent weer een veel sterkere voorkeur voor samenwerking met het CDA dan met de PVDA (27 en 25 procent). Ook in 2010 blijft het verschil in voorkeur voor CDA (62 procent) en PVDA (29 procent) zeer aanzienlijk. De les van de geschiedenis is dan ook dat althans de kiezers van het CDA normaliter liever over rechts dan over links gaan als het op coalitievorming aankomt, en dat die voorkeur normaal gesproken niet stuit op grote weerzin bij de aanhang van de VVD als voor de hand liggende rechtse coalitiepartner. Bij de PVDA-aanhang ligt dat laatste anders: van de sociaaldemocratische kiezers wenste voor de hele periode 1977-2010 in de meest gunstige gevallen niet meer dan ongeveer de helft dat het CDA deel zou uitmaken van een na de verkiezingen te vormen kabinet.

Het prefereren van een bepaalde partij als coalitiepartner betekent natuurlijk nog niet dat men dan ook net zo goed direct op die andere partij zal stemmen of eerder heeft gestemd. We weten, als we ons exclusief op CDA, PVDA en VVD richten, dat er electoraal verkeer tussen deze drie partijen plaatsvindt. Om een indruk te krijgen van de omvang en richting daarvan, is voor de periode 1977-2010 per verkiezing een vijftal groepen bestaande uit voor het CDA cruciale kiezers te onderscheiden: bij twee opeenvolgende Kamerverkiezingen constante CDA-kiezers, kiezers die bij de voorgaande verkiezingen op de PVDA stemden maar in het betreffende jaar het CDA verkozen, kiezers die zeggen andersom van het CDA naar de PVDA te zijn gegaan, kiezers van de VVD naar het CDA, en kiezers van het CDA naar de VVD (zie tabel 3).³⁸ De les die dit overzicht ons leert, is dat de weg tussen het CDA en de PVDA in de regel veel minder electoraal verkeer kende dan de weg tussen het CDA en de VVD. Over de hele periode bezien pendelde een tweemaal zo grote groep kiezers (16 procent) tussen christendemocraten en conservatief-liberalen dan tussen christendemocraten en sociaaldemocraten (8 procent).

De toppen en dalen die het CDA heeft bereikt in zijn dertigjarig bestaan laten zich begrijpen aan de hand van de vijf onderscheiden kiezersgroepen. Zo zien we dat in de vette jaren relatief veel winst vanuit de VVD is behaald: van de kiezers die in 1982 VVD stemden zei in 1986 13 procent CDA gestemd te hebben, in 1989 8 procent. Een vergelijkbare forse hap uit de liberale aanhang werd genomen in 2002 en 2006 met 19 respectievelijk 15 procent. In diezelfde jaren was het verloop van PVDA naar CDA geringer met 7 procent (in 1986), 2 procent (1989), een toch opmerkelijke 14 procent (2002) en 3 procent (2006).³⁹ En in electoraal slechte tijden vertrokken relatief meer kiezers van het CDA richting VVD dan PVDA: in het barre jaar 1994 ging niet minder dan één op de vijf kiezers die in 1989 CDA had gestemd naar de VVD, vergeleken met slechts 5 procent naar de PVDA. In 1998 stapten er overigens iets meer kiezers over naar de sociaaldemocraten (10 versus 9 procent naar de VVD). Dat jaar was niet alleen in meerdere opzichten een bijzonder jaar, na een unieke paarse periode onder het minister-presidentschap van de populaire Kok, maar het betreft hier ook een aandeel van een in zijn totaliteit kleinere groep kiezers; het CDA had immers in 1994 al een forse jas uitgedaan. Maar nogmaals: over het geheel genomen blijkt – met name na de beginfase van het CDA in de jaren 1977 en 1981 – de VVD voor het CDA een veel groter electorale concurrent dan de PVDA te zijn. In 2010 werd deze indruk krachtig bevestigd: een zeer aanzienlijk deel van het verlies van het CDA ging richting VVD, terwijl het weglopen van CDA-kiezers van 2006 naar de PVDA in 2010 veel minder vaak voorkwam.

Dat de VVD zo aantrekkelijk is voor vertrekkende CDA-kiezers, en vice versa, kan hoogstwaarschijnlijk niet los worden gezien van hun sterk vergelijkbare ideologische positie in termen van links en rechts (zie tabel 3, laatste kolom). Kiezers die bij opeenvolgende Tweede Kamerverkiezingen CDA stemden – benadrukt dient te worden dat het hier nog altijd om veruit de grootste groep gaat van de onderscheiden categorieën kiezers –, hebben over de recente verkiezingsjaren 2002-2010 gezien een gemiddelde links-rechts positie van 6,8. Voor kiezers die zich heen en weer bewogen naar de VVD dan wel van de VVD naar het CDA, is die score met 7,0 respectievelijk 7,2 niet heel veel anders. Het is de groep die pendelde tussen CDA en PVDA, die met een gemiddelde score van 5,8 (kiezers van PVDA naar CDA) en 5,1 (kiezers van CDA naar PVDA) aanzienlijk meer afwijkt van deze groepen alsook van de groep constante CDA-kiezers.

Hoe zal dat wisselverkeer er in de toekomst uitzien, nu we in Nederland meer dan ooit met een volatiel electoraat te maken hebben? In de NKO's voor de periode 1986-2010 is de zogenoemde stemkansvraag opgenomen, waarmee wordt getracht te achterhalen hoe waarschijnlijk het is dat men in de toekomst ergens tussen zeker nooit (schaalpositie 1) en ooit (positie 10) op een partij denkt te stemmen. Hiermee kan een indruk worden verkregen van enerzijds het potentiële electoraat van afzonderlijke partijen en anderzijds de electorale concurrentie van partijen onderling.⁴⁰ Hoe zit dat met CDA, PVDA en VVD? Ten eerste blijkt dat kiezers de partij die zij bij de meest recente verkiezingen hebben gekozen ook een grote kans

Tabel 3. Electoraal wisselverkeer CDA, PVDA en VVD, 1977-2010

Jaar	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2006	2010	Totaal 1977- 2010	Gem. links rechts voor 2002- 2010
Groep												
van PVDA naar CDA	6	4	2	7	2	2	4	14	3	1	4	5,8
van CDA naar PVDA	6	3	3	5	5	5	10	0	4	6	4	5,1
con- stant CDA	79	84	80	73	83	70	71	65	72	63	75	6,8
van VVD naar CDA	6	5	3	13	8	2	7	19	15	3	8	7,2
van CDA naar VVD	4	4	12	3	3	21	9	3	6	26	8	7,0
Totaal	101%	100%	100%	101%	101%	100%	101%	101%	100%	99%	99%	
N=	375	458	378	365	425	327	302	335	558	336	3859	1154

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek, diverse jaren

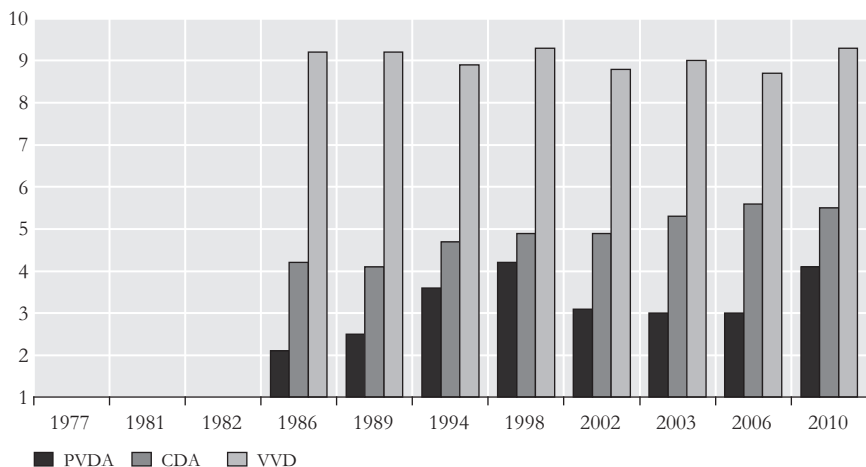
– Voor 1977 wordt een keuze voor ARP, CHU of KVP reeds beschouwd als een stem op het CDA.

– Vergelijkbare gegevens voor 2003 zijn niet beschikbaar.

– De gepresenteerde gegevens hebben uitsluitend betrekking op kiezers van de drie genoemde partijen (CDA, PVDA en VVD); wisselingen tussen andere politieke partijen en het CDA, alsook tussen niet-stemmers en het CDA, zijn niet opgenomen.

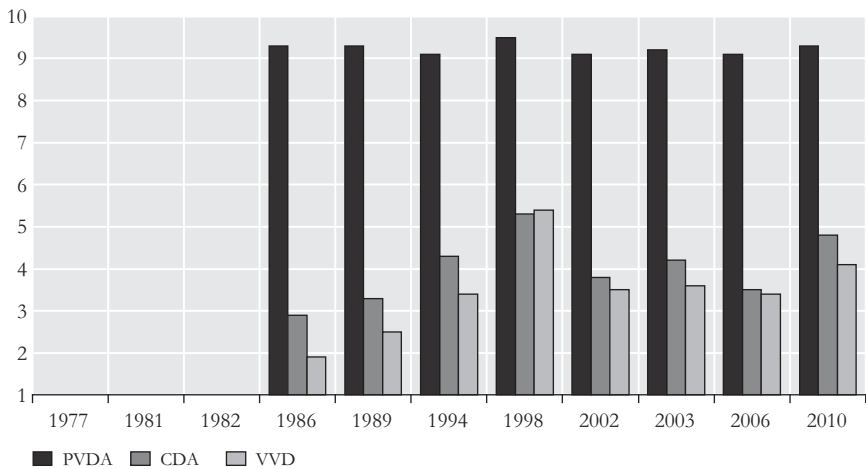
geven op een toekomstige stem. Dat is niet zo heel opmerkelijk, behalve dan voor diegenen die menen – zoals politiek commentator Mark Kranenburg – dat de metafoor van de flipperkast op de Nederlandse politiek van toepassing is, met onnavolgbare electorale bewegingen, of dat het geschikte beeld voor het electoraat dat van stuifzand is – zoals de socioloog Kees Schuyt en schrijver en essayist Joost Zwagerman vermoedden.⁴¹ Voor het betoog hier is van groter belang wat de kansen zijn van een stem op de PVDA en de VVD door kiezers van het CDA, en omgekeerd.

Figuur 8. *Kans op toekomstige stem VVD bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1986-2010 (gemiddelde kans 10-puntsschaal; 1 = zeker nooit; 10 = zeker ooit)*

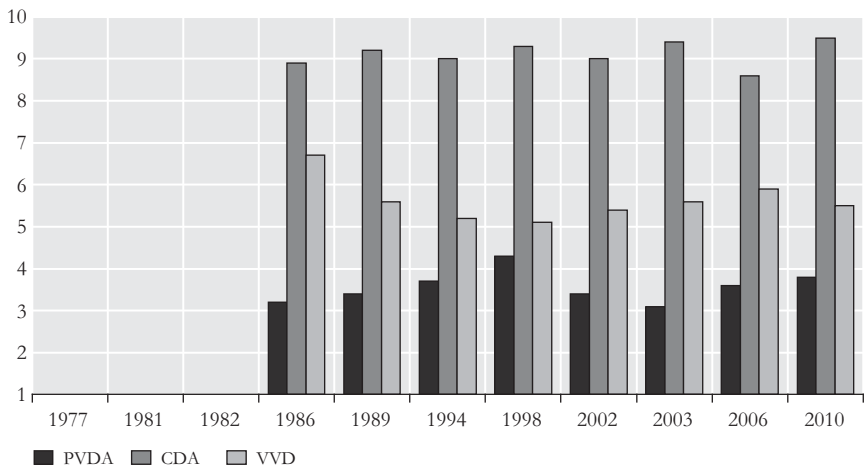

Wat de kiezers van het CDA betreft: die blijken het keer op keer waarschijnlijker te achten ooit op de VVD te stemmen dan op de PVDA (zie figuur 8 en 9). Heel groot is die waarschijnlijkheid of stemkansen overigens niet, maar wat niet is, lijkt langzaamaan te komen: de opeenvolgende verkiezingen van deze eeuw hebben steeds iets grotere stemkansen laten zien, van gemiddeld 4,9 in 2002 via 5,3 in 2003 naar 5,6 in 2006 en 5,5, in 2010 (zie figuur 8). In 2006 was de stemkans van CDA-kiezers met betrekking tot de eigen partij van 9,4 in 2003 gedaald naar 8,6 (zie figuur 10), waardoor het verschil in stemkansen voor CDA versus VVD in dat jaar was gedaald van 4,1 punten tot 3,0 punten; met de wijsheid achteraf van de uitslag van de Kamerverkiezingen van juni 2010 kan dit bijna worden gezien als een voorbode van wat zou komen. Let wel: eventuele kiezersstromen zijn geen eenrichtingsverkeer. De gemiddelde stemkans van VVD'ers voor het CDA ligt voor de hele periode al boven de 5,0 (zie figuur 10), en lag in 2003 en 2006 op 5,6 en 5,9 en dus iets boven de 'omgekeerde' stemkansen; in 2010 was deze gemiddelde kans 5,5. De PVDA lijkt buiten dit mogelijke electorale verkeer te staan. Niet alleen

Figuur 9. *Kans op toekomstige stem PVDA bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1986-2010 (gemiddelde kans 10-puntsschaal; 1 = zeker nooit; 10 = zeker ooit)*

Figuur 10. *Kans op toekomstige stem CDA bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1986-2010 (gemiddelde kans 10-puntsschaal; 1 = zeker nooit; 10 = zeker ooit)*

is voortdurend de waarschijnlijkheid erg gering dat kiezers van de PVDA de stap naar het CDA zullen zetten (zie figuur 10), maar het is eveneens – met nogmaals 1998 als opmerkelijke uitzondering – zeer weinig waarschijnlijk dat kiezers van het CDA hun stem aan de PVDA zullen gunnen (zie figuur 9).

Slotopmerkingen

Toen de christelijke partijen in de jaren zeventig fuseerden, zei men dat het 'sterven in elkaars armen' was. Dat was buiten Van Agt gerekend. Buiten Ruud Lubbers. In 1986 werden we weer de grootste partij. Na de klap van 1994 werd opnieuw het einde van de christendemocratie aangekondigd. Maar in 2002 waren we opnieuw terug. Het is me al te veel gezegd dat het een aflopende zaak is. Ik zeg niet dat het *dús* wel weer goed komt. Behaalde resultaten in het verleden zijn geen garantie voor de toekomst.

Aldus nogmaals Schinkelshoek.⁴² Columniste Elsbeth Etty zag ook nog een sprankje hoop – en weinig meer dan dat sprankje – voor de partij die in haar ogen vooral stond voor 'de wereld van gisteren'.⁴³ Maar met het oog op de toekomst zou het CDA zich snel en grondig moeten aanpassen: 'Het zuilenstelsel met zijn traditionele gezins- en verenigingsleven is definitief geschiedenis. De enige toekomst voor het CDA is aanpassing aan een seculiere omgeving en afscheid van de pedantocratie.'⁴⁴ In ieder geval de eerste aanbeveling van Etty werd door sommigen binnen het CDA begrepen en gedeeld. Bert Ramakers bijvoorbeeld, afdelingsvoorzitter van het CDA in Eindhoven, sprak zich namens vijf Brabantse afdelingen uit voor een verruiming van de grondslag van het CDA. Hij was van mening dat een dergelijke verandering noodzakelijk was opdat 'ook mensen met een niet-christelijke geloofs- of levensovertuiging zich thuis kunnen voelen bij de partij'.⁴⁵ Een diepgaande discussie over de grondslagen van de partij, die het langdurige maar uiteindelijk zo succesvolle wordingsproces van het CDA heeft bepaald, lijkt wederom op zijn plaats.⁴⁶

En eigenlijk kan het niet zo heel erg moeilijk zijn dat anderen zich ook bij het CDA thuis voelen. Zeker, in demografische termen heeft het CDA op het niveau van het electoraat nog altijd de herkenbare trekken van een confessionele partij. Het overgrote deel van de kiezers hangt een (christelijk) geloof aan en is tevens van mening dat religie een goede wegwijzer is in de politiek, waarbij als kanttekening moet worden opgemerkt dat in het uitzonderlijke geval van de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 op deze punten het confessionele gehalte van de christendemocratische kiezersaanhang is afgenomen. Daarmee onderscheidt de partij zich nog altijd van andere grote spelers op het Nederlandse politieke toneel, zoals de PVDA en de VVD. Maar praat over politieke vraagstukken en behandel de politiek in termen van links en rechts, en de aanhang van het CDA laat zich veel minder onderscheiden van andere kiezersgroepen, in het bijzonder die van de VVD. Hoewel het CDA en de PVDA op enkele punten enige verwantschap tonen – zoals in enkele jaren met betrekking tot het inkomensvraagstuk alsook ten aanzien van het proces van de voortgaande Europese integratie – is de overwegende indruk gebaseerd op de opeenvolgende christendemocratische kiezersgroepen er toch een van het CDA als (gematigd) rechtse partij. Het idee dat het CDA een centrumpartij zou zijn en op min of meer gelijke afstand van PVDA en VVD zou staan, vindt niet

of nauwelijks steun. Het CDA is wat zijn kiezers betreft simpelweg geen centrum-partij maar een partij die, zodra het gaat om politiek-inhoudelijke opvattingen, heel goed door een en dezelfde deur kan gaan als de VVD. Die deur opent naar rechts. Dat het christendemocratische kiezerssegment meestal een voorkeur heeft voor de VVD als coalitiepartner boven de PVDA en dat het over het geheel gezien waarschijnlijker is dat men ooit eens op de VVD dan op de PVDA stemt, onderstreept alleen maar de duiding van het CDA als een gematigd rechtse politieke actor (op electoraal niveau). Die heeft het soms erg moeilijk in de verharde strijd om de steeds vaker electoraal ongebonden kiezers, niet omdat de partij verrechtst zou zijn maar veeleer omdat de politieke concurrentie op die rechterflank recentelijk sterk is toegenomen.

Als strikt confessionele partij is het CDA wellicht een partij van het verleden, maar als de verzuilde vacht is of kan worden afgelegd, is er alle kans op een nieuwe jas voor een nieuw, aanstaand politiek jaargetijde. Op ideologisch terrein is al eerder gesuggereerd dat het CDA zou kunnen worden beschouwd als ‘een “verloren dochter” uit de conservatieve familie’.⁴⁷ Ook vanuit electoraal perspectief kan de partij in de toekomst het beste worden beschouwd als een conservatieve partij, aantrekkelijk voor mensen die zich politiek-inhoudelijk aan de rechterkant van het politieke spectrum bevinden. Het lijkt er aldus op dat de ‘conservatieve onderstroom in de Lage Landen’ na lange tijd van geringe zichtbaarheid zich in de eerste decennia van de eenentwintigste eeuw in Nederland vertoont, niet slechts in een enkele partij of vleugel van een partij als de VVD, niet mede in een radicaalrechtse partij als de PVV, maar tevens in een gematigd rechtse christelijk-geïnspireerde partij als het CDA.⁴⁸ Dit trio van ideologisch enigszins verwante partijen dient het van verkiezing op verkiezing uit te vechten in de slag om de conservatieve kiezer. Dat het CDA daarbij de gedoemde verliezer zal zijn en als partij van gisteren naar de mestvaalt der geschiedenis kan worden verwezen, lijkt – niet voor de eerste maal – echter een voorbarige conclusie.

‘Wanneer macht voor ideologie komt’ Het CDA en de Europese Volkspartij

Steven Van Hecke

Als een van de *founding parties* heeft het CDA steeds getracht zijn stempel te drukken op de Europese Volkspartij (EVP), de transnationale partijfederatie van christendemocraten waartoe de partij sinds haar oprichting in 1980 behoort. Vooral op programmatisch vlak speelden de Nederlandse christendemocraten in de EVP een vooraanstaande rol. Toen door de uitbreiding met conservatieve en liberale partijen het christendemocratische karakter van de EVP onder druk kwam te staan, was het CDA te vinden op de voorste rij in het protest. In weerwil van talrijke veranderingen die de EVP onderging en die het partijverband steeds machtiger maakte op Europees terrein, trachtte het CDA lange tijd zijn eigen koers aan te houden. Een nieuwe verstandhouding drong zich niettemin op. Deze zoektocht verliep echter niet zonder slag of stoot. Na meer dan dertig jaar heeft het CDA zich weten te verzoenen met de nieuwe realiteit van de EVP, zonder evenwel afbreuk te doen aan zijn eigen principes, aldus de partij.¹ Of dit daadwerkelijk ook het geval is, wordt toegelicht in het slot van deze bijdrage.

In het algemeen gaat deze beschouwing dieper in op het Europese niveau waarop het CDA opereert.² Centraal staat de EVP en haar fractie in het Europees Parlement. Aan de hand van de driedeling tussen macht, strategie en ideologie zullen hier de belangrijkste aspecten uit de verhouding tussen de EVP en het CDA worden belicht, alsook enkele verschuivingen die zich in de loop der jaren hebben voltrokken. De specifieke aard van hun onderlinge relatie komt exemplarisch tot uiting in drie conflicten waarin de Nederlandse christendemocraten strijd hebben geleverd binnen hun transnationale partijorganisatie: ten eerste de oprichting van de EVP in het midden van de jaren zeventig, vervolgens de uitbreiding van de EVP-fractie met de Britse *Conservatives* begin jaren negentig, en ten slotte de toetreding van *Forza Italia* in de tweede helft van hetzelfde decennium. Uiteraard waren bij deze crises ook andere lidpartijen betrokken en hebben er ook andere incidenten plaatsgevonden – alhoewel van een beperktere omvang. Vooraleer de relatie tussen CDA en EVP systematisch te belichten in de zin van macht, strategie en ideologie, zullen eerst deze drie conflicten worden besproken.

De oprichting van de EVP

Reeds voor de formele oprichting van het CDA in 1980 vonden de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP) elkaar op Europees vlak. Hun vertegenwoordigers vormden sinds de oprichting van de Gemeenschappelijke Vergadering van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal in 1952 en later in het Europees Parlement één delegatie binnen de christendemocratische fractie. Samen met andere christendemocratische partijen stonden ze midden jaren zeventig aan de basis van de EVP. Ondanks de goede samenwerking in de fractie liep het bij de oprichting van de EVP mis. Een eerste strijdpunt diende zich meteen aan.³

In alle politieke families hing de oprichting van transnationale partijen samen met de voorbereiding van de eerste rechtstreekse verkiezingen van het Europees Parlement, die aanvankelijk gepland waren voor 1978. Hoewel er reeds transnationale fracties bestonden in het Parlement, dat nog was samengesteld uit nationale afgevaardigden, achtten verschillende partijleiders het noodzakelijk dat er naast de fractie ook een partijorganisatie zou worden opgebouwd. Dit voornemen reflecteerde de algemene verwachting dat de rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement een belangrijke impuls zou geven aan de totstandkoming van een Europees partijenstelsel, dat tevens de overhand zou krijgen op de verschillende nationale partijsystemen. Zo staken ook enkele leidinggevende christendemocraten de koppen bij elkaar. Dit gebeurde in het kader van de Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD), meer bepaald het 'Politiek Comité van Christen-Democratische Partijen uit Lidstaten van de EG'. Van deze organisatie waren de ARP, de CHU en de KVP lid.⁴ Hun afgevaardigden maakten deel uit van de 'Christen-Democratische Fractie' van het Europees Parlement.

Een heikel punt was dat deze fractie bij gebrek aan christendemocratische zusterpartijen geen vertegenwoordigers had uit het Verenigd Koninkrijk en Denemarken, landen die beide in 1973 tot de toenmalige Europese Gemeenschap (EG) zijn toegetreden. In tegenstelling tot de socialistische fractie waren de christendemocraten dus niet meer in alle lidstaten vertegenwoordigd en door de komst van een grote groep *Labour*-parlementsleden verloren ze bovendien hun status van grootste fractie. Dit was vooral de Duitsers een doorn in het oog. De *Christlich Demokratische Union* (CDU) had een goede verstandhouding met de Britse Conservatieven en op nationaal vlak leverde ze, net zoals de conservatieve broeders, felle oppositie tegen de sociaaldemocraten. Voor de Duitse christendemocraten was het ondenkbaar dat een Europese partijorganisatie haar relaties met de Britten doorkruiste, laat staan dat ze geen vertegenwoordiging had in een van de grote landen van de EG. Per slot van rekening bestond de CDU zelf uit christendemocraten, conservatieven en liberalen.

Dit was echter buiten de christendemocraten uit de Benelux en Italië gerekend. Omdat deze partijen op nationaal terrein dikwijls coalitieregeringen vormden met de sociaaldemocraten (die zelfs voor een aantal van hun vertegenwoordigers de

geprivilegieerde partner vormden), zagen ze geen heil in het opzetten van een Europees antisocialistisch bondgenootschap. Over het programma van de nieuwe partij – dat klassiek christendemocratisch was, aangevuld met het ideaal van een Europese federatie – bestond desalniettemin grote eensgezindheid. De opstellers van het program konden zich beroepen op christendemocratische manifesten die eerder waren goedgekeurd door de betrokkenen, en voor de Duitsers leek dit geen breekpunt te zijn.⁵ De discussie spitste zich hoofdzakelijk toe op de naam en het lidmaatschap. Beide moesten worden vastgelegd in de statuten van de nieuwe partij.

De kwestie van de naamgeving is geen bijkomstige aangelegenheid, aangezien de naam aan de buitenwereld te kennen geeft welk profiel de partij zich aanmeet. De voorstanders van aansluiting van de Britse en Deense conservatieven probeerden de term ‘christendemocratisch’ te vermijden; de tegenstanders zagen in de verwijzing naar die aanduiding de garantie voor het behoud van het christendemocratisch karakter van hun Europese samenwerking.⁶ Om uit de impasse te raken, deed een speciaal daartoe opgerichte werkgroep allerlei compromisvoorstellen, gaande van ‘Democratisch Centrum’ over ‘Europese Christen-Democratisch Volkspartij’ tot ‘Europese Sociale Partij voor de Vooruitgang’.⁷ Uiteindelijk werd de naamskwestie op de valreep beslecht in de schoot van het Comité zelf. Er werd gekozen voor de term ‘volkspartij’ omdat die – zo luidde de redenering – én tegemoetkomt aan de Duitse eis van openheid naar niet-christendemocratische partijen, én de term ‘christelijk’ vermijdt – die klerikale en paapse associaties zou oproepen in het Verenigd Koninkrijk en Scandinavië – én refereert aan christendemocratische tradities in verschillende landen. Immers, ‘klassieke’ christendemocratische partijen uit de Benelux, met name de Belgische Christelijke Volkspartij (cvp), de Nederlandse kvp en de Luxemburgse *Chrëschtlech-Sozial Vollekspartei* (csv) noemen zichzelf ‘volkspartij’, terwijl in Frankrijk en Italië de voorlopers van het *Centre des Démocrates Sociaux* (cds) en de *Democrazia Cristiana* zich vroeger als ‘volkspartij’ aanduidden.⁸ Deel van het compromis was dat tegelijk de referentie naar ‘christendemocratie’ behouden bleef in de ondertitel: ‘Federatie van Christen-Democratische Partijen van de EG’. Dit laatste zou echter niet meer dan een pyrrus-overwinning blijken.⁹

Ook over het lidmaatschap was er heel wat te doen: werd het EVP-lidmaatschap voorbehouden aan partijen uit lidstaten van de EG of konden ook partijen uit niet-EG-landen – die dikwijls van niet-christendemocratische signatuur zijn – zich formeel verbinden met de nieuwe Europese partij? Het pleit werd beslecht in het voordeel van diegenen die voorstanders waren van een beperking van het lidmaatschap. Door die restrictie trachtten zij ook via deze weg het christendemocratisch karakter van de EVP te vrijwaren. Het Intern Reglement voorzag echter wel in een ‘geassocieerd lidmaatschap’ en een ‘waarnemersstatuut’, maar dit werd aan geen enkele partij toegekend. Ook een formeel samenwerkingsverband (‘brug’) tussen de EUCD en de EVP kwam er niet. De tegenstanders van ‘open lidmaatschap’ hielden immers voet bij stuk. Zodoende bestond de EVP bij haar oprichting in 1976 dus alleen uit en voor christendemocratische partijen uit lidstaten van de EG. De

opname van een relatief kleine partij zoals de *Néa Dimokratía* na de toetreding van Griekenland in 1981 tot de EG veranderde daar feitelijk niets aan. Integendeel, de partij had weliswaar geen christendemocratische wortels, maar sloot dankzij haar nauwe banden met de Grieks-orthodoxe kerk naadloos aan bij het idee van religieus geïnspireerd politiek engagement. Dit betekende niet dat de christendemocratische fundamenteën van de EVP geen versterking konden gebruiken, getuige enkele initiatieven die aan het begin van de jaren tachtig werden genomen onder het voorzitterschap van de Belgische ex-premier Leo Tindemans.

De oprichting van de EVP lijkt aanvankelijk op een overwinning van de Nederlandse visie over hoe een christendemocratisch samenwerkingsverband er op Europees vlak zou moeten uitzien. De samenwerking tussen de ARP, het CHU en de KVP die voor deze strijd nodig was, is relatief succesvol gebleken. Deze goede afloop bleef niet zonder interne gevolgen. Naar aanleiding van de oprichting van de EVP werkten de drie Nederlandse partijen intensief samen en werd hun gemeenschappelijke actie – in de fractie in het Europees Parlement vormden ze reeds één groep – versterkt. Dat die generatie (top)politici elkaar heeft gevonden dankzij Europa, en dat in die zin de Europese fractie- en partijvorming heeft bijgedragen tot het ontstaan van het CDA, is intussen tot het collectieve geheugen van de Nederlandse christendemocraten gaan behoren.¹⁰ Hoewel er meerdere parallellen te trekken vallen, was de oprichting van de EVP in tegenstelling tot die van het CDA een louter elitaire aangelegenheid: alleen EVP-fractieleden en in Europa geïnteresseerde politici uit de lidpartijen waren bij dit proces betrokken.

De toetreding van de Britse Conservatieven

Aan het einde van de jaren tachtig veranderde de context waarin de EVP opereerde compleet.¹¹ De heropleving van het Europese integratieproces – waardoor de rol van het Europees Parlement en dus ook het soortelijk gewicht van haar fracties zou toenemen – en het vooruitzicht van de toetreding van nieuwe lidstaten (dikwijls zonder christendemocratische zusterpartijen) confronteerde het partijverband opnieuw met de vragen uit haar oprichtingsperiode: zal ze een aparte politieke stroming blijven met gevaar voor marginalisatie in een steeds grotere Europese Unie (EU), of zal ze een alliantie vormen met gelijkgezinden met gevaar voor verlies van de christendemocratische identiteit? De EVP koos resoluut voor de laatste optie. De sterke positie van kanselier Helmut Kohl in Duitsland, wiens CDU een structurele samenwerking met de conservatieven sterk genegen was, de slechte score van de EVP bij de Europese verkiezingen van 1989 en het aantreden van de Belgische premier Wilfried Martens als voorzitter in 1990 waren daar allesbehalve vreemd aan.¹² Feitelijk volgde de EVP een dubbele strategie: enerzijds de programmatische basis van de partij versterken en anderzijds de partij verruimen met christendemocratische en gelijkgezinde partijen uit oude en nieuwe lidstaten van de Unie. Dit resulteerde in een in 1992 goedgekeurd nieuw programma

(het zogeheten Basisprogramma van Athene) respectievelijk de aansluiting van verschillende niet-christendemocratische partijen in de loop van de jaren negentig. Sommige toetredingen verliepen geruisloos; rond andere ontstond heel wat commotie, zowel binnen als buiten de EVP.

Voor het CDA lag vooral de toenadering tot de Britse Conservatieven gevoelig. Dit was opmerkelijk, gezien de traditioneel nauwe relaties tussen Nederland en het Verenigd Koninkrijk. Dat dit geen verlengstuk kende in de houding tussen beide betrokken partijen, is te wijten aan het a-confessionele en economisch liberale karakter van de Britse Conservatieven.¹³ Dit belette niet dat er lange tijd goed werd samengewerkt in het Europees Parlement. Omdat de fractie waartoe de Britse Conservatieven behoorden in 1989 uit elkaar viel (toen de Spaanse conservatieve *Partido Popular* naar de EVP overstapte) en omdat de Britten beseften dat ze op eigen kracht niet veel meer zouden betekenen in het grotere en steeds belangrijker wordende Parlement, richtte Londen een officiële aanvraag tot toetreding aan de EVP-fractie. Dit was voor de EVP geenszins een evidente aangelegenheid. De Britse premier Margeret Thatcher was immers nog steeds partijleider van de Britse Conservatieven en verpersoonlijkte de eurosceptis. Het hoeft weinig betoog dat dit laatste lijnrecht inging tegen de opinie van de EVP(-fractie) en haar lidpartijen, waaronder het CDA.

De EVP moest plotseling wel duidelijk kleur bekennen toen eind 1990 met de komst van de nieuwe Britse premier John Major de Conservatieve Partij een gematigder toon aansloeg. Dit bracht het toetredingsdossier in een stroomversnelling. Hoewel de Conservatieven op een doorbraak aanstuurden en zich bereid toonden het EVP-programma te onderschrijven, bleef het water nog te diep. Op een speciale EVP-top in Brussel in het voorjaar van 1991 was er geen overeenstemming onder de leiders van de diverse christendemocratische partijen. De Duitse kanselier Kohl leidde de groep van voorstanders; onder meer de Italiaanse en Benelux-christendemocraten waren tegen. De Nederlandse minister-president Ruud Lubbers waarschuwde: 'De onderschrijving door de conservatieven van het EVP-programma lijkt interessant, maar bewijst paradoxaal hun gebrek aan inhoudelijke verdieping.'¹⁴ Hem wachtte overigens nog de heikele taak om de Britten aan boord te houden tijdens de onderhandelingen over wat later het Verdrag van Maastricht genoemd zou worden. Voor vele EVP-leiders vormde 'Maastricht' precies de lakmoesproef voor de koers die Major op Europees niveau wilde varen. Hoewel het eindresultaat voor velen tegenviel, leefde toch het gevoel dat de uiteindelijke verdragswijziging een duidelijk EVP-stempel droeg en dat dit onmogelijk gerealiseerd zou zijn met Thatcher aan de onderhandelingstafel.¹⁵

Intussen hadden enkele EVP-werkgroepen de toenadering programmatorisch en organisatorisch voorbereid en ook verschillende lidpartijen zetten hun visie op papier.¹⁶ Toen de EVP-top van 14 februari 1992 zich opnieuw boog over de kwestie, adviseerde ze de fractie een zogeheten *Fraktionsgemeinschaft* te vormen met de Britse Conservatieven, naar analogie met de fractie van CDU en *Christlich-Soziale Union* (CSU) in de Duitse Bondsdag. Onder anderen Lubbers stuurde aan op een

snelle beslissing van de fractie, terwijl Kohl temporiseerde omwille van de naderende Britse en Italiaanse parlementsverkiezingen.¹⁷ Een Fraktionsgemeinschaft kwam er uiteindelijk niet. In plaats van als groep tot de fractie te kunnen toetreden (en op basis daarvan enkele garanties voor hun autonomie in de wacht te kunnen slepen), hadden de Britse Conservatieven geen andere keuze dan individueel lid te worden van de EVP-fractie, wat ze uiteindelijk ook deden. Deze ‘nederlaag’ hadden ze onder meer te danken aan het volgehouden Nederlands verzet binnen de fractie.¹⁸

Het CDA speelde ook een belangrijke rol in dat andere luik van de ‘nieuwe’ EVP: de totstandkoming van het al genoemde Basisprogramma van Athene. Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (wi), meer bepaald zijn directeur Jos van Genip, nam deel aan de voorbereidende besprekingen, diende ontwerp teksten in en volgde kritisch de totstandkoming van het nieuwe document. Dit nieuwe programma was het antwoord van de EVP op de gewijzigde ideologische constellatie die zich sinds de val van de Berlijnse Muur in 1989 in Europa had afgetekend. Het kon bovendien fungeren als leidraad bij uitbreidingsoperaties. Op die manier was het voor de EVP duidelijk wat ze van haar toekomstige leden kon verwachten, en wisten diezelfde kandidaat-leden welke principes ze dienden te onderschrijven om tot de EVP te kunnen toetreden. Het was echter niet toevallig dat de oefening om tot een nieuwe ideologische tekst te komen, werd afgerond in de maanden na de toetreding van de Britse Conservatieven tot de EVP-fractie. Voor velen, niet in het minst het CDA, verguldde dit de bittere pil en bood het de mogelijkheid om de negatieve energie om te zetten in een positief en inhoudelijk ‘christendemocratisch’ project.

Wat de politieke praktijk betrof, ontwikkelden de relaties tussen de EVP en de Britse Conservatieven zich aanvankelijk in de gewenste richting. De communicatie tussen de partijhoofdkwartieren verliep naar behoren en in het Parlement werd goed samengewerkt, ook met de CDA-afgevaardigden, zolang Londen gematigde Conservatieven naar Brussel en Straatsburg afvaardigde. Na het ontslag van Major als premier en partijvoorzitter in 1997 kwam hieraan een dramatisch en bruusk einde, zodanig dat het aanvankelijke vooruitzicht van partijlidmaatschap van tafel verdween. De eurosceptici hadden het sindsdien (en tot de dag van vandaag) voor het zeggen bij de *Tories*.¹⁹ De relaties degradeerden tot op het niveau waarop met de regelmaat van de klok werd bedreigd de fractie te verlaten en een eigen, concurrerende fractie op te richten. De naamsuitbreiding tot EVP-ED-fractie (waarbij ‘ED’ staat voor ‘Europese Democraten’) en de wijziging van het Intern Reglement van de fractie (waardoor de ED afwijkende standpunten over het Europese integratieproces kon innemen) veranderden daar in 1999 en 2004 niets aan. Beide aanpassingen kwamen er op verzoek van de Britten, zeer tot ongenoegen van onder meer verschillende CDA-Europarlementariërs, omdat er op die manier de facto toch een Fraktionsgemeinschaft kwam.

In de aanloop naar de Europese verkiezingen van 2009 besliste de leider van de Britse Conservatieven, David Cameron, alsnog de EVP-ED-fractie te verlaten. Sinds

juli 2009 heet de fractie daarom weer gewoon EVP-fractie. Omdat ze ook zonder de Europarlementariërs van de Britse Conservatieven de grootste fractie is gebleven, betreurde nauwelijks iemand het vertrek van de Tories. Het kwam de coöperatie tussen de partij en de fractie ten goede. De homogeniteit nam toe, aangezien de Britten in Europees-institutionele aangelegenheden dikwijls lijnrecht tegenover de EVP stonden. Maar uiteraard sluit de scheiding geen samenwerking uit in het dagelijkse werk binnen het Europees Parlement of op het niveau van de partij- en regeringsleiders. Het CDA zette de contacten met de Britse Conservatieven gewoon verder voort, onder meer door bezoeken aan partijcongressen.²⁰

De toetreding van Forza Italia

Eenzelfde afweging (en een daarmee gepaard gaande identieke strijd) werd gemaakt in het kader van de toetredingsaanvraag van het door de Italiaanse mediamagnaat Silvio Berlusconi geleide Forza Italia. Na de implosie van de Democrazia Cristiana in 1994 verloor de EVP haar traditioneel sterke vertegenwoordiging in Italië. Lange tijd stelde ze haar hoop op enkele nieuwe christendemocratische formaties ter linker- en ter rechterzijde van het Italiaanse politieke spectrum maar electoraal konden die de verwachtingen niet inlossen, laat staan de oude Democrazia Cristiana vervangen. De Europarlementariërs van Forza Italia vormden na de Europese verkiezingen van 1994 hun eigen fractie omdat zij nergens anders welkom waren, ook niet bij de EVP. Hoewel er goed werd samengewerkt in het Europees Parlement, bleef de weerstand tegen een formele verbintenis zeer groot, vooral bij de lidpartijen. Wanneer de EVP echter haar slagkracht in het Parlement wilde vergroten en opnieuw wilde uitgroeien tot de grootste fractie, dan diende echter ook haar vertegenwoordiging in Italië aanzienlijk te worden uitgebreid. Op die manier kwam Forza Italia dan toch in het vizier. Omdat de EVP de boot lange tijd afhield, dreigden de Italianen eind 1997 – na meer dan drie jaar van warm en koud blazen – met de oprichting van een eigen partij, samen met de gaullisten. Bij velen, niet in het minst bij de CDU en haar leider Kohl, deed dit de alarmbel rinkelen. De oprichting van een dergelijke partij en fractie zou immers niet alleen concurrentie opleveren in het Parlement, maar tevens niet-christendemocratische partijen in de verleiding kunnen brengen om de EVP te verlaten (in de eerste plaats de Britse Conservatieven, die toen nog niet waren vertrokken). Hierdoor zou het jarenlange en intensieve werk van uitbreiding en verruiming met niet-christendemocraten voor niets zijn geweest.

Teneinde een dergelijk scenario te vermijden, riep Kohl op 24 maart 1998 de belangrijkste EVP-leiders bij zich in Bonn om een gezamenlijke strategie te bespreken. Omdat Kohl veel belang hechtte aan nauwe samenwerking met collega-regeringsleiders en omdat hij het aantal deelnemers aan de bijeenkomst beperkt wilde houden, was het CDA – dat zich nationaal in de oppositie bevond en niet langer de minister-president leverde – niet uitgenodigd. Tijdens de informele top

werden niettemin cruciale besluiten genomen. Zo werd afgesproken alles in het werk te stellen om de vorming van een concurrerende Europese partij annex fractie tegen te houden. Daartoe moest de samenwerking met de Britse Conservatieven worden versterkt en dienden Forza Italia en de gaullisten tot de EVP toe te treden. In ruil voor het lidmaatschap van de Europarlementariërs van Forza Italia van de EVP-fractie, blies partijleider Berlusconi het initiatief om eigen Europese partij op te richten op de valreep af.

De toetreding van Forza Italia verliep echter niet zonder slag of stoot. Onder meer Ria Oomen-Ruijten, vicevoorzitter van de EVP-fractie, speelde in het verzet een vooraanstaande rol.²¹ Bij vele fractieleden leefde de opvatting dat ze voor een voldongen feit werden geplaast en dat de incrementele besluitvorming een halt moest worden toegeroepen. Het leek er immers op alsof de fractie geen baas was in eigen huis. Zo werd er uitvoerig gediscussieerd over de samenstelling en het mandaat van een 'contactdelegatie' die namens de EVP-fractie het gesprek met Forza Italia moest voeren. Ook bij de finale stemming werd nog strijd geleverd. Omdat er over ieder individueel parlamentslid werd gestemd bij gewone meerderheid, waren 'verrassingen' niet uitgesloten. De tegenstanders hoopten daarom op enkele 'ongelukken'. Maar zover kwam het uiteindelijk niet. Het verzet bleek kleiner te zijn dan gedacht, het bestond namelijk slechts uit een kwart van het aantal fractieleden. Dit effende meteen de weg voor de volledige integratie van Forza Italia in de EVP. Na haar overwinning bij de Europese verkiezingen van 1999 trad de partij toe als volwaardig lid van de EVP. Aan het einde van dat jaar nam Berlusconi voor het eerst deel aan een EVP-top en in het begin van 2001 voerde hij het woord op het EVP-congres in Berlijn.

De toenadering met Forza Italia sloeg echter wonden in de EVP en haar fractie. Bij een aantal lidpartijen, waaronder het CDA, groeide het ongenoegen over de wijze waarop de uitbreiding van de EVP zich voltrok en over de aard van de nieuwe partijen die toetraden. Omdat hun kritiek tijdens het aansluitingsproces van Forza Italia geen zoden aan de dijk had gezet, richtten op 23 juni 1998 enkele christendemocraten uit de Benelux, Italië en Spanje, samen met vertegenwoordigers van *Fine Gael*, de zogeheten Athenegroep op. Deze losse organisatie van partijvoorzitters, waarin het CDA vertegenwoordigd werd door Hans Helgers, wilde door gezamenlijk op te treden zo veel mogelijk druk uitoefenen op de top van de EVP teneinde haar christendemocratisch karakter (dat wil zeggen het Basisprogramma van Athene – vandaar de naam Athenegroep) te vrijwaren. De actie bleef echter beperkt tot een viertal bijeenkomsten op het CVP-hoofdkwartier in Brussel. Tijdens deze vergaderingen werd alleen de evolutie binnen de EVP in algemene zin besproken. Concrete resultaten leverde de Athenegroep niet op. Wel werd zo het ongenoegen binnen (een deel van) de oorspronkelijke lidpartijen onder de aandacht gebracht over de richting waarin de EVP evolueerde. Om gedeeltelijk aan deze kritiek tegemoet te komen, besloot de EVP een nieuw en geactualiseerd (ideologisch) manifest te schrijven. Officieel werd aan het 'basiskarakter' van het programma van Athene niet geraakt, maar het was duidelijk dat de nieuwe tekst paradoxaal

genoeg vooral de bekommernissen en standpunten van de nieuwe lidpartijen moest weerspiegelen.

Het vuur was echter niet volledig gedoofd, want na de crisis met het EVP-lid *Österreichische Volkspartei* (ÖVP) – die samen met de omstreden *Freiheitliche Partei Österreich* (FPÖ) van Jörg Haider in 2000 een regering vormde – ontstond een gelijkaardig initiatief, ditmaal in de schoot van de fractie. Een aantal christendemocraten die niet akkoord gingen met de snelle wederopname van de aanvankelijk geschorste Oostenrijkers in de EVP, richtten medio 2000 de zogeheten ‘Schumangroep’ op. De terugkeer van de ÖVP werd voorbereid door een driekoppig *monitoring* comité waartoe Wim van Velzen, Europarlementariër voor het CDA en vicevoorzitter van de EVP, behoorde. De leden van deze groep, vooral afkomstig uit Frankrijk, Spanje, Italië en de Benelux, wilden binnen de eurofractie strijden voor de verwezenlijking van een federaal Europa en de naleving van de christendemocratische beginselen (bijvoorbeeld de strijd tegen extreem-rechts). In tegenstelling tot de Athenegroep werd er hoofdzakelijk gediscussieerd over stemafspraken omtrent parlaments- en fractieaangelegenheden. De Schumangroep, waartoe enkele CDA-Europarlementariërs behoorden, boezemde de EVP-top echter weinig angst in: de coördinatie was zwak, geen enkel parlementair initiatief bereikte een finaal stadium en het aantal deelnemers was te laag om de fractiewerking echt te kunnen beïnvloeden. De groep slaagde er niet in uit te groeien tot een echte ‘tendens’ die de christendemocratische beginselen en het Europees federalisme opnieuw boven aan de agenda van de eurofractie kon plaatsen.

Hoewel veel lidpartijen, het CDA inbegrepen, weinig ophadden met een figuur als Berlusconi binnen de christendemocratische politieke familie, werd in het Europees Parlement voorbeeldig samengewerkt met de verkozenen van Forza Italia. Kwade tongen beweerden dat de Italianen geen ideologische of programmatrische principes hadden, en dus ook nooit ideologisch of programmatisch konden dwarsliggen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Britse Conservatieven. Toen in het voorjaar van 2009 Forza Italia opging in de nieuwe politieke beweging *Il Popolo della Libertà* (PDL), veroorzaakte dit nauwelijks deining binnen de EVP, ook niet onder traditionele christendemocraten. Integendeel, het feit dat de *Alleanza Nazionale* van Gianfranco Fini haar (electorale) lot verbond aan dat van de PDL, werd als een pluspunt beschouwd voor de stabiliteit en de geloofwaardigheid van de EVP-partner in Italië. Dit was opmerkelijk, aangezien lange tijd Forza Italia als gematigd werd afgeschilderd in vergelijking met de postfascistische *Alleanza Nazionale*. Voor alle zekerheid stond het vraagstuk van het EVP-lidmaatschap van de PDL pas na de Europese verkiezingen van juni 2009 op de agenda, om de politieke tegenstanders (of de interne oppositie) niet van gratis munitie te voorzien tijdens de verkiezingscampagne. Met goedkeuring van onder meer het CDA werd in de week na de verkiezingen de PDL volwaardig EVP-lid. Volgens Corien Wortmann-Cool droeg de opname de partij van Fini, die in Europese kringen een positieve reputatie had opgebouwd, positief bij tot de omvorming van Forza Italia in de PDL.²²

Dalend machtsaandeel

Dat zowel de Athene- als de Schumangroep geen succes was, is deels te verklaren door de stelselmatige daling van het relatieve aandeel van de oorspronkelijke EVP-lidpartijen, als gevolg van enerzijds hun electorale achteruitgang – onder meer in Nederland – en anderzijds de opeenvolgende uitbreidingen met hoofdzakelijk niet-christendemocratische partijen. Terwijl de stichters van EVP in 1979 de volledige fractie bezetten, maakten ze hiervan sinds de Europese verkiezingen van 2009 voor minder dan een kwart uit (zie tabel 1).

Tabel 1. Aandeel oorspronkelijke EVP-lidpartijen in EVP(-ED)-fractie, 1979-2009

	1979	1984	1989	1994	1999	2004	2009
CVP/CD&V	7	5	5	4	3	3	3
PSC/CDH	3	2	2	2	1	1	1
CDA	10	8	10	10	9	7	5
CSV	3	3	3	2	2	3	3
CDU	34	34	25	39	43	40	34
CSU	8	7	7	8	10	9	8
DC	29	26	26	—	—	—	—
CDS (UDF)	8	9	6	13	9	—	—
Fine Gael	4	6	4	4	4	5	4
post-DC-lidpartijen*	—	—	—	8	10	6	5
Totaal	106	100	88	82	81	68	58
% EVP(-ED)-fractie	100	90,9	72,7	52,2	34,8	25,4	22,0

* Italiaanse christendemocratische partijen die ontstonden uit de implosie van de DC en nadien volwaardig lid van de EVP werden.

- CD&V – Christen-Democratisch & Vlaams
- CDA – Christen Democratisch Appèl
- CDH – centre démocrate Humaniste
- CDS – Centre des Démocrates Sociaux
- CDU – Christlich Demokratische Union
- CSU – Christlich-Soziale Union
- CSV – Chrëschtlech-Sozial Vollekspartei
- CVP – Christelijke Volkspartij
- DC – Democrazia Cristiana
- PSC – Parti Social Chrétien
- UDF – Union pour la Démocratie Française

De evolutie is nog opvallender wanneer alleen het aandeel wordt berekend van die lidpartijen die zich grosso modo tegen de verruiming van de EVP(-fractie) hebben verzet (zie tabel 2). Terwijl zij in 1979 nog met 60 procent de meerderheid uitmaakten van de fractie, is hun aandeel vervolgens ononderbroken gedaald tot 6 procent in 2009. Als gevolg van de implosie van de Democrazia Cristiana in 1994 en het vertrek van de Franse centristen en Italiaanse linkse christendemocraten in 2004 is het CDA de belangrijkste vertegenwoordiger van deze groep geworden, zij het dat het aantal CDA-Europarlementariërs in dertig jaar tijd is gehalveerd: van tien naar vijf.²³

Tabel 2. Aandeel tegenstanders van verruiming in de EVP(-ED)-fractie, 1979-2009

	1979	1984	1989	1994	1999	2004	2009
CVP/CD&V	7	5	5	4	3	3	3
PSC/CDH	3	2	2	2	1	1	1
CDA	10	8	10	10	9	7	5
CSV	3	3	3	2	2	3	3
DC	29	26	26	—	—	—	—
CDS (UDF)	8	9	6	13	9	—	—
Fine Gael	4	6	4	4	4	5	4
UDC	—	—	1	1	1	—	—
PNV	—	—	1	1	1	—	—
PPI	—	—	—	8	4	—	—
Totaal	64	59	58	45	34	19	16
% EVP(-ED)-fractie	59,8	53,6	47,9	28,7	14,7	7,1	6,1

PNV — Partido Nacionalista Vasco

PPI — Partido Popolare Italiano

UDC — Unió Democràtica de Catalunya

De opeenvolgende uitbreidingen van de EVP(-ED)-fractie hebben hun effect niet gemist. Sinds de verkiezingen van 1999 vormt de EVP de grootste politieke familie in de EU. Feitelijk is de partij geëvolueerd van een exclusief christendemocratische club naar een verband van christendemocratische, conservatieve en liberale partijen uit alle lidstaten van de Europese Unie. De zogeheten *dominant coalition* is hiermee verschoven van ‘klassieke’ christendemocratische partijen uit de Benelux, Italië en Duitsland naar de lidpartijen en hun EP-delegaties uit de grote landen van de Unie: CDU/CSU (Duitsland), Partido Popular (Spanje), *Union pour un Mouvement Populaire* (UMP; Frankrijk) en in mindere mate Forza Italia (Italië).

Meerderheidsstrategie

De transformatie van de EVP tot de grootste politieke familie in Europa is het resultaat van een volgehouden 'meerderheidsstrategie'. Om de relatieve dominantie van de sociaaldemocraten in de instellingen van de EU te breken, heeft de EVP partners gezocht in de oude en nieuwe lidstaten en is de partij geworden tot datgene wat haar naam reeds bij haar stichting inhield: Europese volkspartij. De opeenvolgende verruimingsoperaties hebben de antisocialistische tendens versterkt, omdat de EVP in bijna alle gevallen werd uitgebreid met partijen die op nationaal vlak lijnrecht tegenover de sociaaldemocraten staan. Het oorspronkelijke multipolarisme (christendemocraten naast en tegenover sociaaldemocraten, liberalen, conservatieven, enzovoort) is aldus ingeruild voor een sterke bipolarisering. Het CDA heeft op basis van zijn eigen nationale positionering deze evolutie steeds bestreden. Termen als *catch-all party*, 'partij van het midden' of centrumpartij werden doorgaans verfoeid, hoewel dit niet opgaat voor alle 'klassieke' christendemocraten in de EVP.²⁴ De ontwikkelingen binnen het Europese partijverband worden ervaren als een bedreiging voor de eigen positie – de 'eigen weg', in de formulering van de politicoloog Hans-Martien ten Napel.²⁵

De strijd van het CDA tegen een 'antisocialistische' EVP is echter geenszins een onverdeeld succes gebleken. Bij de oprichting van de EVP stond het CDA nog aan de zijde van de overwinnaars. Bij de toetreding van de Britse Conservatieven werd de pijn verzacht door (het perspectief op) de ideologische herbronning van de EVP en het feit dat de Britten uiteindelijk geen interesse toonden in partijlidmaatschap. Bij de aansluiting van Forza Italia beten de Nederlandse christendemocraten duidelijk in het zand. Door de transformatie van de EVP evolueerde hun van de oprichting daterende offensief-positieve houding gaandeweg in een defensief-negatieve opstelling. Omdat deze strategie niet heilzaam bleek te zijn, is daarin sinds 2005 opnieuw verandering gebracht. Terwijl het CDA vroeger de christendemocratische grondslag van de EVP aanvoerde om de verruimingsstrategie te kritiseren, lijkt het zich anno 2010 bij de transformatie van de EVP te hebben neergelegd. Binnen die EVP neemt de Nederlandse partij meer en meer de taak op zich om nauwlettend toe te zien op de naleving van de beginselen, onder meer tijdens de onderhandelingen met kandidaat-lidpartijen, eerder dan de verruiming op zich aan te vechten.²⁶ De verlossing uit de oppositie op nationaal vlak in 2002 (waardoor het CDA wat minder strikt in de leer werd) enerzijds en de aanvaarding van het dalende machtsaandeel binnen de EVP anderzijds zijn daar wellicht niet vreemd aan.

Daarnaast is ook de wijziging in de rol die ideologie speelt hier relevant. Terwijl de grondslagen aanvankelijk werden gezien als een middel om niet-christendemocraten buiten de EVP te houden, wordt nu gehamerd op de beginselen van het christelijk mensbeeld, de sociale markteconomie, subsidiariteit en Europees federalisme als voorwaarden die door kandidaat-lidpartijen moeten worden onderschreven en tot op zekere hoogte nageleefd. In zekere zin komen hierdoor de

standpunten van het CDA en de huidige EVP-voorzitter Martens nader tot elkaar. Martens hecht immers ook veel belang aan het christendemocratische karakter van de EVP; tegelijk heeft hij in tegenstelling tot het CDA steeds de verruimingsoperatie verdedigd. De ‘nieuwe’ consensus luidt dat EVP-lidpartijen niet per se christendemocratisch hoeven te zijn (*statica*); ze moeten deze specifieke traditie wel aanvaarden (*dynamica*). Dit betekent dat *à la limite* de Turkse AKP (Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling) volwaardig lid van de EVP kan worden, maar evengoed dat er voor de Britse Conservatieven geen plaats (meer) is.

Grondslagendebat

In vergelijking met andere EVP-lidpartijen, ook de christendemocratische, is het CDA zeer expliciet in zijn ideologische stellingnames, investeert het permanent in toetsing aan zijn basisprincipes (via het WI) en is de marsrichting regelmatig onderwerp van discussie, ook tussen bestuur (ideologie-georiënteerd) en fractie (beleidsgeoriënteerd), al lijkt dit debat gaandeweg te zijn verdwenen in de periode dat het CDA deel uitmaakte van de door Jan Peter Balkenende geleide kabinetten. Het wekt dan ook weinig verbazing dat het CDA en zijn voorlopers van meet af aan een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de uitbouw van de ideologische fundamenteën van de EVP.²⁷ Als een van de weinige lidpartijen hecht het CDA daar veel belang aan. Bovendien beschikt ze – bij ontstentenis van een wetenschappelijk bureau van de EVP, ondanks de oprichting in 2008 van het aan de EVP gelieerde *Centre for European Studies* – met het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA over een uitgelezen instrument om het proces van Europese partijvorming inhoudelijk te stofferen.

Die specifieke rol die het CDA binnen de EVP speelt, is door de jaren heen geëvolueerd. Aanvankelijk stelden de Nederlandse christendemocraten zich op als inspirator. Dat was zo bij de oprichting van de EVP en dat bleef zo tot het midden van de jaren tachtig. Daarna nam het CDA meer de rol van criticus op zich en werd vanuit zijn kritiek op de verruiming sterk de nadruk gelegd op het ideologisch profiel van de EVP. Vooral het WI speelt hierin een voorttrekkersrol. Het tijdschrift *Christen Democratische Verkenningen* biedt een forum aan personen binnen en buiten de partij om de koers die de EVP vanaf het einde van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig vaart, te kritiseren. In dit verband is het wel eens tot aanvaringen gekomen tussen het ‘principiële’ WI (vertegenwoordigd door zijn directeurs Arie Oostlander en Van Gennip) en de meer pragmatische standpunten van minister-president Lubbers en partijvoorzitter Van Velzen. Dat de EVP wel eens invloed zou kunnen uitoefenen op de positie die het CDA inneemt (of zou moeten innemen) in het Nederlandse politieke landschap, stemde velen ongerust.²⁸ Onder anderen toenmalig CDU-voorzitter Wolfgang Schäuble adviseerde het CDA ‘geen partij aan de rechterkant te dulden’.²⁹ Afgezien van het feit dat het hierbij eerder om strategie dan om ideologie gaat, vinden de Nederlandse christendemo-

craten doorgaans dat ze van andere EVP-lidpartijen geen lessen te krijgen hebben op dit vlak – temeer daar vele van die lidpartijen zich weinig gelegen laten aan ideologische principes.³⁰

Als het CDA op ideologisch terrein sinds het aantreden van Balkenende als partijleider in het najaar van 2001 zijn mosterd haalt bij het communitarisme of het sociaal conservatisme, dan heeft dat paradoxaal genoeg weinig of niets te maken met de ruimere politieke familie waartoe de partij behoort, hoewel een dergelijke evolutie volledig compatibel is met de centrumrechtse koers van de EVP – ware het niet dat die zelf ‘rechtse’ en ‘conservatieve’ etiketten pertinent afwijst.³¹ De EVP situeert zichzelf namelijk als een centrumformatie, net zoals vele van haar lidpartijen, het CDA inbegrepen. In haar van 2001 daterende ideologische documenten (die sindsdien niet meer zijn aangepast) omschrijft de EVP zich dan ook als ‘centristisch’ of ‘reformistisch’, vermijdt ze angstvallig elke verwijzing naar het personalisme (de ideologie van de naoorlogse christendemocratie waarmee de nieuwkomers weinig hebben), wijst ze politiek pragmatisme af maar beroept ze zich nog steeds op de *founding fathers* van het Europese integratieproces.³² De nieuwe *Working Group Values*, die in het voorjaar van 2010 is opgericht in de schoot van de EVP, kan daar eventueel verandering in brengen. Met een veteraan als de CDA’er Van Gennip die de ontwerptekst zal schrijven, is het niet uitgesloten dat de EVP alsnog terugkeert naar een explicietere omschrijving van haar ideologische wortels.

Om de verschillende gezindten ter wille te zijn en tegelijk niet te hoeven kiezen tussen deze of gene ideologische stroming, heeft de EVP in haar externe communicatie regelmatig het register van de ‘waarden’ bespeeld. Zo wordt in het EVP-verkiezingsprogramma van 2009 uitdrukkelijk verwezen naar Europa als een *Union of Values*.³³ Het CDA doet min of meer hetzelfde: bij de aanvang van programma voor de Europese verkiezingen van juni 2009 staat de partij uitgebreid stil bij ‘Europa als waardengemeenschap’.³⁴ Met dit concept slaagt het CDA er alsnog in aan te sluiten bij de uitgangspunten van de EVP, en vice versa.³⁵

Quid CDA?

Het dalend machtsaandeel, het lang volgehouden verzet tegen de uitbreiding van de EVP met niet-christendemocratische partijen en de bijzondere aandacht die ideologie geniet, heeft niet belet dat de vertegenwoordiging van het CDA in de besluitvormingsorganen van de EVP min of meer overleefd is gebleven. Uiteraard moet hier de context van de verruiming van de EVP en de uitbreiding van de EU verdisconteerd worden. Ontegensprekelijk is het relatieve gewicht van Nederland binnen de EVP gedaald. Dit houdt concreet in dat de CDA-Europarlementariërs slechts nog maar een kleine delegatie vormen in een EVP-fractie die sinds de verkiezingen van juni 2009 265 leden telt. Het betekent ook dat de Nederlandse minister-president Balkenende in vergelijking met zijn voorganger Lubbers aan

EVP-vergaderingen heeft deelgenomen te midden van een veel groter aantal regeringsleiders.

Deze afname van het relatieve gewicht van het CDA binnen de EVP hoeft echter niet te betekenen dat de Nederlanders geen kans meer maken op topposities binnen de EVP. Afgezien van de functies die CDA-Europarlementariërs bekleeden in de organen van het Europees Parlement, was Piet Bukman voorzitter van de EVP van 1985 tot 1987 (waarna hij aftrad om minister te worden in het tweede kabinet-Lubbers); Oomen-Ruijten was vicevoorzitter van de fractie tussen 1989 en 1999, en van 2006 tot 2007 was Europarlementariër Camiel Eurlings vicevoorzitter van de EVP. Hij volgde in die functie feitelijk Van Velzen op, die zowel in de fractie als in de EVP een lange en indrukwekkende staat van dienst had: Europarlementariër van 1994 tot 2004, voorzitter van de EUCD van 1996 tot 1999, van 1999 tot 2004 vicevoorzitter van de EVP-ED-fractie en jarenlang vicevoorzitter van de EVP. In het licht van de bijzondere aandacht die de toetredingsaanvragen van kandidaat-lidpartijen genieten, is het niet onbelangrijk te onderstrepen dat hij de werkgroep Uitbreiding voorzat en sinds 1995 voorzitter is van het Robert Schuman Instituut in Boedapest, dat jonge (christendemocratische) politici traint in Centraal- en Oost-Europa.³⁶ Die rol van sluiswachter lijkt min of meer te zijn overgenomen door Eurlings (onder meer wat Turkije en de AKP betreft) tot aan zijn terugtreden in 2007 en sinds 2009 door Wortmann-Cool.³⁷

Quid Europa?

Ook met betrekking tot Europa zelf is er de laatste jaren een verschuiving opgetreden. Terwijl vroeger het CDA werd gerekend tot de eurofiële christendemocraten, is het Europese integratieproces als zodanig een punt van discussie geworden. Het Europese profiel is vervaagd en de partijleiding wordt een gebrek aan supranationale politieke wil verweten.³⁸ Zo dragen de affiches voor de Europese verkiezingen van het CDA in tegenstelling tot in de beginjaren geen verwijzing meer naar het logo of de naam EVP en voert de partij sinds 2004 niet langer uitsluitend campagne op basis van het EVP-programma.³⁹ Naïef optimisme heeft plaatsgemaakt voor een verzakelijkt debat dat gericht is op resultaten. 'Integratie' en 'idealen' werden ingeruild voor 'samenwerking' en 'belangen', en de verdediging van het eigenbelang heeft voorrang.⁴⁰ De negatieve uitkomst van het referendum over de Europese grondwet in juni 2005 kan gezien worden als een keerpunt. De afwijzing maakte binnen en buiten de EVP duidelijk dat niet alleen de positie van Nederland in de EU grondig gewijzigd was, maar ook dat in het CDA de permissieve consensus aan diggelen lag.⁴¹ Voor vele lidpartijen en vertegenwoordigers van de EVP kwam de Nederlandse uitslag onverwacht. Het positieve stemadvies van het CDA in de referendumcampagne werd gewaardeerd, al was er hier en daar ook onverholen kritiek op de makke campagne, de afwezigheid van premier Balkenende

en de groeiende euroscepcis dat zich van alle Nederlandse partijen heeft meester gemaakt.⁴²

Opvallend is dat die gewijzigde perceptie veel minder door het CDA zelf wordt ervaren. Volgens Eurlings bijvoorbeeld – sprekende in oktober 2006 – was het CDA nog steeds een ‘Europa-partij’. Dat Europa niet langer het exclusieve domein van (top)politici is, beschouwde hij als een uitdaging en een opdracht: ‘Langzaam maar zeker – en in Nederland is dat het gevolg van het negatief afgelopen referendum – is het eilanddenken – “wij zijn hier met een aantal mensen in Nederland bezig en jullie doen in Brussel maar wat jullie willen” – doorbroken. Men heeft in Den Haag gezien hoe fundamenteel Brusselse discussies in de nationale politiek kunnen ingrijpen.’⁴³

Dat er ook Europese partijvorming nodig is om de burger dichter bij Europa te brengen, is een idee dat al aan het begin van de jaren negentig in het *Program van Uitgangspunten* was opgenomen: ‘Een democratisch Europa kan alleen stand houden als het op een breed draagvlak van burgers kan steunen. Hiervoor is *Europese partijvorming* van belang, alsmede de vorming van maatschappelijke organisaties op Europees vlak. Zo wordt ingehaakt op processen van onderlinge verstrengeling en afbraak van grenzen.’⁴⁴ Het CDA is met andere woorden een principieel voorstander van (partijpolitieke) europeanisering. Van zijn ervaringen met de EVP weten we evenwel dat het CDA zijn politieke familie eerst en vooral heeft trachten te scheppen naar zijn eigen beeld en gelijkenis. En dit impliceert een voorname rol voor de partij-ideologie, terwijl in het CDA de stellige indruk bestaat dat binnen de EVP ‘macht voor ideologie’ komt –, zoals Van Velzen het in mei 2010 stelde.⁴⁵ Door het spel van de EVP-verruiming mee te spelen en niet tegen te werken, en tegelijk het belang van ‘waarden’ te blijven onderstrepen, hoopt het CDA nu op de middellange termijn meer invloed te kunnen uitoefenen in wat al lang de grootste politieke familie van Europa is geworden. Van haar kant kan de EVP (en haar lidpartijen) richtinggevend zijn voor de manier waarop het CDA een nieuwe consensus over het heikele thema ‘Europa’ kan ontwikkelen.⁴⁶ In dit perspectief bezien kan Europese partijvorming, net zoals ten tijde van zijn oprichting, ook integratiebevorderend werken voor het CDA zelf.

Het idee dat de EVP zich slechts op één manier kan ontwikkelen, met name als een soort Europees CDA op ideologisch en strategisch vlak, is gaandeweg verlaten. De specifieke situatie van de Nederlandse christendemocratie kan immers niet simpelweg getransponeerd worden naar het niveau van de EU. In plaats daarvan heeft het CDA zich verzoend met een op waarden georiënteerde EVP én EU, een EU waarin de EVP een machtsfactor van belang is geworden en waar het CDA dus ook zijn voordeel mee kan doen. Maar dat voordeel wordt toch vooral in de Nederlandse politiek gesitueerd, terwijl vroeger Europa op de eerste plaats leek te komen. De ironie wil nu dat het CDA, dat binnen de EVP als een ‘traditionele’ christendemocratische partij te boek staat, in het najaar van 2010 samen met de VVD een minderheidskabinet heeft gevormd dat formeel wordt gedoogd door een islamofobe partij. Op de ÖVP na heeft geen enkele lidpartij van de EVP, ook de zogeheten conservatieve

of rechtse lidpartijen niet, zich aan een dergelijke samenwerking gewaagd. De opvatting dat niet alleen Nederland maar ook het CDA het noorden kwijt is, wint daardoor ongetwijfeld veld. De diplomatiek geformuleerde teleurstelling van EVP-voorzitter Martens leest als een afkeuring.⁴⁷ Na dertig jaar Europapolitiek is Brussel niet langer een eindbestemming, noch een referentiepunt. Brussel is een halte, zij het een cruciale en vaak onderschatte halte, een halte op de terugweg naar Den Haag welteverstaan.

De christendemocratische feniks en de moderne, niet-seculiere politiek

Kees van Kersbergen

De levenswandel van de christendemocratie in Nederland en andere Europese landen is bepaald markant, zo niet grillig te noemen.¹ Terwijl menig commentator na slechte verkiezingsresultaten het onherroepelijke einde van deze politieke beweging afkondigde, bleken christendemocratische partijen toch vaak levenskrachtiger en veerkrachtiger te zijn dan gedacht. Het feit dat het aantal gelovige en praktiserende christenen – de natuurlijke achterban van de christendemocratische partijen – gestaag afneemt, zou eigenlijk tot een evenzo gelijkmatige afkalving van de electorale aanhang van de partijen moeten leiden. Hoewel de trend op de (middel)lange termijn in die richting wijst, zijn de soms wilde schommelingen op korte termijn frappant.

De Italiaanse *Democrazia Italiana* stortte volledig in elkaar in de jaren negentig van de vorige eeuw. De Duitse christendemocratie bleef tot 1998 redelijk stabiel. De christendemocratie in Oostenrijk werd in 2002 voor het eerst sinds 1966 weer de grootste partij met 42 procent van de stemmen. In Scandinavië, het meest geseculariseerde deel van Europa, zijn christelijke partijen van enig belang opgekomen. In Frankrijk zijn christendemocraten er niet in geslaagd uit te groeien tot een onafhankelijke politieke stroming. De Spaanse poging tot christendemocratische partijvorming is mislukt. Op Europees niveau is de christendemocratische Europese Volkspartij (EVP) juist zeer succesvol geweest. In België leidde de taalproblematiek tot een scheiding der wegen van de Nederlandstalige en de Franstalige christendemocratische partij.² In Nederland zien we misschien wel het meest onvoorspelbare patroon, dat van historische nederlagen gevolgd door wonderbaarlijke wederopstandingen.

De christendemocratische feniks

De kronkelige electorale paden van de Nederlandse christendemocratie roepen de associatie op met de metafoor van de feniks. Volgens de oude Egyptische mythologie bouwt de vogel feniks eens in de vijfhonderd jaar een nest, waarna hij droge

takjes verzamelt en zichzelf in brand steekt. De vogel wordt door het vuur verteerd, maar herrijst daarna op wonderbaarlijke wijze uit zijn as. Vooral omdat de vogel in de vroegchristelijke symboliek herrijzenis en wedergeboorte vertegenwoordigde (bijvoorbeeld in afbeeldingen op grafstenen), ligt het voor de hand om deze legendarische vogel te gebruiken als beeld voor de politieke levensloop van de christendemocratie in Nederland. Tabel 1 in de bijlage van deze bundel laat zien hoe het CDA sinds de jaren zeventig al twee keer hout bij elkaar heeft gesprokkeld, zichzelf heeft aangestoken en weer uit zijn as is herrezen.

De drie confessionele partijen (Anti-Revolutionaire Partij, Christelijk-Historische Unie en Katholieke Volkspartij) die in 1980 samengingen in het CDA, hadden zichzelf in de jaren zestig en zeventig in brand gestoken, waren in 1980 herrezen als één nieuwe partij en deden het onverwacht goed in de jaren tachtig. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 slaagde het CDA erin de grootste en invloedrijkste partij te worden, afgemeten aan het aantal zetels in het parlement, het ledental en de spilpositie in het coalitiesysteem. In 1989 werd het CDA opnieuw de grootste en was het verschil in zetels met concurrent PVDA zelfs toegenomen. In 1994 en 1998 was er sprake van een uitslaande brand in de partij, toen deze een niet eerder vertoond verlies leed van in totaal 16,9 procent van de stemmen (bij elkaar genomen 25 zetels), bijna een derde van haar leden verloor en haar centrale rol in het spel van coalitievorming kwijtraakte.³ Na de Kamerverkiezingen van 1994 werd er een paarse coalitie gevormd van liberalen (VVD en D66) en sociaaldemocraten (PVDA), die tot 2002 zou regeren. Voor het eerst in 76 jaar maakten religieuze centumpartijen geen deel uit van het kabinet. Het CDA ging door een diep dal, aangezien zijn afwezigheid in het centrum van de nationale macht tevens de politieke strijd op provinciaal en plaatselijk niveau bemoeilijkte.⁴

De kiezers die het CDA massaal de rug toekeerden, wendden zich tot de nieuwe ouderenpartij, omdat de christendemocraten geopperd hadden de AOW-uitkeringen te willen bevriezen. Ook D66 en de VVD profiteerden daar volop van. Deze partijen schoten gezamenlijk van 22,5 procent van de stemmen in 1989 naar 35,5 procent in 1994. Eind jaren negentig zochten de kiezers een alternatief ter linkerkant: de PVDA, GroenLinks en de SP gingen van 28,8 procent in 1994 naar 39,8 procent in 1998.⁵ Tot ieders verbazing herrees de christendemocratische feniks echter in 2002-2003 en behield deze zijn positie als grootste partij in de Kamerverkiezingen van 2006. Het CDA herwon toen voor ruim driekwart de parlementaire positie die het in 1989 had verkregen en nam wederom een centrale positie in de coalitieonderhandelingen in. In 2010 stak de partij zichzelf weer in de brand. Het CDA verloor ongenadig twintig zetels en werd de vierde partij van Nederland, na de VVD, de PVDA en de Partij voor de Vrijheid (PVV). Ongetwijfeld zullen velen in dit electorale echec van het CDA weer aanleiding zien de finale ondergang van de Nederlandse christendemocratie af te kondigen. Het is niet onmogelijk dat dit het geval is, maar evenmin moet – hoe onwaarschijnlijk dit ook lijkt in 2010 – een wederopstanding van de christendemocratische feniks geheel worden uitgesloten. Dat, in het kort, is de lering die men kan trekken uit de analyse van de

plaats en de beweging van het CDA in de Nederlandse politiek die ik hieronder presenteer.

Hoe heeft de christendemocratie in Nederland in de jaren tachtig en negentig geprobeerd haar politieke identiteit en haar beleid te herdefiniëren en opnieuw op te bouwen, en hoe kunnen we de opmerkelijke terugkeer en het weer verdwijnen van het CDA als politieke machtsfactor en als grootste regeringspartij in het nieuwe millennium verklaren? Mijn benadering is dat partijen permanent hun ideeën, beleid, strategieën en partijorganisatie dienen aan te passen aan de steeds veranderende politieke omgeving waarin ze zich bevinden en aan de zich ook steeds wijzigende concurrentie van andere partijen. De fluïde context van het CDA wordt bepaald door de secularisatie en de sociaaleconomische omstandigheden, de strategieën van andere actoren, de opkomst van nieuwe politieke partijen en de steeds wisselende configuraties van maatschappelijke macht en politieke allianties.

De antwoorden op mijn vragen komen hieronder in de volgende paragrafen aan de orde en refereren respectievelijk aan een mengeling van politiek falen en verlies van traditionele politieke identiteit; de structurele oorzaken van de teloorgang die ten grondslag liggen aan dit falen en ander falen; de strategische opties die nog voorhanden waren en de bewuste politieke keuzes die werden gemaakt; de opkomst van rechts en links populisme die het politieke landschap dramatisch veranderd heeft; en hoe de christendemocraten daarop hebben ingespeeld met een combinatie van handigheid en goed geluk dan wel politieke inschattingsfouten. In de conclusie ga ik in op wat we kunnen leren van dit verhaal over de positie en kansen van het CDA in de Nederlandse politiek.

Verlies van macht en identiteit

Christendemocratische partijen zijn lange tijd duidelijk omlijnde politieke actoren geweest, vanwege hun op religie gebaseerde ideeën (in de zin van christelijke waarden en persoonlijke normen, maatschappelijke betrokkenheid en de keuze voor Europese integratie). Zij hebben zichzelf altijd gezien en gedefinieerd als volkspartijen die niet alleen kiezers uit alle lagen van de samenleving wilden trekken, maar bovenal de verschillende maatschappelijke groepen met tegengestelde belangen tot een vergelijk wilden brengen. Onderscheidend ten opzichte van liberalen of sociaaldemocraten was dan ook de religieus geïnspireerde ‘politiek der bemiddeling’ tussen tegenstrijdige belangen.⁶ De christendemocratische partijen zochten voortdurend naar manieren om deze antagonistische belangen met elkaar te verzoenen, waarmee ze zich een vanzelfsprekende positie in het politieke centrum en in de regering verwierven. Dat geldt met name voor de Nederlandse confessionele partijen en hun opvolger het CDA, die van 1918 tot 1994 onafgebroken aan de macht zijn geweest.

Omdat achtereenvolgens de confessionelen en het CDA zo lang deel hebben uitgemaakt van het landsbestuur, kwam het als een volslagen verrassing dat de

christendemocraten in 1994 moesten afzien van regeringsdeelname. Dit betekende ook een forse aanslag op de politieke en maatschappelijke machtspositie van de partij die veel verder ging dan het verlies van Kamerzetels. Om een helder profiel als oppositiepartij te ontwikkelen, moest de partij zich een nieuwe politieke identiteit aanmeten om een duidelijke positie te kunnen innemen in het politieke krachtenveld en ten opzichte van de grootste politieke concurrenten die de regering vormden. Om drie redenen was die herprofilering lastig. Ten eerste was het in een steeds verder ontkerstende maatschappij niet langer mogelijk – als dat ooit al het geval was geweest – om tegenover de seculiere paarse coalitie vol te houden dat christenen hogere waarden verdedigen en daarom het alleenrecht hebben op morele kwesties. Een beroep op christelijke waarden was tot dan toe altijd goed gevallen bij de kiezer, maar dat gold nu enkel nog bij een steeds kleiner wordend confessioneel deel van de samenleving. Buiten de biblebelt en andere religieuze enclaves in de maatschappij is zo'n boodschap aan dovemansoren gericht. Bovendien zijn Nederlanders wat betreft hun culturele oriëntatie en instelling verhoudingsgewijs het meest postmaterialistisch en hechten ze grote waarde aan persoonlijke vrijheid en individuele keuzes in zaken van normen en waarden.⁷ Sommige godsdienstsociologen menen dat er sprake is van 'desecularisatie', een wat onhandige term waarmee aangeduid wordt dat modernisering niet noodzakelijkerwijs leidt tot een almaar voortgaande ontkerstening en dat er sprake is van een terugkeer en versterking van religie in de wereld. Of dit ook voor Noord-West Europa en Nederland in het bijzonder geldt, is maar zeer de vraag. Hoe dan ook zijn de eventuele politieke effecten ervan nog niet waarneembaar.⁸

Ten tweede betekenden de specifieke verzuilde omstandigheden in Nederland, een land met enkele goed georganiseerde minderheden, dat de confessionele partijen en later het CDA allang een aantal ideologische wapens hadden moeten inleveren. Voor de religieus-politieke profilering waren morele kwesties enerzijds van het grootste belang, maar konden deze anderzijds door de compromis- en consensusdwang van het stelsel niet op de spits worden gedreven. Het was de christendemocratie in Nederland die het model aanreikte voor de aanpak van morele kwesties. Om politieke oplossingen te kunnen vinden voor zaken als de regulering van prostitutie, drugs, homoseksualiteit, euthanasie, abortus en genetische manipulatie om zo de macht in het centrum van de politiek te kunnen bereiken, moest het beleid van het CDA er wel telkens op gericht zijn dergelijke zaken te gedogen, maar ze tegelijkertijd in de hand te houden door ze bij de wet te regelen. Waar dat niet mogelijk bleek, werkte de partij samen om bepaalde gebieden in de openbare ruimte aan te wijzen (een deel van de stad bijvoorbeeld) waar illegale activiteiten onder bepaalde voorwaarden werden toegelaten. Zulk gedoogbeleid leidde bijvoorbeeld tot de instelling van de beruchte 'afwerkplekken', waar verslaafde prostituees die elders niet meer mogen werken hun diensten 'veilig' aan hun klanten kunnen aanbieden. Het zorgde ook voor de evenzeer beruchte en tegenstrijdige coffeeshops, waar wiet wordt verkocht en gebruikt door klanten die door de voordeur binnenkomen, maar waarbij de levering 'via de achterdeur'

nog altijd verboden is. Daardoor heeft het CDA bijgedragen aan een praktijk van toelating van illegale activiteiten die in feite natuurlijk een schending inhielden van zijn eigen christelijke normen en waarden. Nadat de partij van regeringsdeelname was uitgesloten, was het daarom geen makkelijke optie om zich als oppositiepartij duidelijker te profileren met beleidsstandpunten die zich keerden tegen wettelijke vrijheid en tegen het gedoogbeleid.

Ten derde was het lastig voor het CDA om niet als regeringspartij maar als *oppositie*partij een centrumpositie in te nemen tussen liberalen en sociaaldemocraten. Die middenpositie tussen links en rechts vloeide ooit voort uit de op religie gebaseerde politieke kleur van het CDA en het feit dat het als brede volkspartij een afspiegeling vormde of wilde vormen van de maatschappij als geheel. Er was dan altijd een mogelijke regeringspartner ofwel ter linkerzijde ofwel ter rechterzijde, waaruit de partij als centrale, dominante spilpartij kon kiezen.⁹ Sinds het midden van de jaren tachtig waren de VVD en de PVDA in ideologische zin echter al dichter naar elkaar opgeschoven: de liberalen waren 'socialer' en de sociaaldemocraten 'liberaler' geworden. Mede hierdoor ontstond een heel ander en minder voorspelbaar coalitiespel, waarvoor geen kant-en-klare spelregels bestonden.¹⁰ Toen het CDA zich geplaatst zag voor een coalitie van liberalen en sociaaldemocraten, kon het zich niet meer vanzelfsprekend in de bekende en gerieflijke middenpositie nestelen.

Structurele oorzaken van de teloorgang

De moeilijkheden die het CDA in zijn oppositieperiode ondervond, hadden ook te maken met meer structurele zwaktes. In algemene zin heeft de teloorgang van de politieke massapartijen te maken met het feit dat bepaalde structurele maatschappelijke kenmerken steeds minder belangrijk zijn voor de keuze voor en trouw aan een partij. Voor de christendemocraten is hier vooral de secularisatie van groot belang. Dit verwijst naar een breed en diffuus maatschappelijk proces, 'by which sectors of society and culture are removed from the domination of religious institutions and symbols'.¹¹ De 'natuurlijke' achterban van een religieuze partij krimpt als kerklidmaatschap en kerkgang achteruitgaan en het politieke belang van religie onder trouwe kerkgangers afzwakt. Daarmee neemt ook het verzachtende effect op de sociaaleconomische (klassen-)tegenstellingen af, waardoor de christendemocraten zich genoodzaakt zien steeds meer te concurreren op het politieke links-rechts spectrum, waar het voor hen electoraal moeilijker wedijveren is.

Secularisatie houdt echter ook in dat de van oorsprong religieuze moraal omgezet wordt in seculiere normen en waarden, waarmee een religieuze inhoud tot een wereldlijke inhoud wordt getransformeerd. Daardoor verdwijnt de openlijke invloed van religie op de politiek, die dan vervangen wordt door een 'diffuse moralism throughout society'.¹² Wanneer de christendemocratie zich dan aanpast

aan deze secularisatie, zich gaat beroepen op deze diffuse moraal en het expliciet christelijke vernis verwijderd van haar politieke boodschap, helpt zij op paradoxale wijze zelf de voortgang van de secularisatie. Een en ander betekent dat er geen direct verband is tussen secularisatie en steun voor de christendemocraten, hoewel het wel inhoudt dat het CDA in de verkiezingen niet langer automatisch kan rekenen op de steun van een religieuze achterban en dat de partij meer dan ooit rekening moet houden met de gevolgen van haar eigen politieke handelen. De precieze politicologische analyses zijn op het moment van schrijven nog niet voorhanden, maar het verlies bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 lijkt in hoge mate het gevolg te zijn van het onvermogen de steun in het (voormalig) katholieke zuiden van het land te mobiliseren en vast te houden.

Een ander structureel probleem was dat het CDA in de jaren negentig de grootste mogelijke moeite had zijn vastomlijnde maatschappelijke en politieke erfgoed in stand te houden. Net als bij andere christendemocratische partijen in Europa had het CDA altijd een bemiddelende rol kunnen spelen tussen gepolariseerde maatschappelijke en politieke actoren die optraden vanuit tamelijk vast omlijnde collectieve maatschappelijke en politieke identiteiten. Evenals zusterpartijen elders, neeg het CDA als vanzelf naar het midden van het politieke spectrum. Het werd een lastig probleem voor de christendemocraten dat ze de rol van bemiddelaar in conflicten niet meer konden blijven spelen toen collectieve identiteiten, zoals 'protestanten', 'katholieken', 'arbeiders', 'boeren', 'zelfstandigen', 'werknemers' of 'werkgevers', niet langer bestonden of niet meer fungeerden als collectieve politieke identiteit. De individualisering, ontzuiling en deconfessionalisering van de Nederlandse maatschappij (waar de totstandkoming van het CDA zelf al een gevolg van was), de groei van de verzorgingsstaat en de opkomst van de middenklassenmaatschappij – alle hebben ze bijgedragen aan het verdwijnen van traditionele collectieve identiteiten. Net als alle andere partijen wordt het CDA geconfronteerd met een nieuwe en onduidelijke situatie, die het de partij lastig maakt met een strategie te komen om kiezers te trekken.

Als het al mogelijk was nog collectieve identiteiten te onderscheiden of nieuwe te vinden en te binden, en langs die weg de bemiddelingspolitiek nieuw leven in te blazen, dan zag het CDA zich nog steeds geplaagd voor een groot probleem. Het sociaal beleid dat zijn weerslag had gevonden in de verzorgingsstaat, was altijd het middel geweest om maatschappelijke compromissen te smeden en daar zelf tegelijkertijd electoraal beter van te worden. Alleen al om demografische en financiële redenen was het onmogelijk geworden om die sociale politiek vast te houden. Maar daar lag nou net de grote politieke kracht van de partij: zij had altijd de middelen en instrumenten van de verzorgingsstaat in stelling gebracht om sociale en politieke conflicten met elkaar te verzoenen. Dat had haar altijd een fors electoraal voordeel opgeleverd en een vanzelfsprekende positie in het politieke centrum. Maar de middelen en instrumenten waarmee ooit via de verzorgingsstaat maatschappelijke coalities werden gesmeed en waardoor de partij veel kiezers naar zich toe had weten te trekken, waren schaars geworden. De kern

van het probleem van het CDA was dus ook deels het gevolg van het feit dat de maatschappelijke en economische werkelijkheid van de jaren negentig niet meer op elkaar aansloten en dat de instituties van de verzorgingsstaat (waarmee de partij zich politiek verbonden had) zich niet goed hadden aangepast aan de nieuwe situatie.

Ten slotte was er nog een structureel probleem: het CDA had altijd een groot beroep gedaan op geestverwante maatschappelijke organisaties om kandidaten te werven voor het parlement en andere vertegenwoordigende organen. Deze organisaties leverden de partij niet alleen vertegenwoordigers voor de functies in het openbaar bestuur, maar ook de expertise en ervaring die noodzakelijk zijn voor het mobiliseren van kiezers in verkiezingscampagnes. Door de secularisatie en het achterhaalde sociaaleconomische model waren de nauwe banden tussen de partij en de maatschappij verbroken. Dat werd nog verergerd toen het CDA in 1994 de regeringsmacht kwijtraakte, waardoor organisaties die altijd ideologisch aan de christendemocraten gelieerd waren geweest, zich op de nieuwe machthebbers richtten. Wat moest het CDA doen om zich aan te passen? Wat waren de strategische opties?

Strategische opties en keuzes in de jaren negentig

Na de verkiezingsnederlaag van 1994 en het onverwachte uitblijven van regeringsdeelname, boog het CDA zich over een herziening van zijn politieke ideologie en beleidsstandpunten. In de interne partijdebatten laten zich vier opties onderscheiden: 1) de oude christelijke maatschappijvisie nieuw leven inblazen; 2) een echt conservatieve koers gaan varen; 3) een meer christelijk-fundamentalistische kant opgaan; 4) zich verbinden met een (conservatief) communitarisme en dit verder ontwikkelen.¹³ Elementen van al deze vier opties zijn terug te vinden in de ideologie, strategie, standpunten en handelingen van de partij.

Eerst onderzocht het CDA of het mogelijk was om de brede volkspartij die gebaseerd was op een christelijke maatschappelijke betrokkenheid te revitaliseren. In de belangrijkste ideologische publicaties uit het midden van de jaren negentig werd opnieuw een accent gelegd op het bekende christelijk-sociale gedachtegoed.¹⁴ Dat was ingegeven door zelfkritiek in een analyse van het beleid dat het CDA in de jaren tachtig als regeringspartij had gevoerd en de verkiezingsnederlaag van 1994, die de partijtop ervan had doordrongen dat de partij te neoliberal was geweest in de economische politiek en niet sociaal genoeg in het beschermen van de verzorgingsstaat.

Hoewel de Kamerverkiezingen van 1998 duidelijk maakten dat het herstel van het sociale aanzien van het CDA geen oplossing was voor de electorale problemen, heeft de partij wel een deel van haar unieke erfgoed weten te redden. Het verkiezingsprogramma voor de jaren 2002-2006 bevat een duidelijke beschrijving van een politieke visie die gebaseerd is op een christelijke politieke en maatschap-

pelijke wereldbeschouwing.¹⁵ Het manifest vertaalt de 'harde waarden' en ideologische kernbegrippen (gespreide verantwoordelijkheid, publieke gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap) van de partij in concrete beleidsvoorstellen.

Een andere optie die binnen het CDA serieus in overweging is genomen, was om minder christendemocratisch te worden en meer echt conservatief in de moderne Europese traditie.¹⁶ De Britse Conservatieven, waarmee op Europees niveau directe banden bestonden, diende hierbij tot voorbeeld. De Europese Volkspartij (EVP), waarbij het CDA is aangesloten, zit behoorlijk dicht bij zo'n conservatisme en heeft het economisch liberalisme en het anti-interventionisme hoog in het vaandel staan.¹⁷ Op nationaal niveau werden verscheidene pogingen ondernomen om een dergelijk conservatisme nauwkeurig te omschrijven voor Nederland. Hoewel 'conservatief' een etiket is dat wel aantrekkingskracht heeft voor het katholieke deel van de partij, is het echter grotendeels onacceptabel voor de protestanten, die daar niet mee willen worden geassocieerd. Bovendien is het conservatisme in Nederland (nog steeds) een riskante optie, omdat het in de Nederlandse politieke cultuur nauwelijks tolerabel lijkt te zijn. Voormalig minister-president en partijleider Dries van Agt, zelf katholiek, gaf in een interview in 2005 toe dat hij een voorstander was van de conservatieve weg. Hij benadrukte dat het CDA dan een echte conservatieve partij had moeten worden, maar moest tot zijn spijt erkennen dat de aanduiding 'conservatief' een diskwalificatie was geworden, soms zelfs een scheldwoord. Conservatisme hield volgens hem in dat de waardevolle elementen van de christelijke traditie (ook in de politiek) moesten worden bewaard.¹⁸

De reden waarom zo'n directe conservatieve lijn via het CDA niet goed tot zijn recht wil komen, is dat de afwezigheid van een conservatisme naar Brits of Amerikaans model in feite toe te schrijven is aan het succes van het confessionalisme zelf, dat de politieke ruimte voor het conservatisme vanouds heeft ingenomen. Met andere woorden, het CDA wordt strategisch ingeperkt door zijn eigen erfgoed. Ten dele heeft juist hierdoor het (sociaaleconomisch) conservatisme zijn vaste plek gevonden binnen de liberale beweging op rechts; kiezers met deze overtuiging komen als vanzelf terecht bij de VVD en in mindere mate bij D66. Dit leidde er onder meer toe dat het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 het zo moeilijk had met de VVD te concurreren op het terrein van de sociaaleconomische politiek en het beleid ten aanzien van de overheidsfinanciën.

Een andere mogelijkheid zou zijn geweest het CDA voor een deel om te vormen tot een meer fundamentalistisch-christelijke partij, een soort moderne confessionele partij. Daaraan waren echter duidelijke risico's verbonden. De christelijke basis of inspiratie van het CDA, evenals het politieke gedachtegoed en het beleid dat daarop was gebaseerd, is altijd een probleem geweest voor de partij. De vaagheid van de formuleringen komt grotendeels voort uit de noodzaak ervoor te zorgen dat die uitgangspunten aanvaardbaar zijn voor rechtzinnige calvinisten, hervormden, katholieken, atheïsten, seculiere christenen, niet-religieuzen en eventueel aanhangers van nog weer andere geloofsovertuigingen.¹⁹ Deze algemeenheid van

de christelijke inspiratie en principes zijn voor politieke tegenstanders ook altijd een bron geweest voor haast rituele beschuldigingen van politieke vaagheid en opportunisme. Het onderstrepen van dergelijke beginselen zou de partij in die zin nog kwetsbaarder hebben gemaakt.

De optie een partij uitsluitend voor christenen met direct in de Bijbel gegronde politieke overtuigingen te ontwikkelen, had ook duidelijke electorale nadelen. Om in deze zin fundamentalistisch te zijn, zou men exclusief moeten verwijzen naar het christelijk geloof en naar de Bijbel. Maar het inzicht dat een christelijk fundamentalisme niet kan worden opgedrongen aan een cultureel en religieus zo gedifferentieerde maatschappij als de Nederlandse, zou ook tot een verlicht en dus paradoxaal soort fundamentalisme dwingen. Deze twee aspecten zijn dan ook lastig of helemaal niet met elkaar te verenigen, waardoor deze optie een ongelukkige en weinig kansrijke was. Bovendien zou het verlicht fundamentalistische deel van het electoraat sowieso niet meer dan 10 à 15 procent van de kiezers bedragen (15-22 zetels). In plaats van de strijd om het brede politieke midden aan te gaan, zou de partij dus tot een directe concurrent worden van zowel de naar links neigende ChristenUnie als de orthodox-protestantse Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) ter rechterzijde. Een sterker christelijk profiel creëert hier wellicht ruimte, maar offert het politieke midden op.

Het innerlijk tegenstrijdige verlichte fundamentalisme komt deels tot uiting in de moeite die het CDA heeft met het onderwerp van de Europese integratie tot buiten de christelijke grenzen van Europa, zoals blijkt uit de twijfels omtrent het Turkse lidmaatschap of het pleidooi destijds in 2005 een joods-christelijke inleiding toe te voegen aan het concept van de Europese grondwet. Voor een ander deel keert het terug in de nadruk die de partij legt op ethische zaken en in haar voortdurende pogingen het onderwerp van normen en waarden in de tolerante Nederlandse maatschappij op de agenda te zetten. In de publieke discussie die het CDA hierover voert, klinkt ook een verlangen door naar een verloren gegane maatschappij waarin geen wezenlijke onenigheid bestond over basale morele overtuigingen.

Een vierde mogelijkheid die zich aandienende was de optie van het communitarisme. Hiermee probeerde het CDA die postmaterialistische kiezers binnen te halen die een duidelijke conservatieve en soms zelfs reactionaire inslag hebben, in de zin dat ze terugverlangen naar de verdwenen waarden van het verleden maar niet per se verbonden zijn aan de christendemocratie. De ideologen van het CDA beseften dat er ruimte was voor een grondige kritiek op de postmoderne individualistische waarden en een vernieuwing van het politieke gedachtegoed over gemeenschapszin, zonder terug te hoeven vallen op de christelijke traditie. Met het werk van de Amerikaanse socioloog Amitai Etzioni was er zelfs een kant-en-klaar modern politiek denkraam beschikbaar dat prima paste bij de ambitie om anti-individualistische en pro-gemeenschapsthema's vanuit een niet-religieus oogpunt op de politieke agenda te zetten.

De communitaristische weg leek een mogelijkheid om groepen kiezers aan te spreken die soortgelijke ideeën hadden. Nu de oude klassen- en religieuze tegenstellingen zijn verdwenen, of eigenlijk zijn omgezet in een economische links-rechts dimensie en een ethische dimensie, lijkt het erop dat een nieuwe, derde dimensie is ontstaan met nieuwe concurrentieposities in een nieuw speelveld. Deze communitaristische dimensie structureert de tegengestelde visies ten aanzien van de rol van het individu en de gemeenschap.²⁰ Als een op de gemeenschap georiënteerde partij onderscheidt het CDA zich van het liberale individualisme van de VVD en de vrijheidsgezindheid van D66. Het is wat lastiger om aan te geven hoe de partij zich dan onderscheidt van de sociaaldemocraten. Waar zij zich distantieert van de liberale richting van de 'Derde Weg' binnen de PVDA, heeft het wat weg van het soort kritiek op het Nederlandse 'New Labour' dat al werd geuit door de ouderwetse sociaaldemocraten, met name als het gaat om de verzorgingsstaat. Door de nadruk die het CDA legt op rentmeesterschap van het milieu, komt het vrij dicht in de buurt van de politieke ruimte waar GroenLinks zich bevindt. De communitaristische optie biedt een mogelijkheid om de conservatieve kritiek op het individualistische consumptisme en het hedonisme te verbinden met de doelstellingen van de milieubeweging en de antiglobalisten.

Het CDA benadrukt de noodzaak kleine gemeenschappen (het gezin, de buurt, het dorp, maatschappelijke organisaties) te beschermen die bedreigd worden in het onpersoonlijke krachtenveld van de culturele en de economische globalisering. Dit blijkt uit verkiezingsprogramma's waarin de christendemocraten beschrijven welk soort maatschappij zij nastreven, namelijk een 'samenleving, waarin mensen zelf of in hun verbanden en organisaties, hun verantwoordelijkheid kunnen nemen. Het is niet overwegend de staat of de markt die de dienst uitmaakt, maar vooral de samenleving zelf die centraal staat. Een betrokken samenleving waarin respect, fatsoen, integriteit, verantwoordelijkheid en zorg voor elkaar de boventoon voeren.'²¹ De partij is op zoek naar manieren om dat deel van de kiezers naar zich toe te trekken dat zich zorgen maakt over het uiteenvallen van de samenleving, de erosie van maatschappelijke instituties (met name het gezin), de verloedering van de openbare ruimte en de dienstverlening, de schadelijke gevolgen van productie en consumptie, genetische manipulatie van het leven, de toenemende armoede en ongelijkheid in grote delen van de wereld en de daaruit voortvloeiende stroom vluchtelingen en migranten naar het Westen. Deze groep kiezers, die niet zo eenvoudig te bestempelen valt als links of rechts in klassieke zin, is groter dan het klassieke christelijke electoraat.²²

Nieuwe kansen: de opkomst van het populisme

Het aanpassen van de ideologie en de beleidsstandpunten van het CDA had echter niet het verhoopde gunstige effect. Ten tijde van het begin van de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 waren de regeringspartijen PVDA en VVD

vol vertrouwen dat de maatschappelijke en economische resultaten van de paarse coalitie (zoals een lage werkloosheid en inflatie, en een evenwichtige begroting) een gunstig effect zouden hebben op hun populariteit. Beide partijen veronderstelden dat ze de vruchten zouden plukken van het in internationaal perspectief opmerkelijke succes van de Nederlandse arbeidsmarkt: het Nederlandse mirakel van snelle banengroei.²³ Waar het allemaal om draaide bij de verkiezingen, meenden ze, was welke van de twee partijen de grootste zou worden en dus informeel het recht zou hebben om de coalitieonderhandelingen te starten en de minister-president te leveren.²⁴ De opiniepeilingen gaven aan dat zowel de VVD als de PVDA zou winnen en dat het CDA op hetzelfde niveau zou blijven of iets vooruit zou gaan ten opzichte van 1998.

En toen verscheen plotsklaps met Pim Fortuyn de Nederlandse variant van het rechts-populisme ten tonele, wat niet alleen de Haagse politiek op zijn kop zette maar ook het lot van de christendemocratie radicaal veranderde. In tegenstelling tot wat Fortuyn zelf keer op keer zei, kan de opkomst van zijn partij, de Lijst Pim Fortuyn (LPF), het beste worden verklaard tegen de achtergrond van de populistische *Zeitgeist* in Europa.²⁵ Er waren drie ontwikkelingen die aan de opkomst van de rechts-populistische beweging in heel Europa ten grondslag lagen en die van bijzonder belang waren voor de situatie in Nederland.

Ten eerste werd de latente vreemdelingenangst, die zich vooral richtte tegen de migratie en de multiculturele samenleving, een politiek thema. In de tweede plaats werd de algemene onvrede over het functioneren van de instituties van de vertegenwoordigende democratie steeds luider. Deze kritiek vertaalde zich ook in een politiek geluid, hetgeen het cynisme over de politieke elite bevorderde. In Nederland leidde dat politiek cynisme niet tot apathie en passiviteit, maar tot een rechts-populistisch protest dat niet zozeer antidemocratisch was als wel gekant tegen de elitaire politiek, de gesloten aard van het institutioneel nog steeds verzuilde politieke systeem, het gebrek aan representativiteit van politici, het gekonkel van allerlei belangengroeperingen, het slecht functioneren van de openbare dienstverlening (met name in de gezondheidszorg) en het tegenstrijdige gedoogbeleid. Ten slotte was er het steeds grotere ongenoegen over de politieke cultuur, dat zich vertaalde in kritiek op de linkse politieke correctheid en de heersende publieke moraal. De latente vreemdelingenangst in de Nederlandse maatschappij kwam tot uiting in een frontale aanval op deze politieke correctheid, dat wil zeggen op de morele druk die op burgers werd uitgeoefend om vooral niets negatiefs te zeggen over wat dan ook maar met migratie te maken had. De verzuilde politieke cultuur in Nederland kreeg er bovendien van langs vanwege haar verstikkende consensusvorming, die gevoelige maatschappelijke en politieke conflicten in de kiem smoorde en waarbij allerlei politieke deals in achterkamertjes werden gesloten.

De LPF van Fortuyn maakte vreemdelingenangst tot politiek thema, wat wel aansloot bij de algehele trend in Europa maar niet een exacte kopie opleverde van het rechts-populisme. Zo pasten Fortuyns vrijzinnige denkbeelden en zijn openlijke en exhibitionistische homoseksualiteit helemaal niet in dat plaatje. Maar

typerend was weer wel Fortuyns kritiek op de traditionele partijen en het functioneren van de vertegenwoordigende democratie, zijn afkeer van politieke correctheid, zijn maatschappelijk en cultureel chauvinisme, zijn angst voor (en deels onbekendheid met) internationale politiek en de gevolgen van internationalisering, zijn nostalgisch nationalisme en anti-Europese-Unie-gevoelens, zijn anti-immigrantentaal ('Nederland is vol') en zijn charisma.

Het succes van de LPF kan grotendeels worden verklaard doordat kiezers positief reageerden op het feit dat er een politieke zaak werd gemaakt van onderwerpen als migratie, asielzoekers, de multiculturele samenleving en criminaliteit.²⁶ Dat zorgde ervoor dat kwesties die eerder los van elkaar stonden, nu werden verbonden met beleidsproblemen en zo samen de zogenoemde buitenlanderskwestie vormden.²⁷ Zo smolten arbeidsmigratie (werkgelegenheid, sociale zekerheid, gezondheidszorg, huisvesting), politieke vluchtelingen (opvang van asielzoekers) en de sociaaleconomische en culturele integratie van allochtonen in toenemende mate samen tot één groot thema, dat Fortuyn in zijn politieke campagne voortdurend aan de orde stelde. Dit complexe thema van de buitenlanderskwestie werd dan weer gekoppeld aan het thema van openbare orde (criminaliteit, onveiligheid), de bedreiging van de Nederlandse cultuur door de islam, en het slecht functioneren van de politieke partijen.

Hoewel de kern van de buitenlanderskwestie aan het eind van de jaren negentig al zichtbaar was, laat een analyse van opiniepeilingen zien dat de politieke onenigheid over dit vraagstuk zich tussen oktober 2001 en mei 2002 snel verhardde, onder invloed van de terroristische aanslagen van 11 september in de Verenigde Staten, Fortuyns politieke strategie en de verkiezingswinst van populistische bewegingen bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2002. De politicoloog Philip van Praag heeft aangetoond dat in oktober 2001, toen Fortuyn nog leider was van de centrumlinkse populistische partij Leefbaar Nederland, zo'n 17 procent van de partijaanhang voor een strenger asielbeleid was, een niet ongebruikelijk percentage.²⁸ Vijf maanden later, toen Fortuyn inmiddels de LPF had opgericht, deelde 52 procent van de potentiële LPF-kiezers deze mening.

Het antwoord van het CDA

Het CDA deed zijn best in te spelen op de nieuwe politieke situatie die met de komst van Fortuyn was ontstaan. Fortuyn had frontaal de aanval ingezet op de resultaten van de paarse coalitie met zijn publicatie *De puinhopen van acht jaar Paars*.²⁹ Dit boek was zijn verkiezingsmanifest en het zou het politieke debat volledig overheersen. Fortuyn benadrukte het slechte functioneren van de publieke sector en had kritiek op de in zijn ogen autistische politieke elite, omdat deze er niet in zou slagen ook maar één van de problemen op te lossen die er in Nederland werkelijk toe deden. De christendemocraten namen dit thema van Fortuyn over in hun verkiezingscampagne, waarin ze ook stelden dat Nederland dringend

economische en maatschappelijke hervormingen nodig had na acht jaar 'paarse afbraak'.

Ten tweede, en net zo belangrijk, zag het CDA zijn kans schoon het conservatieve communitarisme te gebruiken om een deel van de ontevredenheid over de multiculturele samenleving naar zich toe te trekken. Dat deed de partij door kritiek te uiten op het multiculturalisme. In zijn lezing 'De wederopbouw van Nederland' sprak Jan Peter Balkenende de volgende woorden:

Een samenleving kan niet goed functioneren als er groepen zijn die de basiswaarden van die samenleving en cultuur onvoldoende kennen en eigen gemaakt hebben [...]. Binnen het onderwijs moet meer aandacht aan de verbindende waarden en normen worden besteed. Binnen de vrijheid van onderwijs dient Nederlands onderwijs gegeven te worden, in de Nederlandse taal en over de Nederlandse samenleving en cultuur. Vrijheid van onderwijs is wat dat betreft een vrijheid in verantwoordelijkheid: het volledig vullen van de vrije ruimte met Marokkaanse geschiedenis en cultuur past daar niet in [...].

Ook het concept van de 'multiculturele samenleving' draagt bij aan dat verwarrende beeld [over wat te onzent wel en niet hoort]. Waar het geïndividualiseerde vrijheidsdenken wordt gecombineerd met Nederland als een optelsom van naast elkaar bestaande culturen, liggen de conflicten op de loer. Het is dan ook tekenend dat het vaak de grootste voorstanders van de multiculturele samenleving zijn die vooraan staan in het protest tegen uitspraken van een imam.

Culturele openheid, respect voor andere meningen en opvattingen kunnen en mogen niet leiden tot tolerantie en vrijblijvendheid. Integratie en samenleven kunnen alleen vorm krijgen vanuit aanvaarding van de uitgangspunten van de Nederlandse rechtsstaat en aanpassing aan wezenlijke onderdelen van de Nederlandse cultuur. De kern daarvan vormen de waarden, zoals die zijn neergelegd in de Grondwet. Gemeenschapszin veronderstelt gemeenschappelijk gedeelde waarden. Daaruit volgt dat multiculturaliteit als zodanig ontoereikend is om te kunnen dienen als basis voor integratie.³⁰

Aan de ene kant wilde het CDA met deze opstelling profiteren van de vreemdelingenangst onder dat deel van het electoraat dat niet wilde overstappen naar zo'n excentrieke en moreel twijfelachtige figuur als Fortuyn, maar aan de andere kant wilde de partij ook de deur openhouden voor een regeringscoalitie met de LPF. Dus richtte deze nieuwe en expliciete christendemocratische kritiek zich op de rechtshandhaving, op de Nederlandse cultuur en op de gemeenschappelijke waarden en normen die voor integratie nodig waren.

Ten derde besloot het CDA een soort niet-aanvalsverdrag met Fortuyn te sluiten.³¹ Het CDA was de enige partij die Fortuyn niet persoonlijk aanviel, die hem prees voor zijn grondige analyse van de 'puinhopen van Paars' en die nadrukkelijk liet

doorschemeren wel te voelen voor een regeringscoalitie met de LPF. Daarmee droegen de partij niet alleen bij aan de ‘normalisering’ van Fortuyns LPF, maar opende zij ook de deur naar regeringsdeelname na acht jaar oppositie.

Ten slotte werd het CDA geholpen door de moord op Fortuyn op 6 mei 2002 – negen dagen voor de verkiezingen. De reactie van de bevolking op de moord was ongekend: de LPF-aanhang ging dagenlang massaal de straat op, met groot vertoon van rouw en boosheid. De LPF buitte de moord en de publieke verontwaardiging ten volle uit. Partijvoorzitter Peter Langendam nam geen afstand van leuzen waarin de leiding van de PVDA en andere linkse partijen van moord werd beschuldigd. Hij zei zelfs dat Fortuyn was gedemoniseerd doordat links hem van racisme had beticht en hem met de Franse extreem-rechtse politicus Jean-Marie Le Pen had vergeleken. Daardoor had links bijgedragen aan een sfeer waarin politieke moord mogelijk was geworden – in zijn woorden: ‘De kogel kwam van links.’³² Linkse partijleiders ontvingen bedreigingen dat ze de dood van Fortuyn met hun eigen leven zouden moeten bekopen, waardoor hun bewegingsvrijheid werd beknót en ze in hun campagne­strijd werden belemmerd. Door die licht ontvlambare stemming onder de bevolking en in de politiek, besloten de politieke partijen de verkiezingscampagne te staken – een afspraak waaraan de LPF zich overigens als enige niet hield.

Een vergelijking van opiniepeilingen van vlak voor de Kamerverkiezingen met de uiteindelijke verkiezingsuitslag laat zien dat links een flinke slag was toegebracht door de moord en de daaropvolgende gebeurtenissen. Op 1 mei stond de PVDA in de peilingen op 30 zetels, maar op 15 mei, verkiezingsdag, wonnen ze er uiteindelijk slechts 23 (7 minder). GroenLinks hoopte op 15 zetels, maar kreeg er 10 (5 minder). Vreemd genoeg had de moord geen enkel effect op de LPF, die net zo veel zetels kreeg als de peilingen hadden voorspeld (26). Verreweg het grootste effect was echter te zien bij de christendemocraten. Op 1 mei 2002 luidde de voorspelling dat het CDA op 29 zetels zou uitkomen. Maar het resultaat van 15 mei was dat de partij met 43 zetels in totaal de grootste partij in het parlement werd.³³

Het succes van de LPF was geen lang leven beschoren. Zonder haar charismatische leider Fortuyn ging de partij, toch al een merkwaardige smeltkroes van lieden van uiteenlopende pluimage, al snel aan interne strijd ten onder. Vanwege de verkiezingsuitkomsten en het gespannen maatschappelijke en politieke klimaat, was het politiek gezien vrijwel onmogelijk geworden de LPF niet in de regering op te nemen. De regeringscoalitie van CDA, LPF en VVD, geleid door CDA-leider Balkenende, werd gekenmerkt door het soort conflicten en schandalen dat de LPF teisterde. In de ogen van het publiek, inclusief de LPF-kiezers zelf, spreidden de LPF-ministers een bizar en fnuikend soort zelfvernietigend gedrag ten toon. Daardoor kwam de coalitie al snel ten val en werden in januari 2003 nieuwe verkiezingen gehouden.

Bij deze Tweede Kamerverkiezingen werd de LPF afgestraft. De partij van Fortuyns politieke erfgenamen behield slechts 6 procent van haar stemmen (8 zetels), terwijl het CDA erin slaagde de winst van zijn opportunistische strategie te prolongeren. Maar de kiezers keerden ook weer terug naar links. De verkiezings-

uitslag liet geen voorkeur zien voor voortzetting van een centrumrechtse coalitie, waarvoor zowel het CDA als de VVD campagne had gevoerd. De uitslag sloot een dergelijke combinatie feitelijk zelfs uit. Tijdens de langdurige – maar naar Nederlandse begrippen normale – coalitieonderhandelingen slaagde het CDA er wel in een coalitie met de PVDA (de tweede grootste partij in het parlement) te voorkomen, waarna een regering met VVD en D66 werd gevormd die opnieuw onder leiding van Balkenende kwam te staan.

Het tweede kabinet-Balkenende, dat in mei 2003 van start ging, kwam met vrij ingrijpende hervormingen van de verzorgingsstaat. Het CDA paste zijn strategie nogmaals aan de gewijzigde politieke omstandigheden aan. De partij schoof op in een monoculturele, nationalistische en conservatieve richting, met een duidelijk effect op het beleid voor de publieke en de private sfeer. Deze beweging was een antwoord op de moreel-ethische of ethisch-culturele dimensie die duidelijk, onder min of meer normale sociaaleconomische en financiële omstandigheden, een grote rol kan spelen in de Nederlandse politiek en waarvan ten behoeve van verkiezingswinst gebruik kan worden gemaakt.

In de publieke sfeer en in de sociaaleconomische beleidsvorming legde het CDA de nadruk op individuele in plaats van de collectieve verantwoordelijkheid en draaide het de overheidsbemoediging op sociaal terrein terug. Typische christendemocratische onderwerpen als maatschappelijke rechtvaardigheid en solidariteit leken volledig te verdwijnen of irrelevant te worden. Het idee van vrijheid werd opnieuw gedefinieerd, teneinde het nieuwe conservatieve partijstandpunt over privéaangelegenheden duidelijk te maken. In de visie van de christendemocraten zou de onbeperkte persoonlijke vrijheid doorgeslagen zijn naar grenzeloos eigenbelang en egoïsme, met de teloorgang van normen en waarden in de maatschappij als gevolg. Bovendien vormden het multiculturalisme en de aanwezigheid van meerdere waardesystemen in één maatschappij een bedreiging voor de sociale orde wanneer culturen en subculturen met elkaar in botsing komen. Kortom, met betrekking tot economische zaken had het CDA een neoliberale agenda overgenomen en ten aanzien van de privésfeer bleek de partij conservatiever en minder tolerant te zijn geworden. Deze nieuwe ideologie lag ten grondslag aan de door Balkenendes tweede kabinet doorgevoerde reorganisatie van de verzorgingsstaat.

Hervormingen van de verzorgingsstaat zijn niet erg populair, en mede daardoor deden de coalitiepartijen CDA, VVD en D66 het gedurende de gehele zittingsperiode bijzonder slecht in de opiniepeilingen.³⁴ Vlak voor de vervroegde Kamerverkiezingen van november 2006 (die nodig waren geworden omdat D66 in juni uit de coalitie was gestapt) riep de regering echter de hervormingen een halt toe en deelde zij enkele verkiezingscadeautjes uit ('het zoet'; voornamelijk compensatie voor verlies van inkomen door andere maatregelen van het kabinet). Het is onduidelijk of dat enig direct effect heeft gehad, maar feit is wel dat het CDA het beter ging doen in de peilingen. De grootste oppositiepartij aan de linkerkant, de PVDA, maakte een kapitale verkiezingsblunder door met ingewikkelde antwoorden te komen op problemen die het gevolg waren van de vergrijzing en door heel direct

bezuinigingen op de AOW aan te kondigen. Dat riep vele negatieve reacties op bij grote groepen kiezers en had dan ook een averechtse uitwerking waarvan de PVDA moeite had te herstellen, ook nadat ze het plan weer had ingetrokken.

Dit ondoordachte sociaaldemocratische optreden had wel drie grote gevolgen. In de eerste plaats kon het CDA na vier jaar bezuinigen zich plotseling geloofwaardig opwerpen als de verdediger van de AOW en de verzorgingsstaat, en kon de partij sommige antisociaaldemocratische kiezers uit het midden weer naar zich toetrekken. Daarnaast trokken linkse kiezers en masse van de PVDA naar de grootste links-populistische concurrent, de SP. Ten slotte werd, doordat sociaaleconomische zaken die te maken hadden met de verzorgingsstaat in de campagne centraal kwamen te staan, het multiculturalisme een minder relevant thema, behalve voor de rechtse partijen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 verloor het CDA 3 zetels, maar bleef met 41 zetels toch nog de grootste partij. De PVDA leverde 9 zetels in en kwam uit op 33 zetels. De SP boekte 16 zetels winst en kwam op 25 zetels, waardoor deze partij van een kleine mededinger ineens een belangrijke speler werd. De PVV, een nieuwe anti-immigranten en antimoslimpartij die werd geleid door het Tweede Kamerlid Geert Wilders, die zich had losgemaakt van de VVD, bleek een succesvolle concurrent te zijn voor zijn oude partij. De PVV haalde de voormalige Fortuyn-kiezers naar zich toe en won uit het niets 9 zetels.

Na de val van de regering in de zomer van 2006 had het derde kabinet-Balkenende, bestaande uit CDA en VVD, de verkiezingen voorbereid. Het vierde door Balkenende geleide kabinet waarin CDA, PVDA en ChristenUnie zitting hadden, trad aan in februari 2007. Deze regeringscoalitie had een beleidsprogramma dat nog steeds opteerde voor verdere hervorming van de verzorgingsstaat. De invloed van de sociaaldemocraten en progressieve christenen evenwel leidde ertoe dat het in de jaren ervoor sterk naar rechts opgeschoven CDA in sociale zin weer richting het politieke midden terugschoof. Daar waar het CDA een bijna liberale beleidsagenda wenste te volgen, zoals bij het voorstel van minister Piet Hein Donner van Sociale Zaken om het ontslagrecht te beperken, werd de partij door de coalitiepartners gecorrigeerd.

Van groot belang voor de politieke daadkracht van het vierde kabinet-Balkenende en de rol van het CDA waren allereerst de financiële crisis die in 2008 uitbrak en de economische recessie die hierop volgde. Deze gebeurtenissen noopten tot zeer radicale aanpassingen van het beleid en tot specifieke financiële en sociaaleconomische crisismaatregelen. Het totale bedrag aan steunoperaties (zoals miljarden euro's voor financiële instellingen die in de problemen waren geraakt) en de gevolgen van de economische malaise (bijvoorbeeld teruglopende belastinginkomsten en de automatische verhoging van de sociale uitgaven) resulteerden in een zeer snel oplopend en onaanvaardbaar hoog begrotingstekort. Een gevolg was dat de sociaaleconomische tegenstelling in de Nederlandse politiek niet alleen weer scherper naar voren kwam, maar ook weer in min of meer klassieke vorm verscheen als de tegenstelling tussen de partij (de VVD) die voor alles de staatsfinanciën

op orde wil brengen door de uitgaven fors te saneren en de partij (de PVDA) die een oplopend tekort tolereert om sociale uitgaven te kunnen blijven doen.

Tijdens de campagne voor de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 (die voortvloeiden uit het feit dat de PVDA in februari uit het kabinet was gestapt) bleek dat, naarmate deze sociaaleconomische tegenstelling scherper werd, CDA-leider Balkenende steeds grotere moeite had een eigen positie te handhaven. Zijn partij zat met haar verkiezingsprogramma en wat de electorale strategie betreft eigenlijk volledig op de positie van de VVD. Sterker nog, het CDA leek conservatief-liberaler te willen zijn dan de VVD, zoals bleek uit de manier waarop Balkenende de handhaving van de hypotheekrenteaftrek tot absoluut breekpunt wilde maken voor de formatie, maar de liberale partijleider Mark Rutte niet zover kreeg dit ook te doen. Op andere punten trachtte het CDA weer een meer sociaal gezicht te benadrukken ten opzichte van de VVD, maar verloor daar weer aan geloofwaardigheid in de competitie met de PVDA. Wat betreft het heikele issue van de multiculturele samenleving en de migratie was ook het profiel moeilijk aan te scherpen. Dit kwam door de aanwezigheid van de zeer uitgesproken Wilders, het belang dat het CDA aan godsdienstvrijheid hecht waardoor de partij moeite heeft haar reserves ten opzichte van de islam te uiten, alsmede het feit dat deze thema's voor een belangrijk deel weggedrukt werden door de urgentie van de sociaaleconomische en financiële problematiek.

Conclusie

De confessionele partijen kwamen hun existentiële crisis in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw te boven door zich te profileren als werkelijk christendemocratische partij. Hoewel deze nieuwe christendemocratische identiteit ideologisch succes had in de jaren tachtig, was die slecht toegerust op de politiek-economische omstandigheden in die tijd. Het CDA slaagde er weliswaar in om in centrumrechtse coalities een liberaal getint bezuinigingsbeleid te voeren dat aansloeg bij de kiezers, maar de partij bleek uiteindelijk niet in staat een overtuigend en aantrekkelijk sociaaleconomisch hervormingsprogramma aan de kiezer voor te leggen. Het CDA bleef lange tijd opteren voor een afgeslankte versie van de bestaande, maar te passieve verzorgingsstaat en had geen antwoord op de vraag hoe de partij deze verzorgingsstaat, die ze zelf had helpen opbouwen, nu aan de nieuwe omstandigheden moest aanpassen. De agenda van de activerende verzorgingsstaat die de paarse coalitie omarmde, behelsde wel zo'n antwoord.

Tijdens zijn gedwongen periode in de oppositie gedurende Paars in de jaren negentig probeerde het CDA zijn onderscheidende christendemocratische ideologie, zijn beleidsstandpunten, zijn kracht als organisatie en zijn verkiezings- en coalitie-strategieën te revitaliseren. De partij werd daarin echter ernstig belemmerd door structurele zwaktes die voortvloeiden uit de secularisatie, de teloorgang van vastomlijnde en politiek duidelijke collectieve identiteiten, het blijven vasthouden aan

een achterhaald verzorgingsstaatsmodel en het verlies van sociale inbedding. Uit diverse strategische opties heeft het CDA een gemoderniseerde politieke ideologie samengesteld die nog altijd is gebaseerd op het christendemocratische erfgoed, maar die ook meer (liberaal-)conservatieve elementen bevat en door het communitarisme is beïnvloed. Het CDA probeert een antwoord te vinden op de secularisatie met behulp van een dubbele en zelfs tegenstrijdige strategie. De partij verzet zich tegen de ontkerstening door steeds haar christelijke inspiratie te onderstrepen en haar fundamenteel christelijke waarden opnieuw te vertalen naar een ideologie die politiek werkbaar is, terwijl zij tegelijkertijd probeert de aandacht van haar christelijke inspiratie af te leiden door een seculiere versie van haar erfgoed aan te bieden die anti-individualistisch is in de publieke sfeer en moralistisch in de privésfeer.

Tot vlak voor de Kamerverkiezingen van 2002 was er evenwel geen enkel teken van herstel voor de 'aangepaste' christendemocraten. Totdat het rechts-populisme in Nederland zijn intrede deed, gaven de peilingen en andere indicatoren duidelijk aan dat de PVDA en de VVD profiteerden van hun langdurige regeerperiode in de jaren negentig en hun kennelijke succes in het moderniseren van de Nederlandse verzorgingsstaat. In 2001 hadden beide partijen goede rapportcijfers voor hun regeerperiode en zij dachten ook dat ze daar in de verkiezingen de vruchten van zouden plukken en het CDA ver achter hen zouden laten in zijn overlevingsstrijd.

Aan het begin van het nieuwe millennium werd echter pijnlijk duidelijk dat politiek wantrouwen en onvrede al aan het eind van de jaren negentig onder de oppervlakte borrelden. De ogenschijnlijke politieke rust was bedrieglijk. Maar het CDA slaagde er nog steeds niet in om in te spelen op deze sentimenten, die de partij konden helpen in de strijd tegen het zittende paarse kabinet en tegen haar voornaamste electorale concurrenten. Het was de Nederlandse variant van het rechts-populisme dat deze onvrede onder de bevolking wist om te zetten in politiek gewin. Dat rechts-populisme stelde de christendemocraten in staat om zich niet helemaal naar de marge te laten drukken en te profiteren van het politieke onbehagen dat zich begon te openbaren. De voornaamste oorzaak van de onverwachte opleving van de christendemocratie (nog niet in het minst in de ogen van de christendemocraten zelf) lag in het feit dat ze munt konden slaan uit het multiculturele ongenoegen dat plotseling in de Nederlandse samenleving naar boven kwam. Het communitarisme, waarmee het CDA zich langzaam maar zeker verbond, bleek daarbij een veelbelovend middel te zijn om de macht weer naar zich toe te trekken.

Toch was het herstel van de Nederlandse christendemocratie ook een zaak van puur geluk: door de politieke moord op de populistische leider Fortuyn in mei 2002 en de strategische blunders van de sociaaldemocraten tijdens de verkiezingscampagne van 2006, veranderde de situatie in het voordeel van het CDA. De regeringssamenwerking met de PVDA en de ChristenUnie in de jaren 2007-2010 zette een flinke rem op een verder opschuiven in (liberaal-)conservatieve richting en ging gepaard met een zeker verlies aan politieke herkenbaarheid. De nasleep van de financiële crisis en de economische malaise was in politieke zin ongunstig

voor het CDA, omdat de partij in de wederopleving van de bijna klassieke strijd tussen rechts en links in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 voor zichzelf geen onderscheidende positie meer kon formuleren. Het sociaal-economisch en financieel program van het CDA verschilde in essentie weinig van dat van de VVD. Profilering op de ethisch-culturele dimensie was evenzeer bijzonder lastig door de aanwezigheid van de op dit punt dominante PVV van Wilders.

De Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 verliepen voor het CDA desastreus: de partij verloor 20 van haar 41 zetels en kwam uit op 21 zetels – het laagste aantal sinds 1977, toen ARP, CHU en KVP voor het eerst onder deze naam aan de nationale verkiezingen deelnamen. Betekent deze zware electorale nederlaag dat de centrale rol die het CDA in de Nederlandse politiek heeft gespeeld definitief voorbij is? Als men van de bovenstaande geschiedenis iets kan leren, dan is het wel dat dit een ondoordachte conclusie zou zijn. Immers, de christendemocratische feniks kan zeer wel op wonderbaarlijke wijze opnieuw geboren worden uit zijn eigen as. In de zomer van 2010 leek het bijvoorbeeld nog zeer onwaarschijnlijk dat het CDA gewoon weer tot de regering zou toetreden en daarmee de gelegenheid en tijd zou krijgen om zich opnieuw te bewijzen als gouvernementele partij. Toch was dit precies wat er gebeurde. Het is niet te voorspellen hoe lang deze fragiele constructie van het kabinet-Rutte/Verhagen gaat standhouden, maar velen binnen het CDA zien regeringsdeelname niet alleen als een instantbevredestiging van de eigen machts-honger, maar ook als een eerste stap op weg naar herstel van de electorale positie van de partij. Men hoopt dat de PVV, waaraan het CDA in het zuiden van het land veel kiezers lijkt te zijn kwijtgeraakt, (een deel van) haar kiezers zal teleurstellen, omdat ze haar radicaliteit moet indammen in ruil voor grote invloed op het beleid. De gedoogsteun van de PVV is onvermijdelijk gepaard gegaan met de door deze partij zo verafschuwde compromissen, zoals de verhoging van de AOW-leeftijd naar 66 jaar. Dit maakt de PVV tot een gewone partij, waarmee het makkelijker concurreren is. Tegelijkertijd kan het CDA straks de kiezers erop wijzen dat de PVV wel enige, maar niet de volle verantwoordelijkheid voor regeren op zich heeft genomen. Voor het overige hoopt men dan dat Wilders tussen nu en de volgende verkiezingen een onvergeeflijke faux pas maakt en dat het CDA voldoende tijd krijgt om een beter politiek antwoord te vinden op de door Wilders gekoesterde en aangewakkerde islamofobie.

Succes is echter niet gegarandeerd. Veel zal uiteindelijk afhangen van de vraag of het CDA in staat zal zijn de tijdens het congres over regeringsdeelname op 2 oktober 2010 zo scherp naar boven gekomen interne verdeeldheid te overbruggen tussen christendemocraten van de oude stempel (die tegen samenwerking met de PVV waren) en de conservatieve machtsgeoriënteerde Tweede Kamerfractie (die grotendeels voorstemde). Meer structureel zal de politieke toekomst van het CDA afhangen van de vraag hoe gereageerd wordt op de uitdaging van de voortgaande secularisatie. Het lot van de christendemocratie hangt niet recht evenredig samen met de secularisatie. Waarom is dat het geval? Secularisatie is namelijk niet

gewoonweg een zaak van het loskoppelen van een religieuze en een politieke identiteit. Het is zeker zo dat religie duidelijk heeft afgedaan als instrument voor een partij om zich een herkenbare identiteit aan te meten, maar we weten veel minder goed hoe van oorsprong christelijke geloofsovertuigingen, normen en waarden omgezet worden in seculiere waarden en wat dat voor invloed heeft op de (religieuze) politieke identiteit.³⁵ Maar juist die transformatie is misschien wel een belangrijk element in het structurele proces dat we secularisatie noemen. Daarmee moeten we dus ook rekening houden als we willen begrijpen waarom de aanhang van religieuze partijen zo onbestendig is, maar ook hoe zulke partijen er überhaupt in slagen te blijven bestaan. Er zijn weliswaar structurele problemen, maar er liggen hier ook nog steeds kansen voor het CDA.

Het CDA zou zich bovendien niet als willoos slachtoffer van de secularisatie moeten gaan gedragen, maar actief op zoek moeten gaan naar mogelijkheden tot herstel, bijvoorbeeld door na te gaan met welk verhaal de verloren kiezers in het zuiden weer te binden zijn. Een politieke partij met een religieuze achtergrond kan zich aanpassen door zich meer seculier op te stellen, maar – via een beroep op van origine christelijke normen en waarden – toch verbindingen te blijven leggen tussen bijvoorbeeld die mensen die zich onzeker of zelfs bedreigd voelen in een almaar en steeds sneller veranderende en internationaliserende samenleving en diegenen die hierin juist een uitdaging en kansen zien. In minder turbulente economische tijden zou ook hier nog behoorlijk wat electorale ruimte gecreëerd kunnen worden. Het CDA kan actief blijven als schepper van een moderne variant van wat Stathis Kalyvas ‘niet-seculiere politiek’ heeft genoemd.³⁶

Niet-seculiere politiek gebruikt (van oorsprong) religieuze ideeën, symbolen en rituelen als een belangrijk middel om kiezers te trekken en bruggen te bouwen tussen niet expliciete christenen en christenen en andere gelovigen (inclusief moslims). De moderne variant van niet-seculiere politiek is de tot nu toe vaak ook wat ongemakkelijke poging om de expliciete en exclusieve christelijk ideologische lading weg te nemen en te vervangen door een nieuw pakket geloofsovertuigingen, waarden en normen die door christelijke noties zijn geïnspireerd, maar als seculier worden voorgesteld. In deze zin is de moderne christendemocratische politiek niet religieus en ook niet seculier, maar dus – bij gebrek aan een beter woord – niet-seculier. Misschien is de wereld, zoals de godsdienstsocioloog Peter Berger het verwoordt heeft, nog net zo doordrongen van religie als altijd, zij het dan voor velen heel impliciet.³⁷ Als dat zo is, dan volgt daaruit dat de situatie voor christendemocratische partijen veel gunstiger is dan dat we tot dusver hebben aangenomen. De besluiten van het CDA-congres in oktober om de gedoogsteun van de islamofobe PVV te accepteren en van de Kamerfractie om een kabinet van ongekende rechtse signatuur te ondersteunen lijken echter in strijd te zijn met de optie van de niet-seculiere politiek. Kortom, hoewel de mythe van de feniks van een altijddurende cyclus van verscheiden en wedergeboorte verhaalt, is er in de rauwe politieke werkelijkheid van Nederland na 2010 geen garantie voor een christendemocratische herrijzenis uit de as van de kabinetten-Balkenende.

Noten

Inleiding

¹ F. van den Heuvel, 'Over sprookjes, volkspartij en een happy end. Er was eens een politieke partij die...', *CDA.nl. Het tijdschrift* 5 (2005) 4-6, aldaar 4, 6.

² M. van Bijsterveldt, 'Voorwoord' in: *Jubileumbundel 25 jaar CDA. Selectie van toespraken en andere bijdragen in jubileumjaar 2005*, CDA (z.p. 2005) 5.

³ J.P. Balkenende, 'Van "opdracht in bescheidenheid" naar "eenheid in verscheidenheid"' in: *Jubileumbundel 25 jaar CDA*, 47-50, aldaar 47-48.

⁴ Het CDA stond in de Politieke Barometer van het onderzoeksbureau Synovate op 9 september 2005 op 36 zetels, 8 minder dan de partij bij de Tweede Kamerverkiezingen van januari 2003 had behaald. Zie: www.politiekebarometer.nl/archief_poli_bar_popup.cfm?uid=56 (geraadpleegd op 24 november 2010).

⁵ *Trouw*, 11 oktober 2005.

⁶ G. Dekker, 'Het christelijk godsdienstig en kerkelijk leven' in: G. Dekker, T. Bernts en J. de Hart ed., *God in Nederland 1996-2006* (Kampen 2007) 12-73, aldaar 14. Van de PKN maakt ook de kleine Evangelisch-Lutherse Kerk deel uit.

⁷ J. Thomassen, 'Politieke veranderingen in Nederland' in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (Den Haag 2000) 17-34, aldaar 26.

⁸ *Kerkelijke gezindte en kerkbezoek aan het einde van de 20e eeuw. Opvattingen en activiteiten*, CBS (Voorburg 2000) 17, 18.

⁹ M. Coumans, 'Religie en politieke participatie' in: *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*, CBS (Den Haag 2009) 89-100, aldaar 93.

¹⁰ J.W.P. Wits, 'Een strategische verkenning', *Christen Democratische Verkenningen* 18 (1998) 372-383, aldaar 377.

¹¹ J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. II Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen 2000) 222.

¹² *Trouw*, 22 juni 2010.

¹³ H. Vollaard, 'Christelijke sporen in de Nederlandse politiek. De verhouding tussen ChristenUnie, SGP en CDA' in: J. Hippe en G. Voerman ed., *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam 2010) 175-195, aldaar 176 en 177.

¹⁴ *Trouw*, 22 juni 2010.

¹⁵ W. Advokaat, M. van Baal en H. Schmeets, *Kerkelijke gezindte en kerkbezoek aan het einde van de 20e eeuw. Opvattingen en activiteiten* (Voorburg 2000) 17; H. van der Kolk, 'Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse' in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk, *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, 121-138, aldaar 134, 135 en 138.

¹⁶ J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'CDA, naar voren! Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA' in: R. Koole ed., *Jaarboek 1987 Documentatiecen-*

trum Nederlandse Politieke Partijen (Groningen 1988) 66-98; B. Pijnenburg, 'De "C" van CDA: een analyse van het christen-democratisch electoraat' in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.M. ten Napel ed., *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland* (Amsterdam 1993) 117-139.

¹⁷ Van Holsteyn en Irwin, 'CDA, naar voren!', 66-98.

¹⁸ Zie de bijdrage van Joop van Holsteyn en Galen Irwin in deze bundel.

¹⁹ In de maanden voor de Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 stond het CDA in de Politieke Barometer van het bureau Interview/NSS op enkele zetels winst. Na de moord op Fortuyn op 6 mei steeg de partij naar 35 zetels; uiteindelijk werden het er 43.

²⁰ *Trouw*, 6 september 2010.

²¹ P. Lucardie, 'De ideologie van het CDA: een conservatief democratisch appel?' in: Van Kersbergen, Lucardie en Ten Napel, *Geloven in macht*, 39-58, aldaar 49-52.

²² P.W. Tetteroo, 'Is de christen-democratie conservatief?', *Christen Democratische Verkenningen* 20 (2000) 34-43, aldaar 41.

²³ A.P.M. Lucardie en H.-M.Th.D. ten Napel, 'Van confessioneel naar liberaal-conservatief? De ontwikkelingen van het CDA vergeleken met christen-democratische partijen elders in Europa' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1993) 53-72, aldaar 65.

²⁴ Th.B.F.M. Brinkel, "'Het CDA heerst als nooit tevoren'", *Christen Democratische Verkenningen* 14 (1994) 105-111, aldaar 108.

²⁵ J.W.P. Wits, 'Een strategische verkenning', *Christen Democratische Verkenningen* 18 (1998) 372-383, aldaar 375-377.

²⁶ J.J.A.M. van Gennip, 'Catastrofe of crisis?', *Christen Democratische Verkenningen* 14 (1994) 259-266, aldaar 264.

²⁷ J.P. Balkenende, 'Woord vooraf' in: A. Etzioni, *De nieuwe gulden regel* (Kampen 2005) ix-xi, aldaar ix; K. Versteegh, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren* (Amsterdam 1999) 222.

²⁸ Balkenende, 'Woord vooraf', ix.

²⁹ J.P. Balkenende, 'Perspectieven voor christelijk-maatschappelijk middenveld', *Christen Democratische Verkenningen* 14 (1994) 296-305; G. Voerman, 'Hoe is het premier Balkenende vergaan als politieke toevalstreffer?', *Civis Mundi* 45 (2006) 154-158, aldaar 156 en 157; Marcel ten Hooven in *NRC Handelsblad*, 7 juni 2010.

³⁰ Versteegh, *De honden blaffen*, 222.

³¹ Geciteerd door: K. van Kersbergen en A. Krouwel, 'De veranderende beleidsfilosofie van het CDA van Balkenende' in: F. Becker, W. van Hennekeler en M. Hurenkamp, *Vier jaar Balkenende. WBS jaarboek 2006* (Amsterdam 2006) 38-53, aldaar 47.

³² J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op samenleving, overheid en politiek* (Soesterberg 2002) 62; zie ook de bijdrage van Van Kersbergen en van Kennedy en Ten Napel in deze bundel.

³³ P. Lucardie, 'Paradise lost, paradise regained? Christian Democracy in the Netherlands' in: S. Van Hecke en E. Gerard ed., *Christian Democratic Parties in Europe since the end of the Cold War* (Leuven 2004) 170; A. Kinneking, 'Christendom=conservatisme', *Christen Democratische Verkenningen* 22 (2002) 39-44, aldaar 39.

³⁴ Geciteerd bij: H. Vollaard, 'De flexibele formules van het CDA' in: H. Pellikaan en S. van der Lubben ed., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006) 107-133, aldaar 112; zie ook: Tetteroo, 'Is de christen-democratie conservatief?', 34.

³⁵ P.W. Tetteroo, 'Bloemlezing van het "conservatisme-debat"', *Christen Democratische Verkenningen* 22 (2002) 45-47, aldaar 46.

³⁶ D. van Agt, 'Onderzoek alles en behoud het goede. Conservatief, een ere naam', *Vrij Nederland*, 5 oktober 2002, 36-38, aldaar 37.

³⁷ A.A.M. van Agt, 'Hoogste tijd voor conservatisme', *Christen Democratische Verkenningen* 22 (2002) 12-22, aldaar 17.

³⁸ D. Hollanders, *Conservatieve en Christelijke Politiek in Nederland. Het huidige con-*

servatismedebat in een historische vergelijking met de conservatieve beweging in 1848-1868 (Masterscriptie geschiedenis Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2003) 14-15.

³⁹ A. Klink, 'Conservatieven houden christen-democraten spiegel voor', *Christen Democratische Verkenningen* 22 (2002) 23-26, aldaar 25 en 26.

⁴⁰ Tetteroo, 'Is de christen-democratie conservatief?', 41 en 42; zie ook: Lucardie, 'Paradise lost, paradise regained?', 171.

⁴¹ A. Dölle, 'CDA behoeft ondertitel 'sociaal conservatief'', *Christen Democratische Verkenningen* 23 (2003) 70-83, aldaar 81 en 82.

⁴² *Trouw*, 8 augustus 2003; zie ook: H.E.S. Woldring, *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie* (Utrecht 1996) 295-305; H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie van de christen democratie* (Budel 2003) 229-238.

⁴³ *Trouw*, 1 november 2003.

⁴⁴ T. Jansen, 'Het CDA moet conservatieve verleiding weerstaan', *Christen Democratische Verkenningen* 24 (2004) 5-18.

⁴⁵ *Trouw*, 4 augustus 2003.

⁴⁶ Marcel ten Hooven in *NRC Handelsblad*, 7 juni 2010.

⁴⁷ Balkenende, 'Woord vooraf', x.

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld: Van Kersbergen en Krouwel, 'De veranderende beleidsfilosofie van het CDA', 38-53, aldaar 48-52.

⁴⁹ B. de Vries, *Overmoed en onbehegen. Het hervormingskabinet-Balkenende II* (Amsterdam 2005) 8.

⁵⁰ E. Gerard en S. van Hecke, 'European Christian Democracy in the 1990s. Towards a Comparative Approach' in: Van Hecke en Gerard, *Christian Democratic Parties in Europe*, 297-318, aldaar 308.

⁵¹ Van Kersbergen en Krouwel, 'De veranderende beleidsfilosofie van het CDA', 48, 50 en 51.

⁵² J. van Holsteyn, 'Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Over de electorale mogelijkheden van een conservatieve partij in Nederland' in: Pellikaan en Van der Lubben ed., *Ruimte op rechts?*, 137-161, aldaar 160.

⁵³ Ibidem, 159.

⁵⁴ *NRC Handelsblad*, 28 augustus 2010.

⁵⁵ *NRC Handelsblad*, 30 september 2010.

⁵⁶ *De Volkskrant*, 27 november 2010.

⁵⁷ Jansen, 'Het CDA moet conservatieve verleiding weerstaan', 16.

⁵⁸ *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant*, 8 september 2010.

⁵⁹ L. Oomkes en H. Goslinga in *Trouw*, respectievelijk 6 en 18 september 2010; M. ten Hooven in *NRC Handelsblad*, 22 september 2010.

⁶⁰ 'Contrapunt 16 oktober 2010', sytze-faber.livejournal.com (geraadpleegd 12 december 2010).

⁶¹ *Trouw*, 18 november 2010.

⁶² H.-M.Th.D. ten Napel, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Leiden 1992).

⁶³ In het NKO van 2003 was de vraag naar de geprefereerde coalitievoorkeur niet gesteld.

⁶⁴ *De Volkskrant*, 18 september 2010.

⁶⁵ J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1974) 91-92.

⁶⁶ *De Volkskrant*, 2 oktober 2010.

⁶⁷ *NRC Handelsblad*, 11 september 2010.

Bijdrage Ten Napel

¹ Bijvoorbeeld: H.-M.Th.D. ten Napel, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992); D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992); R.S. Zwart, *'Gods wil in Nederland'. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen 1996).

² Voor de selectie van deze onderwerpen is gebruikgemaakt van de indeling in de proceedings van het in 1995 aan de Katholieke Universiteit Leuven gehouden internationaal colloquium over de christendemocratie in de Europese Unie: de politieke ordening, het sociaaleconomisch en het sociaal-cultureel beleid. Zie: E. Lamberts ed., *Christian Democracy in the European Union [1945/1995]. Proceedings of the Leuven Colloquium, 15-18 November 1995* (Leuven 1997) 10.

³ Zwart, *'Gods wil in Nederland'*, 256.

⁴ Ibidem.

⁵ Deze paragraaf is een bewerking van het slothoofdstuk uit: Ten Napel, *Een eigen weg*. Hierin treft men desgewenst ook nadere bronverwijzingen aan.

⁶ De Contactraad was ingesteld na de Tweede Kamerverkiezingen van 1971. In dit orgaan werd iedere partij vertegenwoordigd door een delegatie van vijf personen, onder wie de respectieve partij- en fractievoorzitters, die het dagelijks bestuur van de Contactraad vormden.

⁷ *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij (een politieke strategie voor de zeven-tiger jaren)*, CDA (Den Haag 1972).

⁸ Zie bijvoorbeeld: M.P. Fogarty, *Christian Democracy in Western Europe, 1820-1953* (Londen 1957).

⁹ R.S. Zwart, 'Christian Democracy and political order in the Netherlands' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 242-253.

¹⁰ *Kamerstukken II*, 1973/74, 12 944, nr. 1, p. 2, 3.

¹¹ Ibidem, 4-5.

¹² *Handelingen II OCV/UCV*, 1974/75, 11 november 1974, 94; J.J. Pelle, *In de staatsrechtgeleerde wereld. De politieke geschiedenis van hoofdstuk 1 van de Grondwet 1983* (Deventer 1998) 183-184.

¹³ *Handelingen II OCV/UCV*, 1974/75, 11 november 1974, 74.

¹⁴ Ibidem, 77.

¹⁵ Ibidem, 89.

¹⁶ Ibidem, 96.

¹⁷ Ibidem, 97.

¹⁸ Ibidem, 98.

¹⁹ Ibidem, 99.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem, 100.

²² Ibidem.

²³ *Kamerstukken II*, 1974/75, 12 944, nr. 26.

²⁴ *Handelingen II*, 1974/75, 28 januari 1975, 2449.

²⁵ *Handelingen I*, 1974/75, 16 april 1975, 619.

²⁶ Ibidem, 620.

²⁷ Ibidem, 622.

²⁸ Ibidem, 634.

²⁹ A. Dölle, 'Hecht het CDA aan het loka-

le bestuur? Dan graag nog principiëler en concreter!', *Christen Democratische Verkenningen* 27 (2007) 38-47.

³⁰ E. Lamberts, 'The influence of Christian Democracy on political structures in Western Europe' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 282-292, aldaar 286.

³¹ K. van Kersbergen, 'Christian Democracy in the Netherlands and its influence on the economic and social policy' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 313-327.

³² *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij*, 2.

³³ Ibidem, 4.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem, 8.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem, 10.

³⁸ Ibidem, 11.

³⁹ *Gerede twijfel. Bijdrage tot de discussie over de perspectieven van onze economische ontwikkeling*, ARP, CHU en KVP (Den Haag 1974) 7.

⁴⁰ Ibidem, 18.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, 28-29.

⁴³ *Handelingen II*, 1973/74, 9 oktober 1973, 92.

⁴⁴ *Handelingen II*, 1974/75, 8 oktober 1974, 309.

⁴⁵ Ibidem, 309.

⁴⁶ Ibidem, 310.

⁴⁷ Ibidem, 297.

⁴⁸ Ibidem, 305.

⁴⁹ Ibidem, 313.

⁵⁰ Ibidem, 314.

⁵¹ Ibidem, 316.

⁵² *Handelingen II*, 1974/75, 9 oktober 1974, 356.

⁵³ *Handelingen II*, 1974/75, 10 oktober 1974, 391.

⁵⁴ *Handelingen II*, 1975/76, 7 oktober 1975, 110.

⁵⁵ Ibidem, 120.

⁵⁶ *Handelingen II*, 1976/77, 12 oktober 1976, 289.

⁵⁷ Ibidem, 294.

⁵⁸ E. Lamberts, 'General conclusions:

Christian Democracy in the European Union (1945-1995)' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 473- 481, aldaar 474.

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld: *Economische groei. Een christen-democratische beschouwing*, CDA (Deventer 1989).

⁶⁰ H. van de Streek, 'Dutch Christian Democracy and modern secularised culture' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 388-411, aldaar 389-390, 409-410.

⁶¹ J. de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland. Een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979* (Amsterdam 1979); J. Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* (Den Haag 1986).

⁶² *Kamerstukken II*, 1974/75, 13 253, nr. 3, II.

⁶³ Ibidem, 12.

⁶⁴ Ibidem, 13.

⁶⁵ *Kamerstukken II*, 1974/75, 13 253, nr. 4, I.

⁶⁶ *Kamerstukken II*, 1975/76, 13 253, nr. 5, IO.

⁶⁷ *Handelingen II*, 1976/77, 14 september 1976, 5453.

⁶⁸ Ibidem, 5454.

⁶⁹ Ibidem, 5457.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Ibidem, 5458.

⁷² Ibidem, 5459.

⁷³ Ibidem, 5465.

⁷⁴ *Handelingen II*, 1976/77, 29 september 1976, 214.

⁷⁵ Ibidem, 215.

⁷⁶ *Handelingen I*, 1976/77, 14 december 1976, 194.

⁷⁷ *Kamerstukken II*, 1978/79, 15 457, nr. 5, I.

⁷⁸ Ibidem, 2. Het programma waarnaar werd verwezen was *Niet bij brood alleen* uit 1977.

⁷⁹ *Handelingen II*, 1980/81, 4 november 1980, 945. In het origineel staat 'absolutie'.

⁸⁰ *Handelingen II*, 1980/81, 27 november 1980, 1702.

⁸¹ *Handelingen I*, 1980/81, 28 april 1981, 790.

⁸² Ibidem, 794.

⁸³ Ibidem, 826.

Bijdrage Ten Hooven

¹ B. de Vries, *Overmoed en onbehagen. Het hervormingskabinet-Balkenende II* (Amsterdam 2005).

² De Vries, *Overmoed en onbehagen*, 8.

³ ANP-bericht, 1 september 2005.

⁴ *Rapport van de evaluatiecommissie-Garde-niers* (Den Haag 1994) 7.

⁵ *Trouw*, 18 juli 2002.

⁶ Helmut Kohl in een interview voor ZDF, datum onbekend.

⁷ T. Broer, 'Cees Veerman: "Ik hoop niet dat ze me vragen"', *Vrij Nederland*, 19 juni 2010, 24-29, aldaar 27.

⁸ Geciteerd in: M. ten Hooven, 'Balkenende en de vloek van het populisme' in: T. Broer en M. van Weezel ed., *De geroepen. Het wonderlijke premierschap van Jan Peter Balkenende* (Amsterdam 2007) 192.

⁹ J. van den Berg en H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1974) 84.

¹⁰ M. Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen 1995) 72.

¹¹ Geciteerd in: J. van Merriënboer, P. Bootsma en P. van Griensven, *Van Agt. Tour de force* (Amsterdam 2008) 78.

¹² *Trouw*, 24 mei 2008.

¹³ www.parlement.com/9353000/1/j9vvhys195k8zxl/vgo9llgz6ywn (geraadpleegd begin juli 2010).

¹⁴ Metze, *De stranding*, 76.

¹⁵ Ibidem, 73.

¹⁶ Premier Lubbers in de Regeringsverklaring, 22 november 1982 *Handelingen II*, 1982/83, 633-648.

¹⁷ Metze, *De stranding*, 59.

¹⁸ Ibidem, 55.

¹⁹ Zie onder meer: J. Koch, *Abraham Kuypers, een biografie* (Amsterdam 2006).

²⁰ Metze, *De stranding*, 81.

²¹ Ibidem.

²² M. ten Hooven, 'Profiel J.P. Balkenende. Deel 5 (slot): ideoloog tegen de verzorgingsstaat', *Vrij Nederland*, 4 november 2006, 28-39, aldaar 28, 30.

²³ Metze, *De stranding*, 78.

²⁴ B. de Vries, '60%: een verantwoorde

norm?', *Economisch Statistische Berichten* 72 (1987) 988-998.

²⁵ Metze, *De stranding*, 105.

²⁶ *Programma van Uitgangspunten*, CDA (Den Haag 1993) 14. Zie voor een beschouwing over de christendemocratische beginse-
len: H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie van de christen-democratie* (Budel 2003) 18-34.

²⁷ *Programma van Uitgangspunten*, 14.

²⁸ Woldring, *Politieke filosofie van de christen-democratie*, 18-22; Metze, *De stranding*, 115.

²⁹ *Programma van Uitgangspunten*, 10-11.

³⁰ Ten Hooven, 'Profiel J.P. Balkenende', 30.

³¹ Ibidem.

³² I. de Haan en J.W. Duyvendak ed., *In het hart van de verzorgingsstaat* (Zutphen 2002) 29.

³³ *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij. Aantekeningen over de christen-democratische inzet in de jaren '80*, CDA (Den Haag 1983) 38.

³⁴ *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*, 33.

³⁵ E. Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren* (Amsterdam 1991) 260.

³⁶ Rede van Ruud Lubbers voor de Katholieke Universiteit Nijmegen, 3 september 1990.

³⁷ Toch boekte Lubbers II geen slechte beleidsresultaten. Het kabinet volbracht een stelselherziening in de sociale zekerheid met onder meer een nieuwe Werkloosheidswet, voerde op basis van het rapport van de commissie-Oort een algehele belastingherziening door, bracht de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening uit, presenteerde het eerste Nationaal Milieubeleidsplan en opende met een herziening van de mediawet de weg naar commerciële tv.

³⁸ B. Pijnenburg, 'De 'C' van CDA' in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel ed., *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland* (Amsterdam 1993) 117-139.

³⁹ F. Jansen en H. Roza, *Nieuwlands* (Amsterdam 1995) 29.

⁴⁰ *Trouw*, 7 november 1992.

⁴¹ F. Leijnse, 'Partij van de Arbeid: op

naar het midden?', *Socialisme en Democratie* 10 (1990) 263-272.

⁴² P. 't Hart en M. ten Hooven, *Op zoek naar leiderschap. Regeren na de revolte* (Amsterdam 2004) 69.

⁴³ *Rapport evaluatiecommissie-Gardeniers*, 23.

⁴⁴ Metze, *De stranding*, 110.

⁴⁵ Ibidem, 234.

⁴⁶ J. van Thijn en M. van Weezel, 'Minister Brinkman: "We hebben in Nederland tien, vijftien jaar het gezag op een vergiet gelegd"', *Vrij Nederland*, 21 april 1984, 3-4.

⁴⁷ *Trouw*, 17 september 2003.

⁴⁸ Metze, *De stranding*, 46.

⁴⁹ *Trouw*, 13 juni 1995.

⁵⁰ *Trouw*, 4 juli 1994.

⁵¹ *Trouw*, 17 september 2003.

⁵² Metze, *De stranding*, 173.

⁵³ *Trouw*, 13 oktober 1992.

⁵⁴ Brinkman op de CDA-partijraad van mei 1992.

⁵⁵ Brinkman tijdens het debat over Miljoenennota en Troonrede, september 1991.

⁵⁶ Metze, *De stranding*, 187.

⁵⁷ *Rapport evaluatiecommissie-Gardeniers*, 22.

⁵⁸ Metze, *De stranding*, 47.

⁵⁹ *Trouw*, 13 juni 2003.

⁶⁰ Metze, *De stranding*, 184.

⁶¹ M. ten Hooven en R. de Jong, *De geschiedenis van de CHU (1908-1980)* (Amsterdam 2008) 32.

⁶² Ibidem.

⁶³ Geciteerd in: H. van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer, de teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007) 207.

⁶⁴ *NRC Handelsblad*, 30 maart 1992.

⁶⁵ E. Brinkman, 'Knopen doorhakken' in: *Jaarboek 1993-1994*, CDA (Den Haag 1993) 11-13.

⁶⁶ R. Lubbers, 'Een balans. Terugblikkend vooruitzien' in: *Jaarboek 1993-1994*, 16-27.

⁶⁷ *Trouw*, 25 januari 1993.

⁶⁸ *Handelingen II*, 1992/93 27 januari 1993, 42-3112.

⁶⁹ Spreekbeurt van Brinkman op maandagavond 25 januari 1993. Eigen archief.

⁷⁰ *Trouw*, 31 januari 1994.

⁷¹ Ibidem.

- ⁷² Metze, *De stranding*, 222.
- ⁷³ Brinkman op de persconferentie in Doorn bij de presentatie van het rapport-Gardeniers op 2 juli 1994. Zie: *Trouw*, 4 juli 1994.
- ⁷⁴ *NRC Handelsblad*, 4 juli 1994.
- ⁷⁵ *Trouw*, 4 juli 1994.
- ⁷⁶ Zo vatte *Trouw* op 4 juli 1994 het rapport van de commissie-Gardeniers samen. Zie ook: *de Volkskrant*, 4 juli 1994.
- ⁷⁷ *Rapport evaluatiecommissie-Gardeniers*, 20.
- ⁷⁸ Ibidem, 25.
- ⁷⁹ Ibidem, 23.
- ⁸⁰ Ibidem, 21.
- ⁸¹ *Trouw*, 14 april 2006.
- ⁸² *Reformatorisch Dagblad*, 18 juni 2010.
- ⁸³ J. W. Wits, 'CDA is klaar om de aanloop af te maken', *Christen Democratische Verkenningen* 2 (1998) 42.
- ⁸⁴ K. van Kersbergen, 'Hopen op macht. De neergang van de Nederlandse christen-democratie in vergelijkend perspectief' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1996) 92-113. Zie ook zijn bijdrage aan deze bundel.
- ⁸⁵ M. ten Hooven, 'De kunst van het loslaten', *Christen Democratische Verkenningen* 29 (2009) 16-30.
- ⁸⁶ Metze, *De Stranding*, 167.
- ⁸⁷ *Trouw*, 9 december 1995.
- ⁸⁸ Ibidem.
- ⁸⁹ J. van Gennip, 'De balans van vier jaar oppositie', *Christen Democratische Verkenningen* 18 (1998), 199-207.
- ⁹⁰ J. van Gennip, 'Strategisch Beraad wil mobiliseren en inspireren', *Christen Democratische Verkenningen* 15 (1995) 90-96.
- ⁹¹ *Trouw*, 6 februari 1995.
- ⁹² Ibidem.
- ⁹³ J. van Gennip, 'Catastrofe of crisis', *Christen Democratische Verkenningen* 14 (1994) 259-266.
- ⁹⁴ Helgers in de rede bij zijn aantreden als partijvoorzitter, op het CDA-congres van 4 februari 1995. Geciteerd in: *Trouw*, 25 oktober 1995.
- ⁹⁵ *Trouw*, 11 februari 1995.
- ⁹⁶ *Trouw*, 15 oktober 1997.
- ⁹⁷ J.W. Duyvendak, 'Opvallende overlap tussen GroenLinks en het CDA', *Christen Democratische Verkenningen* 17 (1997) 583-586; zie ook: J.W. Duyvendak, 'De burger van GroenLinks' in: P. de Beer ed., *Een toekomst in aanbouw* (Utrecht 1997) 17-25.
- ⁹⁸ J. de Hoop Scheffer, 'Dialogo in plaats van dogma', *Christen Democratische Verkenningen* 18 (1998) 445-451.
- ⁹⁹ *Trouw*, 12 maart 1997.
- ¹⁰⁰ *NRC Handelsblad*, 9 oktober 2001.
- ¹⁰¹ *NRC Handelsblad*, 18 oktober 2001.
- ¹⁰² M. van Rij, *Duizend dagen in de landspolitiek. Leiderschapscrisis in het CDA* (Amsterdam 2002).
- ¹⁰³ *NRC Handelsblad*, 28 september 2001; *de Volkskrant*, 29 september 2001.
- ¹⁰⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 27 mei 2010.
- ¹⁰⁵ *Trouw*, 11 juni 2010.
- ¹⁰⁶ Ten Hooven, 'Balkenende en de vloek van het populisme'.
- ¹⁰⁷ Ibidem.
- ¹⁰⁸ J.P. Balkenende, 'De "ideologische samenhang" voorbij?', *Christen Democratische Verkenningen* 16 (1996) 95-103.
- ¹⁰⁹ Toespraak Pieter van Geel op CDA-congres mei 2008.
- ¹¹⁰ J.A.A. van Doorn, 'Herfsttij der democratie – over de huidige malaise in de Nederlandse politiek' in: J.A.A. van Doorn, *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen*. (Amsterdam 2009) 475-519.
- ¹¹¹ 'Balkenende: Nederland staat voor gek bij "nee"', *Elsevier*, 28 mei 2005.
- ¹¹² www.parlement.com/9291000/d/rgvkbalki.pdf (geraadpleegd begin juli 2010).
- ¹¹³ Ten Hooven, 'Profiel J.P. Balkenende', 35.
- ¹¹⁴ Lubbers op een CDA-conferentie in de Nieuwe Kerk ten Den Haag, 12 mei 1995. zie ook: *Trouw*, 9 september 1995.
- ¹¹⁵ www.parlement.com/9291000/d/rgvkbalkii.pdf (geraadpleegd begin juli 2010).
- ¹¹⁶ J.P. Balkenende, 'De maakbaarheid voorbij'. Tinbergenlezing, Amsterdam 24 oktober 2003; h/www.nieuwsbank.nl/inp/2003/10/24/Eo18.htm (geraadpleegd begin juli 2010).
- ¹¹⁷ Ten Hooven, 'Profiel J.P. Balkenende', 34.

¹¹⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 27 mei 2010.

¹¹⁹ www.parlement.com/9291000/d/tk30891_4.pdf (geraadpleegd begin juli 2010).

¹²⁰ www.parlement.com/9291000/d/rgvkbalkiv.pdf (geraadpleegd begin juli 2010).

¹²¹ Het derde kabinet-Balkenende steunde op een minderheidscoalitie van CDA en VVD. Het was een overgangskabinet, met als voornaamste taak het uitschrijven van vervroegde Tweede Kamerverkiezingen en het indienen van de begroting (en het belastingplan) voor 2007. Het trad aan nadat de D66-bewindslieden uit het tweede kabinet-Balkenende waren gestapt.

¹²² Balkenende op het CDA-congres van 10 november 2007; zie ook: *NRC Handelsblad*, 10 november 2007.

¹²³ T. Broer en M. van Weezel, 'Kabinet-Balkenende IV. Het monster van Beetsterzwaag', *Vrij Nederland*, 22 mei 2010, 32-39, aldaar 39.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ H. Tjeenk Willink, *Wat kan binden in plaats van scheiden*. Bijlage bij het eindverslag van de informateur (5 juli 2010).

¹²⁷ *Trouw*, 1 juli 1995.

¹²⁸ M.J. Fraanje en J. de Vries, *Gepland toeval. Hoe Balkenende in het CDA aan de macht kwam* (Amsterdam 2010).

¹²⁹ Wijffels in het televisieprogramma Buitenhof, 19 september 2010.

¹³⁰ Brief van Ab Klink aan Maxime Verhagen en Henk Bleker, 1 september 2010. Zie ook *NRC Handelsblad*, 2 september 2010; *Trouw*, 3 september 2010.

¹³¹ *NRC Handelsblad*, 1 oktober 2010.

¹³² *Trouw*, 29 april 1995.

Bijdrage Kennedy en Ten Napel

¹ A. Palinka, 'European Christian Democracy in comparison' in: M. Gehler en W. Kaiser ed., *Christian Democracy in Europe since 1945*, Volume 2 (Londen 2004) 205-206; zie ook: P. Delwit ed., *Démocraties chrétiennes et conservatismes en Europe. Une nouvelle convergence?* (Brussel 2003).

² Afscheidscollege Emiel Lamberts, Leuven, 18 november 2006 ([http://kadoc.kuleu-](http://kadoc.kuleuven.be/nl/acti/stu/lamberts_afscheidscollege.php)

[ven.be/nl/acti/stu/lamberts_afscheidscollege.php](http://kadoc.kuleuven.be/nl/acti/stu/lamberts_afscheidscollege.php)). Zie voor een bredere discussie van deze problematiek: T.A. Kselman en J.A. Buttigieg ed., *European Christian Democracy. Historical legacies and comparative perspectives* (Notre Dame, IN. 2003).

³ Palinka, 'European Christian Democracy in comparison', 205-206.

⁴ In enkele gevallen zelfs letterlijk; zie: A.A.M. van Agt, 'Hoogste tijd voor conservatisme', *Christen Democratische Verkenningen* 22 (2002) 12-22; A.H.M. Dölle, 'CDA behoeft ondertitel "sociaal conservatief"', *Christen Democratische Verkenningen* 23 (zomer 2003) 70-83.

⁵ P. Lucardie, 'Paradise lost, paradise regained? Christian Democracy in the the Netherlands' in: S. Van Hecke en E. Gerard ed., *Christian Democratic Parties in Europe since the End of the Cold War* (Leuven 2004) 159-178, aldaar 169-170.

⁶ Ibidem 171.

⁷ J.J.M. van Holsteyn, 'Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Over de electorale mogelijkheden van een conservatieve partij' in: H. Pellikaan en S.P. van der Lubben ed., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006) 137-171. Zie ook de bijdrage van Van Holsteyn en Irwin in deze bundel.

⁸ S. Van Hecke, 'A decade of seized opportunities. Christian Democracy in the European Union' in: Van Hecke en Gerard, *Christian Democratic Parties in Europe*, 269-295. Zie ook de bijdrage van Van Hecke in deze bundel.

⁹ H. Vollaard, 'De flexibele formules van het CDA' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts*, 132-133.

¹⁰ H. Pellikaan, 'De politieke ruimte en ideologische kenmerken van een partij' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts*, 21-43. Zelf zouden we de term 'neo-conservatief' niet gebruiken omdat deze verward kan worden met de Amerikaanse 'neo-conservatives', die historisch gezien twee specifieke gedaantes hebben gehad: in de eerste plaats een houding van voornamelijk Amerikaans-joodse intellectuelen die geleidelijk aan, vooral vanaf de jaren zeventig,

hun linkse denkbeelden inruilden voor meer conservatieve denkbeelden over cultuur en een sterk anticommunisme; en ten tweede een 'school' die zich hard maakte voor een interventionistische Amerikaanse politiek die (islamitische) tirannie zou bestrijden en een Amerikaanse hegemonie zou bewerkstelligen. Beide (overigens verwante) gedaantes van de 'neocons' hebben veel minder betrekking op Europa, geworteld als ze zijn in een specifiek Amerikaanse context. Beter is het te spreken van een 'nieuw conservatisme' – indien men behoefte heeft om conservatieven van nu te onderscheiden van conservatieven uit het verleden – om zo de verwarring te voorkomen.

¹¹ B. de Vries, *Overmoed en onbehagen. Het hervormingskabinet-Balkenende II* (Amsterdam 2005) 8.

¹² A. Vliegthart en R. van Raak, 'De leegte van rechts. Wat is het neoconservatisme in Nederland?' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts*, 238-256.

¹³ Vollaard, 'De flexibele formules', 127.

¹⁴ J.W. de Beus, 'Een derde eeuw van Nederlands conservatisme' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts*, 227-228.

¹⁵ Een beknopt statement van Van Kersbergen standpunt is te vinden in: C.J. van Kersbergen, 'The distinctiveness of Christian Democracy' in D.L. Hanley ed., *Christian Democracy in Europe. A Comparative Perspective* (Londen 1994) 31-47. Zie ook zijn bijdrage in deze bundel.

¹⁶ F. Wilson ed., *The European center-right at the end of the twentieth century* (New York 1998).

¹⁷ A. Etzioni, *The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society* (New York 1997).

¹⁸ *Mens, waar ben je? Een verkenning van het christen-democratisch mensbeeld*, CDA WI (Den Haag 2006) 128.

¹⁹ Habermas samengevat in: S. Gunn, *Revolution of the right. Europe's new conservatives* (Londen 1989) 4-6.

²⁰ M. Seeleib-Kaiser, S. van Dyk en M. Roggenkamp, *Party politics and social welfare. Comparing Christian and Social Demo-*

cracy in Austria, Germany and the Netherlands (Cheltenham 2008) 150-155, 159-163.

²¹ Zie ook de bijdrage van Ten Napel in deze bundel.

²² Zie ook: Vliegthart en Van Raak, 'De leegte van rechts', 252.

²³ *Vernieuwing in samenspraak*, CDA (Den Haag z.j. [1976]) 40.

²⁴ *Niet bij brood alleen. CDA-verkiezingsprogramma '77-'81*, CDA (Den Haag z.j. [1977]) 10.

²⁵ Ibidem. Vergelijk ook de artikelen 14 en 15 van het *Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl*, CDA (Den Haag z.j. [1980]).

²⁶ *Om een zinvol bestaan. Nieuwe wegen naar een verantwoordelijke samenleving. CDA-verkiezingsprogramma '81-'85*, CDA (Den Haag 1981) 34.

²⁷ *Uitzicht. Samen werken voor morgen. CDA Aktieprogramma*, CDA (Den Haag 1986) 21.

²⁸ *Uitzicht. Samen werken voor morgen*, 22.

²⁹ *I+I=samen. Publieke erkenning van lotsverbondenheid. Een christen-democratische bijdrage tot de gedachtenvorming over huwelijkse en niet-huwelijkse tweerelaties*, CDA WI (Den Haag 1986) 9, 66, 68.

³⁰ Ibidem, 54-57. Zie bijvoorbeeld ook: *Verantwoord voortbouwen. Program van Aktie '89-'93*, CDA (Den Haag 1989) 70-71.

³¹ *Wat echt telt. Werk, veiligheid, milieu. Landelijk verkiezingsprogramma CDA 1994-1998*, CDA (z.p. 1994) 27.

³² Ibidem.

³³ Seeleib-Kaiser, Van Dyk en Roggenkamp, *Party politics and social welfare*, 160-161.

³⁴ *Samenleven doe je niet alleen. Verkiezingsprogramma 1998-2002*, CDA (Den Haag 1998) 20.

³⁵ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid. Verkiezingsprogramma 2002-2006*, CDA (Den Haag 2002) 10.

³⁶ Ibidem, 19-20.

³⁷ *Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar. Verkiezingsprogramma 2006-2011*, CDA (Den Haag z.j. [2006]) 25.

³⁸ Ibidem, 26.

³⁹ *Slagvaardig en samen. Verkiezingsprogramma 2010-2015*, CDA (Den Haag 2010) 14.

- ⁴⁰ *Niet bij brood alleen*, 9.
⁴¹ Ibidem.
⁴² *Om een zinvol bestaan*, 5.
⁴³ Ibidem, 14.
⁴⁴ Ibidem, 16.
⁴⁵ *Appèl en weerklank. Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*, CDA (1983); *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving. De samenhang tussen economie, cultuur en politiek*, CDA WI (Den Haag 1984) 43.
⁴⁶ *Uitzicht. Samen werken voor morgen*, 3.
⁴⁷ Ibidem, 3-4.
⁴⁸ Ibidem, 6.
⁴⁹ Ibidem, 20.
⁵⁰ *Verantwoord voortbouwen*, 5.
⁵¹ Ibidem.
⁵² Ibidem, 6.
⁵³ Ibidem, 7.
⁵⁴ Zie hierover ook: J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een Christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek* (Soesterberg 2002) 27.
⁵⁵ *Wat echt telt*, 10.
⁵⁶ Ibidem, 17.
⁵⁷ Ibidem, 113.
⁵⁸ *Samenleven doe je niet alleen*, 44.
⁵⁹ Ibidem, 52.
⁶⁰ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 8.
⁶¹ Deels gepubliceerd onder de titel 'Het wachten moe.' Bijvoorbeeld: *Vertrouwen in talent. Ruimte voor onderwijs met een missie*, CDA WI (Den Haag 2001).
⁶² *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 8-9.
⁶³ *Vertrouwen in Nederland*, 13.
⁶⁴ Vergelijk de gelijknamige uitgave van *Christen Democratische Verkenningen* (zomer 2005) onder redactie van G. van den Brink, T. Jansen en D. Pessers.
⁶⁵ *Vertrouwen in Nederland*, 45.
⁶⁶ Ibidem.
⁶⁷ *Slagvaardig en samen*, 81.
⁶⁸ *Niet bij brood alleen*, 12.
⁶⁹ Ibidem.
⁷⁰ *Om een zinvol bestaan*, 71.
⁷¹ Ibidem, 74.
⁷² Ibidem.
⁷³ Zie respectievelijk: *Uitzicht. Samen wer-*

- ken voor morgen*, 28; *Verantwoord voortbouwen*, 75; *Wat echt telt*, 28.
⁷⁴ *Samenleven doe je niet alleen*, 40.
⁷⁵ Ibidem, 41.
⁷⁶ Ibidem, 57.
⁷⁷ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 23. In het conceptprogramma stond in plaats van 'nieuwkomers' nog 'multiculturele samenleving'.
⁷⁸ Ibidem, 68.
⁷⁹ Balkenende, *Anders en beter*, 62; zie ook de bijdrage van Van Kersbergen in deze bundel.
⁸⁰ *Vertrouwen in Nederland*, 12.
⁸¹ Ibidem, 25.
⁸² Ibidem, 32.
⁸³ Ibidem.
⁸⁴ *Slagvaardig en samen*, 13.
⁸⁵ Ibidem.
⁸⁶ Ibidem, 15.
⁸⁷ www.cda.nl/Waar_staan_we_voor/Standpunten/Homohuwelijk/Homohuwelijk.aspx (geraadpleegd 2 september 2010).
⁸⁸ R. Zwart en A. van Kessel, 'Van zuil naar brug. Het CDA en de integratie van minderheden (1980-2005)' in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2005. God in de Nederlandse politiek* (Den Haag 2005) 51-61.

Bijdrage Koole en Van Holsteyn

- ¹ Onder andere *Het Financieel Dagblad*, 11 juni 2010.
² *Nederlands Dagblad*, 26 maart 2010.
³ *De Volkskrant*, 11 juni 2010. Voor Brabant is in vergelijkbare zin wel gewezen op het feit dat een prominent Brabants Kamerlid, Pieter van Geel, niet meer verkiesbaar was.
⁴ *NRC Handelsblad*, 15 juni 2010.
⁵ R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992) 112-113.
⁶ Zie onder anderen: H.-M.Th.D. ten Napel, 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992); D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992); J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*

1945-1980. II, *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen 2000); M. ten Hooven en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Amsterdam 2008).

⁷ *NRC Handelsblad*, 14 juni 2008.

⁸ H. Borstlap en C.J. Klop, *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980) 92-93.

⁹ *De Volkskrant*, 11 oktober 2005.

¹⁰ Zoals ook nog na de nederlaag op 9 juni 2010, toen Gerrit Braks opmerkte dat er in de top van het CDA 'een betere mix moet komen van protestanten en katholieken', waarbij hij overigens direct aantekende dat het dan niet zozeer zou gaan om geloofsbeleving maar om cultuurverschillen; zie *NRC Handelsblad*, 15 juni 2010.

¹¹ Dit onderzoek uit 1999 was mede geïnspireerd op een eerder onderzoek van april 1986, waarvan de oorspronkelijke data echter verloren lijken te zijn gegaan.

¹² Zie voor een vergelijking tussen partijen R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Fuseren is vooruitzien. Over de partijleden van ChristenUnie, CDA en SGP' in: J. Hippe en G. Voerman ed., *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam 2010) 197-216; J. den Ridder, J.J.M. van Holsteyn en R. Koole, 'De representativiteit van partijleden in Nederland'. Bijdrage aan de 'democratic audit' (nog te verschijnen); J. den Ridder, J.J.M. van Holsteyn en R. Koole, 'Partijen in spagaat? Eensgezindheid en meningsverschillen onder leden van Nederlandse politieke partijen', *Res Publica* 52 (2010) 199-227; zie ook: J.J.M. van Holsteyn en R. Koole, 'Wie zijn eigenlijk de leden van de PvdA? Een onderzoek', *Socialisme en Democratie* 57 (2000) 93-104; J.J.M. van Holsteyn en R. Koole, 'Generaties christen-democraten. Enkele bevindingen van een onderzoek onder CDA-leden', *Christen Democratische Verkenningen* 20 (2000) 10-21; R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2000) 93-124.

¹³ K. Arts, 'Ontwikkelingen in kerkelijkheid en kerkbezoek (1999-2008)' in: *Religie aan het begin van de 21e eeuw*, CBS (Heerlen 2009) 41-46.

¹⁴ Den Ridder, Van Holsteyn en Koole, 'De representativiteit van partijleden in Nederland'. Overigens was de gemiddelde leeftijd van leden bij D66 in 1986, 1999 en 2008 respectievelijk 43, 47 en 62; bij de PvdA 50, 54 en 58; en bij de VVD 53, 57 en 51.

¹⁵ De term 'werkstatus' geeft het antwoord weer op de vraag wat men op het moment van de enquête deed of welke situatie van toepassing was: 'ik verricht betaald werk', 'ik heb betaald werk verricht maar doe dat nu niet (meer)', of 'ik heb nooit betaald werk verricht'.

¹⁶ Zie voor dit debat onder anderen:

K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space, 1989-2006', *Acta Politica* 43 (2008) 203-234; G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Scientific progress, educated guesses or speculation? On some old predictions with respect to electoral behaviour in the Netherlands', *Acta Politica* 43 (2008) 180-202; H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy. Party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 282-302.

¹⁷ G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Where to from here? Revamping electoral politics in the Netherlands', *West European Politics* 20 (1997) 93-118; Pellikaan, De Lange en Van der Meer, 'Fortuyn's legacy'; H. Pellikaan en M. Trappenburg ed., *Politiek in de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2003).

¹⁸ K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005).

¹⁹ G. Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie' in: Aarts en Van der Kolk, *Nederlanders en Europa*, 44-63, aldaar 63.

²⁰ H. Pellikaan en G.J. Brandsma, 'Opvattingen van politieke partijen over Europa' in: H. Vollaard en J. Penders ed., *De spankracht van de Europese Unie. Gaan democra-*

tie en uitbreiding samen? (Utrecht 2007) 161-178; H. van der Kolk en K. Aarts, 'Opkomst en uitslag' in: Aarts en Van der Kolk ed., *Nederlanders en Europa*, 183-206, aldaar 201.

²¹ R.A. Koole, 'De tweede grote wending. Een Europese scheidslijn in Nederland?' in: M. Bovens, H. Pellikaan en M. Trappenburg ed., *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1998) 58-81, aldaar 62; H. Vollaard, 'Eurosepsis en protestantisme in Nederland' in: H. Vollaard en B. Boer ed., *Eurosepsis in Nederland* (Utrecht 2005) 151-176.

²² *De Volkskrant*, 30 december 2009 (citaat), *NRC Handelsblad*, 30 maart 2010, *Nederlands Dagblad*, 24 april 2010.

²³ Zie voor het CDA-ledental de website van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP): www.dnpp.nl/themas/lt/perJaar/2008.pdf; zie verder: Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 147-180; G. Voerman, 'De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1996) 192-206.

²⁴ G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005) 217-244, aldaar 239.

²⁵ Dit gegeven is er een serieuze aanwijzing voor dat de relatief lage respons onder de leden van het CDA in ieder geval niet betekent dat uitsluitend de actieve leden aan het onderzoek hebben deelgenomen.

²⁶ Bij de andere in 2008 onderzochte partijen bedraagt het vergelijkbare aandeel leden dat zegt tamelijk of zeer actief te zijn 18 procent (ChristenUnie), 20 procent (GroenLinks, SGP), 21 procent (PvdA), 29 procent (D66) en 36 procent (VVD).

²⁷ Zie http://static.rnw.nl/migratie/www.wereldomroep.nl/furniture/rnw/nl/brief_balkenende_fortuyn-redirected.

²⁸ *NRC Handelsblad*, 12 juni 2010.

²⁹ *Het Parool*, 23 juli 2010.

³⁰ T. Bale en T. Bergman, 'Captives no longer, but servants still? Contract parlia-

mentarism and the new minority governments in Sweden and New Zealand', *Government and Opposition* 41 (2006), 422-449.

³¹ De positie van weinig geliefde partner in een coalitie deelde de PVV overigens met de Partij voor de Dieren (PvdD). Deze laatste partij had slechts twee Kamerzetels en leed op dat moment in de peilingen een marginaal bestaan. Om die reden, alsook mogelijk om het feit dat deze partij voortdurend felle kritiek had op het door CDA-minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit Gerda Verburg gevoerde beleid, werd zij door de CDA-leden niet gezien als (gewenste) regeringspartner.

³² Ook anderszins is er onder leden van het CDA geen grote politiek-inhoudelijke onenigheid, zij het dat de interne verdeeldheid zowel in 1999 als in 2008 een fractie groter is dan bij D66, PvdA en VVD. Van vleugelvorming van enige omvang binnen het CDA lijkt dan ook geen sprake te zijn, niet op basis van religie en evenmin op basis van andere interne scheidslijnen of onderscheidende kenmerken. Zie Den Ridder, Van Holsteyn en Koole, 'Partijen in spagaat?', 219.

³³ H. Schmeets, 'Probleemgebonden stemgedrag' in: *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten* (Voorburg en Heerlen, 2008) 129-136, aldaar 129.

³⁴ Zie *NRC Handelsblad*, 27 juli 2010.

Bijdrage Van Holsteyn en Irwin

¹ *NRC Handelsblad*, 3 juli 2010.

² M. Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen 1995); F. Duncan, "Lately, things just don't seem the same". External shocks, party change and the adaption of the Dutch Christian Democrats during "Purple Hague" 1994-8', *Party Politics* 13 (2007) 69-87; K. Versteegh, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren* (Amsterdam 1999).

³ F. Duncan, 'A decade of Christian Democratic decline: the dilemmas of CDU, ÖVP and CDA in the 1990s', *Government and Opposition* 41 (2006) 469-

490; N.D. de Graaf, A. Heath en A. Need, 'Declining cleavages and political choices: the interplay of social and political factors in the Netherlands', *Electoral Studies* 20 (2001) 1-15.

⁴ Aldus Balkenende tegen RTL-presentatrice Mariëlle Tweebekke in het Carré-lijsttrekkersdebat op 26 mei 2010 in reactie op haar herhaalde vraag naar welke partijen met het oog op de Nederlandse economie het beste een nieuw kabinet zouden vormen na de verkiezingen. De opmerking was volgens velen misplaatst en zelfs seksistisch, waarvoor Balkenende overigens later bereid was zijn excuses aan te bieden. Zie onder andere *de Volkskrant*, 27 mei 2010.

⁵ *De Volkskrant*, 15 maart 2010; zie ook *de Volkskrant*, 10 juni 2010.

⁶ J.J.M. van Holsteyn en R.B. Andeweg, 'Niemand is groter dan de partij. Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008) 105-134; J. Kleinnijenhuis, D. Oegema en J.H. Takens, 'Personalisering van de politiek' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2009) 101-127; L. Karvonen, *The personalisation of politics. A study of parliamentary democracies* (Colchester 2010); A. King ed., *Leaders' personalities and the outcomes of democratic elections* (Oxford 2002).

⁷ *Leidsch Dagblad*, 24 juli 2010.

⁸ *Trouw*, 30 maart 2010; *NRC Handelsblad*, 30 maart 2010. Gedurende het formatieproces van het kabinet-Rutte schreef partijleider Maxime Verhagen half september 2010 een brief aan de leden waarin hij trachtte de onrust op dit punt weg te nemen, door nadrukkelijk te stellen dat een kabinet van CDA en VVD geen rechts maar centrumrechts kabinet is, omdat het CDA 'vanuit het centrum' wil blijven denken (zie ook *de Volkskrant*, 15 september 2010).

⁹ Zie onder anderen: H. van der Kolk, 'Bijlage: Nationaal Kiezersonderzoek 1971-1998' in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Ne-*

derland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek (Den Haag 2000) 219-233; H. Schmeets, 'Bijlage 2: opzet en uitvoering van het Nationaal Kiezersonderzoek' in: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema ed., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007) 259-274.

¹⁰ Zie www.dans.knaw.nl en B. Todosijevic, K. Aarts en H. van der Kaap, *Dutch Parliamentary Election Studies. Data Source Handbook 1971-2006* (Den Haag 2010); met dank aan Henk van der Kolk van de directie van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) voor het beschikbaar stellen van het voorlopige NKO-databestand van de verkiezingen van 2010; de vragenlijsten voor het NKO 2010 zijn te raadplegen via www.dpes.nl.

¹¹ D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992) 282.

¹² Onder anderen G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Decline of the structured model of electoral competition' in: H. Daalder en G.A. Irwin ed., *Politics in the Netherlands. How much change?* (Londen 1989) 21-41.

¹³ R.B. Andeweg, 'Afscheid van de verzuiling?' in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller ed., *De Nederlandse kiezer 1994* (Leiden 1995) 111-125. Andeweg wijst er naar aanleiding van het zware electorale verlies van het CDA in 1994 op dat de ter verklaring aangevoerde ontzuilingsthese zowel te veel als te weinig eer kreeg: 'Te veel eer omdat de verzuiling al in 1989 eenvoudig niet sterk genoeg meer was om de "landsliedes" van 1994 louter in termen van ontzuiling te kunnen duiden. Te weinig eer omdat het voorbarig is te spreken over een laatste ontzuilingsgolf of een definitief afscheid van de verzuiling. Als de ontzuiling in het huidige tempo zou voortschrijden moeten wij nog ten minste drie decennia op die laatste golf en dat definitieve afscheid wachten' (125).

¹⁴ *Trouw*, 22 juni 2010.

¹⁵ J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'CDA, naar voren! Over de veranderende

verkiezingsstrategie van het CDA' in: R.A. Koole ed., *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1988) 66-98; G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Towards a more open model of competition' in: H. Daalder en G.A. Irwin ed., *Politics in the Netherlands. How much change?* (Londen 1989) 112-138.

¹⁶ Het NKO 1989 bevat niet de exacte leeftijd van de respondenten in jaren; respondenten zijn ingedeeld in leeftijdsgroepen. Hierdoor is de berekening van de gemiddelde leeftijd niet mogelijk. Zie: H. Anker en E.V. Oppenheim, *Dutch Parliamentary Election Study 1989* (Amsterdam 1993) 57.

¹⁷ R.B. Andeweg ed., *Tussen steekproeven en stembus. Beschouwingen over verkiezingspeilingen naar aanleiding van de discrepantie tussen de peilingen en de verkiezingsuitslag van 21 mei 1986* (Leiden 1988); C. van der Eijk en Ph. van Praag, 'De verkiezingen van 1986 in perspectief' in: C. van der Eijk en Ph. van Praag ed., *De strijd om de meerderheid: de verkiezingen van 1986* (Amsterdam 1987) 124-141, aldaar 132-133; *NRC Handelsblad*, 22 mei 1986.

¹⁸ Vergelijk voor bevolkingsgegevens op dit punt: J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie* (Den Haag 2006).

¹⁹ Zie in het algemeen voor de electorale concurrentie tussen de confessionele partijen J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'The bells toll no more: the declining influence of religion on voting behaviour in the Netherlands' in: D. Broughton en H.M. ten Napel ed., *Religion and mass behaviour in Europe* (Londen 2000) 75-96.

²⁰ W. van der Brug, 'Zwevende of geëmanicpeerde kiezers?' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004) 230-251.

²¹ P. Mair, 'Electoral volatility and the Dutch party system: a comparative perspective', *Acta Politica* 43 (2008) 235-253; J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw* (Amsterdam 2005); J.J.M. van Holsteyn en J.M.

den Ridder, 'Verandering in continuïteit: houdingen en gedragingen van Nederlandse kiezers', *Bestuurskunde* 17 (2008) 39-46; zie ook G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Scientific progress, educated guesses or speculation? On some old predictions with respect to electoral behaviour in the Netherlands', *Acta Politica* 43 (2008) 180-202.

²² Omdat de vraag naar het stemverleden geen deel uitmaakte van het NKO 2006 en NKO 2010, ontbreken vergelijkbare gegevens voor de meest recente verkiezingsjaren.

²³ Onder anderen Irwin en Van Holsteyn, 'Towards a more open model of competition'; zie voor de politieke strijd rondom de abortusproblematiek J. Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* (Den Haag 1986).

²⁴ Ibidem, 304.

²⁵ W.C.C. Groenen, 'Abortus en euthanasie' in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk ed., *De Nederlandse kiezer '86* (Amsterdam 1987) 132-143.

²⁶ K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space, 1989-2006', *Acta Politica* 43 (2008) 203-234; H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy: party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 282-302.

²⁷ Zie onder anderen: K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005).

²⁸ H. van der Kolk en K. Aarts, 'Opkomst en uitslag' in: Aarts en Van der Kolk, *Nederlanders en Europa*, 183-206, aldaar 201.

²⁹ Onder andere *Reformatorisch Dagblad*, 15 februari 2010; *Trouw*, 31 maart 2010.

³⁰ W. van der Brug en C. van der Eijk, 'Enige nuances: misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003 in het bijzonder' in: R. Coops e.a. ed., *Een politieke aardverschuiving* (Alphen aan den Rijn 2003) 74-88, aldaar 78.

³¹ P. Pennings en J.E. Keman, "'Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994) 118-144, aldaar 141.

³² Ook als de leden van CDA, PvdA en VVD worden vergeleken, is er aanzienlijk minder verschil tussen het CDA en de VVD dan tussen het CDA en de PvdA. In het Leidse Partijledenonderzoek 2008 lag de gemiddelde links-rechts positie van leden van het CDA met 6,2 (in 1999 5,9) rechts van het midden, vergeleken met 7,1 (in 2008; 7,3 in 1999) voor leden van de VVD en 3,1 (3,6 in 1999) voor leden van de PvdA. Zie ook: J. den Ridder, J. van Holsteyn en R. Koole, 'Partijen in spagaat? Eensgezindheid en meningsverschillen onder leden van Nederlandse politieke partijen', *Res Publica*, 52 (2010) 199-227.

³³ R.B. Andeweg, 'De formatie van de paarse coalitie: democratisch en politologisch gehalte van een kabinetsformatie' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 149-171, aldaar 158.

³⁴ Een van de vaste bewegingen in de rituele dans rondom kabinetsformaties betreft dan ook 'dat de kiezers te weinig invloed hebben op de uitkomst van de formatie'. C. van Baalen, *Een rituele dans in de Tweede Kamer? Klagen over kabinetsformaties, 1946-2002* (Den Haag 2003) 11.

³⁵ Ch. Schwietert en H. Hillen, *De formatie van een tijdbom. Het tweede kabinet Van Agt* (Haarlem 1981) 7.

³⁶ Zie voor de positiebepaling van Kok onder andere *de Volkskrant*, 12 december 1995.

³⁷ *De Volkskrant*, 2 oktober 2010.

³⁸ In deze beschouwing over het electorale wisselverkeer gaat het enkel en alleen om kiezers die CDA, PvdA en VVD stemden dan wel stemmen. Uiteraard is er tevens wisselverkeer tussen andere partijen en het CDA en tussen niet-stemmers en het CDA, maar deze electorale bewegingen blijven hier buiten beeld.

³⁹ Wellicht omdat het CDA in dat even opmerkelijke als verwarrende verkiezingsjaar 2002 mede kon profiteren van de heersende antipaarse stemming en, zeker na de moord op Fortuyn kort voor de verkiezingen, kon dienen als electorale vluchttheuvel. Zie onder andere: G. Voerman, 'Hoe is het premier Balkenende vergaan als politieke

toevalstreffer?', *Civis Mundi* 45 (2006) 154-158, aldaar 155.

⁴⁰ C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', *Beleid en Maatschappij* 11 (1984) 192-204; J. Tillie, *Party utility and voting behaviour* (Amsterdam 1995); Van Holsteyn en Den Ridder, *Alles blijft anders*, 212-223.

⁴¹ *NRC Handelsblad*, 11 januari 2003; *de Volkskrant*, 15 en 22 januari 2003.

⁴² *NRC Handelsblad*, 3 juli 2010.

⁴³ Of nog ernstiger: in 2010 werd – niet voor de eerste en waarschijnlijk niet voor de laatste keer – alvast een 'In Memoriam CDA 1980-2010' gepubliceerd (zie *de Volkskrant*, 18 september 2010).

⁴⁴ *NRC Handelsblad*, 15 juni 2010.

⁴⁵ *Trouw*, 29 juli 2010.

⁴⁶ H.-M.Th.D. ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992).

⁴⁷ P. Lucardie, 'De ideologie van het CDA: een conservatief democratisch appel?' in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel ed., *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland* (Amsterdam 1993) 39-58, aldaar 51.

⁴⁸ H. Pellikaan en S. van der Lubben ed., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006).

Bijdrage Van Hecke

¹ 'De principes van de partij als waarden-gemeenschap kunnen we overeind houden. Als je naar het verkiezingsprogramma kijkt, dan zie je dat een belangrijke plaats innemen. [...] Daarom is de participatie van het CDA in die grote EVP zo belangrijk.' Interview met C.M. Wortmann-Kool, 27 april 2010.

² Dit artikel is een bewerkte en geactualiseerde versie van: S. Van Hecke 'Geloven in ideologie. Nederlandse christen-democraten en de wording van de Europese Volkspartij' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006) 123-143. Het onderzoek is gebaseerd op een uitgebreide

literatuurstudie, analyse van partijdocumenten en interviews met A.M. Oostlander (Brussel, 14 april 2004), M.G.H.C. Oomen-Ruyten (Brussel, 27 april 2004), P. Bukman (Den Haag, 11 november 2004), Th. Brinkel (Den Haag, 11 november 2004), W.K.N. Schmelzer (Wassenaar, 13 juli 2005), C.M.P.S. Eurlings (Brussel, 17 oktober 2006), C.M. Wortmann-Kool (Brussel, 27 april 2010) en W.G. van Velzen (Brussel, 18 mei 2010), onder meer in het kader van mijn doctoraalscriptie 'Christen-democraten en conservatieven in de Europese Volkspartij. Ideologische verschillen, nationale tegenstellingen en transnationale conflicten', Katholieke Universiteit Leuven (Leuven 2005).

³ S. Van Hecke, 'On the road towards transnational parties in Europe. Why and how the European People's Party was founded', *European View* 3 (2006) 153-160.

⁴ Dit comité, dat was opgericht als een *structure d'accueil* in de schoot van de EUCD, vertegenwoordigde elf partijen uit zeven lidstaten: CVP en PSC (België), CSV (Luxemburg), CDU en CSU (Duitsland), CDS (Frankrijk), Democrazia Cristiana (Italië), Fine Gael (Ierland) en de drie Nederlandse partijen.

⁵ KVP'er Karl J. Hahn speelt hierin een vooraanstaande rol. Hahn zetelde namens de Nederlandse *équipe* (ARP, CHU en KVP) in het Politiek Comité.

⁶ Zie bijvoorbeeld de tussenkomst van Norbert Schmelzer: *Procès-verbal de la réunion du Comité Politique des partis démocrates-chrétiens des pays membres des Communautés européennes*, Parijs (20 en 21 februari 1976), Archiv für Christlich-Demokratische Politik (ACDP).

⁷ Volgens de nota van Tjeerd Westerterp moest de nieuwe partij zich 'progressief' noemen: *Dossier sur la formation d'un parti démocrate-chrétien européen*, 10 september 1975, ACDP.

⁸ Respectievelijk de *Mouvement Républicain Populaire* (MRP) en de *Partito Popolare Italiano* (PPI).

⁹ De formele stichting van de EVP vond plaats op 8 juli 1976 tijdens een vergadering

van het Bureau van de EUCD. De aanwezige Nederlanders zijn Schmelzer (KVP), Frans Andriessen (KVP), Hans de Boer (ARP), Roelof Kruisinga (CHU), Wim Vergeer (KVP), A. Oliemans (CHU), W.J. Schuijt (KVP), P.A.J.M. Steenkamp (KVP), P.R.H.M. van der Linden (KVP) en K.J. Hahn (KVP).

¹⁰ Zie bijvoorbeeld het interview met Lubbers in: 'Van wording tot herrijzenis. Interview met R.F.M. Lubbers' in: R. van Ark e.a. ed., *25 jaar CDA. Tussen macht en inhoud* (Baarn 2005) 67-83, aldaar 68.

¹¹ S. Van Hecke, 'A decade of seized opportunities. Christian democracy in the European Union' in: S. Van Hecke en E. Gerard ed., *Christian Democratic Parties in Europe after the Second World War* (Leuven 2004) 269-295.

¹² W. Martens, *De memoires. Luctor et emergo* (Tielt 2006) 588.

¹³ De goede verstandhouding tussen Lubbers en Thatcher is op haar beurt een uitzondering op deze regel. Zie bijvoorbeeld: Martens, *De memoires*, 630.

¹⁴ *Synthetisch verslag van de vergadering. Conferentie van EVP-partij- en regeringsleiders*, 13 april 1991, Archief van de EVP-ED-fractie.

¹⁵ K.M. Johansson, 'Another road to Maastricht. The christian democrat coalition and the quest for European Union', *Journal of Common Market Studies* 40 (2002) 895-919.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld de werkgroep 'Mensbeeld' waarvan Europarlementariër Oostlander deel uitmaakt: Archief van de EVP-ED-fractie: Christopher Beazley en Sir Fred Catherwood, *Christen-democratische en conservatieve beginselen en filosofie* (Sirmione 1991): 'Willen de conservatieven toetreden tot de Alliantie [sic] van de Europese Volkspartij in het Europees Parlement, dan moet worden aangetoond dat beide fracties bij elkaar passen. Wij zijn het erover eens dat het van het grootste belang is de filosofie en de beginselen te aanvaarden die met name voortkomen uit onze gezamenlijke christelijke en Europese erfenis. Dit wordt gezien als iets dat ver uitstijgt boven een

politiek verstandshuwelijk, en het wordt evenmin uitsluitend beschouwd als een centrum-rechtse coalitie.’

¹⁷ ‘La discussion ne peut pas être prolongée indéfiniment. Les membres du groupe PPE doivent poursuivre la discussion entre eux et arriver à une conclusion.’ *Compte-rendu de la conférence au sommet des chefs de gouvernement et des chefs de partis du PPE du 14 février 1992*, Archief van de EVP-ED-fractie.

¹⁸ L. Tindemans, *De memoires. Gedreven door een overtuiging* (Tielt 2003) 492.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld de standpunten die door de vertegenwoordigers van de Britse Conservatieven in de aanloop naar de toetreding tot de EVP-fractie werden ingenomen in de werkgroep ‘Federaal Europa’: ‘In favouring a European union of federal type, the EDG [European Democratic Group, de fractie waartoe de Britse Conservatieven op dat moment behoren] accepts the federal principle which, in the Community context, involves government as close to the people as possible rather than centralisation. We both insist particularly on the need for co-decision with equivalent powers for the Parliament and the Council in the legislative process.’ Brief van R. Luster en D. Prag aan de voorzitters van de EVP- en EDG-fracties, 10 oktober 1991; archief van de EVP-ED-fractie.

²⁰ Interview met Wortmann-Kool, 27 april 2010.

²¹ Martens, *De memoires*, 677-678.

²² Interview met Wortmann-Kool, 27 april 2010.

²³ Het totaal aantal Nederlandse Europarlementariërs was in 1979 en in 2009 25. Dit laat een vergelijking in absolute cijfers toe. Dit belet echter niet dat in de tussenperiode het aantal zetels niet steeds 25 was: tussen 1994 en 2004 31 en tussen 2004 en 2009 24.

²⁴ ‘We moeten niet als CDA de grens [met niet-christenen] overgaan, een soort van volkspartij worden,’ aldus Lubbers in: H. van Gerven en B. Rijpert, *Geweten op het Binnenhof* (Amsterdam 1986) 28.

²⁵ H.-M. ten Napel, ‘Een eigen weg’. *De tot-*

standkoming van het CDA (1952-1980) (Kampen 1992).

²⁶ De *Working Group Membership* (voorheen *Central and Eastern Europe/Enlargement*) die de EVP adviseert inzake lidmaatschapsaanvragen (onder andere op basis van *fact finding missions*) wordt sinds haar oprichting in 1989 voorgezeten door Nederlandse christendemocraten: Van Velzen (1989-2004), Eurlings (2004-2007) en Wortmann-Kool (2007-).

²⁷ Voorafgaand aan de oprichting van de EVP werden bijvoorbeeld nota’s van Westerterp, Hahn en ARP-staatssecretaris Peter Kooijmans besproken in het Politiek Comité: *Dossier sur la formation d’un parti démocrate-chrétien européen* (Brussel 1975), ACDP.

²⁸ Zie bijvoorbeeld het standpunt van Van Gennip: ‘... het samengaan van christendemocraten en conservatieven [brengt] de vorm van de toekomstige democratische orde op de agenda: de bewuste voorkeur voor een tweedeling in de Europese politiek, een tweepartijensysteem, voor Europa, maar ook met zijn onvermijdelijke consequenties naar de binnenlandse politiek in verschillende landen’ (eigen cursivering). *Rapport. De samenwerking tussen christendemocraten en conservatieven in Europees verband* (z.p. 1991), Archief van de EVP-ED-fractie.

²⁹ J. van Gennip en T. Jansen, ‘CDV in gesprek met Wolfgang Schäuble’, *Christen Democratische Verkenningen* 19 (1999) 3-II.

³⁰ A. Oostlander, *Christendemocraten en conservatieve partij. Werkgroep ‘Mensbeeld’* (z.p. z.j.): ‘Het belangrijkste probleem dat tussen conservatieven en christendemocraten bestaat, is de vraag of de fundamentele vraagstukken... in de politiek werkelijk ter zake doen of niet.’

³¹ D. Deweer, *Personalisme en/of communitarisme. Ideologie in de christendemocratie van de eenentwintigste eeuw* (Leuven 2010).

³² *A Union of Values* – Final text agreed at the XIV Congress, Berlijn: 13 januari 2001, (www.epp.eu): ‘The Christian Democrat, Centrist and Reform Parties of the EPP as the heirs of Europe’s Founding Fathers... The EPP will respond on the basis of our

traditional values... Pragmatism, efficiency, or some undefined "third way" do not address people's real concerns'; A. Agag Longo, 'The Future of the European People's Party' in: EPP-ED-Group, *Our Vision of Europe. Proximity, Competitiveness and Visibility* (Leuven/Apeldoorn 2001) 240: 'The [Berlin] Congress saw a consensus, indeed almost unanimous support, in favour of embracing the core principles of the "reformist centre" as the guide for our political action over the coming decades.'

³³ *EPP Election Document 2009*, adopted by the EPP Congress (Warschau; 29-30 april 2009) 3: 'Our idea of Europe is the consequence of our attachment to the values of an open society and of the European common cultural heritage; it has always been based on values and common traditions which are deeply rooted in our civilisation. Our universal spirit, Europe's Judeo-Christian roots and common cultural heritage, the classical and humanist history of Europe, the achievements of the period of the Enlightenment and the active role played by the churches in Europe to promote tolerance and mutual respect, these are the foundation of our political platform.'

³⁴ *Kracht en ambitie. CDA verkiezingsprogramma voor de verkiezingen voor het Europees Parlement*, CDA (Den Haag 2009) 5.

³⁵ Interview met Wortmann-Kool, 27 april 2010.

³⁶ In de fractie, dus met betrekking tot aanvragen van delegaties van Europarlementariërs, speelde Van Velzen een gelijkaardige rol: P. Fontaine, *Voyage to the Heart of Europe. A History of the Christian Democratic Group and the Group of the European People's Party in the European Parliament* (Brussel 2009) 327 en verder.

³⁷ De 'moslimdemocratische' partij AKP (W. Martens, *Europe: I Struggle, I Survive* (Dordrecht 2009) 217-219) is sinds 2005 EVP-observator, een stadium voorafgaand aan geassocieerd en volwaardig lidmaatschap.

³⁸ Zie bijvoorbeeld het kritische commentaar van EVP-voorzitter Martens: *Europe: I*

Struggle, I Survive, 188. De PvdA wordt overigens hetzelfde verweten: E. van Rooyen en G. Voerman, 'Het einde van een tijdperk? De PvdA en het verlangen naar Europese partijvorming' in: F. Becker, M. Hurenkamp en M. Sie Dhian Ho ed., *Het ongemak over Europa. WBS jaarboek 2008* (Amsterdam 2008) 146-164.

³⁹ G. Voerman en N. van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009) 30-31, 41-42, 55-56, 68, 79, 94. In hun interview met Wim van de Camp, lijsttrekker in 2009, komen Theo Brinkel en Jan Prij tot dezelfde vaststelling: Th. Brinkel en J. Prij, 'In gesprek met Wim van de Camp', *Christen Democratische Verkenningen* (themanummer: 'Krachtproef Europa') 29 (2009) 127-128.

⁴⁰ Th. Brinkel, H.-M. ten Napel en J. Prij, 'Opnieuw verder kijken dan de eigen neus lang is', *Christen Democratische Verkenningen*, 29 (2009) 21-22.

⁴¹ Zie bijvoorbeeld: 'De Unie is niet altijd onze Unie' in: *Kracht en ambitie. CDA verkiezingsprogramma voor de verkiezingen voor het Europees Parlement*, 3.

⁴² Zie bijvoorbeeld de combinatie van harde kritiek aan het adres van de EU en de keuze voor een sterk en federaal Europa in het Europese hoofdstuk van: J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek* (Soesterberg 2002) 130-145. Een verwijzing naar de EVP is er niet.

⁴³ Interview met Eurlings, 17 oktober 2006.

⁴⁴ *Program van Uitgangspunten*, CDA (z.p. 1993) 25.

⁴⁵ Interview met Van Velzen, 18 mei 2010.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld: J. van Gennip, 'Van de ankers losgeslagen', *Christen Democratische Verkenningen* (themanummer: 'De toren van Europa') 24 (2004) 102-110.

⁴⁷ EVP persmededeling van 3 oktober 2010, 'Verklaring van EVP-Voorzitter Wilfried Martens, over de vorming van de nieuwe regering onder leiding van de liberalen in Nederland: "Ik betreurt deze politieke ontwikkeling omdat zij de verstandhou-

ding, de cohesie en de solidariteit in onze Europese samenlevingen kan bedreigen. Het is de plicht van de grote politieke families om zich te bezinnen over deze onfortuinlijke realiteit [het succes van een anti-islampartij] en ze samen te bestrijden. Zoals in het verleden zal de EVP in het kader van de Europese Unie steeds blijven weigeren om samen te werken met extreem-rechts en extreem-linkse partijen. [...] Ik vertrouw erop dat in de lange christendemocratische traditie van het CDA hun politici dit zullen waarmaken in regering en parlement alsook dat het politiek akkoord verenigbaar zal blijken te zijn met een vrije en pluralistische democratie en eerbied voor de mensenrechten, de fundamentele vrijheden en de rechtsstaat, basiswaarden van de EVP.”

Bijdrage Van Kersbergen

¹ Deze bijdrage is een bewerking en actualisering van: K. van Kersbergen, ‘The Christian Democratic Phoenix and Modern Unsecular Politics’, *Party Politics* 14 (2008) 259-279.

² S. Van Hecke en E. Gerard ed., *Christian Democratic Parties in Europe since the End of the Cold War* (Leuven 2004).

³ Het verlies aan leden en kiezers is gerelateerd aan het jaar 1989 en de toen gehouden Tweede Kamerverkiezingen.

⁴ F. Duncan, ‘A Decade of Christian Democratic Decline. The dilemmas of the CDU, ÖVP and CDA in the 1990s’, *Government and Opposition* 41 (2006) 469-490; F. Duncan, “‘Lately, things just don’t seem the same’. External shocks, party change and the adaptation of the Dutch Christian Democrats during ‘Purple Hague’ 1994-8”, *Party Politics* 13 (2007) 69-87.

⁵ P. Lucardie, ‘Paradise lost, paradise regained? Christian Democracy in the Netherlands’ in: Van Hecke en Gerard, *Christian Democratic Parties in Europe*, 159-178, aldaar 161.

⁶ K. van Kersbergen, ‘The Distinctiveness of Christian Democracy’ in: D.L. Hanley ed., *Christian Democracy in Europe. A Com-*

parative Perspective (Londen 1994) 31-47; K. van Kersbergen, *Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and the Welfare State* (Londen/New York 1995); K. van Kersbergen, ‘Contemporary Christian Democracy and the Demise of the Politics of Mediation’ in: H. Kitschelt e.a. ed., *Continuity and Change in Contemporary Capitalism* (Cambridge 1999) 346-370.

⁷ R.F. Inglehart, *Modernization and post-modernization. Cultural, economic, and political change in 43 societies* (Princeton 1997).

⁸ P.L. Berger, ‘The desecularization of the world. A global overview’ in: P.L. Berger ed., *The desecularization of the world. Resurgent religion and world politics* (Washington 1999) 1-18.

⁹ H. Keman, ‘Centre-Space Politics. Party Behaviour in Multi-Party Systems’ in: H. Keman ed., *The Politics of Problem-Solving in Postwar Democracies* (Houndmills/New York 1997) 85-112.

¹⁰ M.W.M. de Vries, *Governing with your closest neighbour. An assessment of spatial coalition formation theories* (Nijmegen 1999).

¹¹ P.L. Berger, *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion* (New York 1990) 107.

¹² L.M. Mead, ‘Religion and the Welfare State’ in: R.F. Tomassen ed., *The Welfare State, 1883-1983. Comparative Social Research* (Greenwich/Londen 1983) 50-56, aldaar 52-53.

¹³ K. van Kersbergen en A. Krouwel, ‘De veranderde beleidsfilosofie van het CDA van Balkenende’ in: F. Becker, W. van Hennekeler en M. Hurenkamp ed., *Vier jaar Balkenende* (Amsterdam 2006) 38-53.

¹⁴ *Nieuwe wegen, vaste waarden*, CDA (Den Haag 1995) en *Samenleven doe je niet alleen. Verkiezingsprogramma 1998-2002*, CDA (Den Haag 1998).

¹⁵ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid. Verkiezingsprogramma 2002-2006*, CDA (Den Haag 2002).

¹⁶ B. Girvin ed., *The Transformation of Contemporary Conservatism* (Londen 1988); N. O’Sullivan, ‘Conservatism’ in: R. Eatwell en A. Wright ed., *Contemporary Political Ideologies* (Londen 1993) 50-77.

- ¹⁷ D.L. Hanley, 'Christian Democracy and the Paradoxes of Europeanization. Flexibility, Competition and Collusion', *Party Politics* 8 (2002) 466. Zie ook de bijdrage van Steven Van Hecke in deze bundel.
- ¹⁸ J.J. de Haan en M. Schnackers, "'Welbeschouwd is er geen polariteit tussen conservatief en radicaal'", *CDA Magazine* 8 (2005) 6-7.
- ¹⁹ *Program van Uitgangspunten*, CDA (Den Haag 1993).
- ²⁰ H. Pellikaan, T. van der Meer en S. de Lange, 'The road from a depoliticized to a centrifugal democracy', *Acta Politica* 38 (2003) 23-50.
- ²¹ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 8.
- ²² H. Kriesi e.a., 'Globalization and the transformation of the national political space. Six European countries compared', *European Journal of Political Research* 45 (2006) 921-956.
- ²³ J. Visser en A. Hemerijck, '*A Dutch miracle*'. *Job growth, welfare reform and corporatism in the Netherlands* (Amsterdam 1997).
- ²⁴ P. van Praag, 'The winners and losers in a turbulent political year', *Acta Politica* 38 (2003) 5-22.
- ²⁵ C. Mudde, 'The populist Zeitgeist', *Government and Opposition* 39 (2004) 541-563.
- ²⁶ J.J.M. van Holsteyn, 'Minderheden en de verkiezingen van 15 mei 2002' in: H. Pellikaan en M. Trappenburg ed., *Politiek in de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2003) 101-125; J.J.M. van Holsteyn, I.A. Galen en J.M. den Ridder, 'In the eye of the beholder. The perception of the list Pim Fortuyn and the parliamentary elections of may 2002', *Acta Politica* 38 (2003) 69-88.
- ²⁷ Van Kersbergen en Krouwel, 'De veranderde beleidsfilosofie', 38-53.
- ²⁸ P. van Praag, 'De LPF-kiezer. Rechts, cynisch of modaal?' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003) 96-116, aldaar 107.
- ²⁹ P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars* (Rotterdam 2002).
- ³⁰ Een bewerkte versie van Balkenendes lezing verscheen onder de titel 'Samenleving mag geen optelsom van culturen zijn' in *NRC Handelsblad*, 25 januari 2002.
- ³¹ H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004) 131.
- ³² Ibidem, 155.
- ³³ Ibidem, 157; P. Pennings en H. Keman, 'The Dutch parliamentary elections of 2002 and 2003. The rise and decline of the Fortuyn movement', *Acta Politica* 38 (2003) 51-68; Van Holsteyn, Galen en Den Ridder, 'In the eye of the beholder'; W. van der Brug, 'How the LPF support fuelled discontent. Empirical tests of explanations of LPF support', *Acta Politica* 38 (2003) 89-106.
- ³⁴ P. Pierson ed., *The New Politics of the Welfare State* (Oxford 2001).
- ³⁵ P. Norris en R. Inglehart, *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide* (Cambridge 2004).
- ³⁶ S. Kalyvas, 'Unsecular politics and religious mobilization' in: T.A. Kselman en J.A. Buttigieg ed., *European Christian Democracy. Historical legacies and comparative perspectives* (Notre Dame, IN 2003) 294-320, aldaar 293-294.
- ³⁷ Berger, 'The desecularization of the world'.

Bijlage: verkiezingsuitslagen en ledentallen van de ARP, CHU en KVP en het CDA

Tabel 1. Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen van de voorlopers van het CDA (ARP, CHU, RKSP/KVP), 1918-1972

	ARP		CHU		RKSP		KVP		Totaal	
	%	zetels	%	zetels	%	zetels	%	zetels	%	zetels
1918	13,4	13	6,5	7	30,0	30	—	—	49,9	50
1922	13,7	16	10,9	11	29,9	32	—	—	54,5	59
1925	12,2	13	9,9	11	28,6	30	—	—	50,7	54
1929	11,6	12	10,5	11	29,6	30	—	—	51,7	53
1933	13,4	14	9,1	10	27,9	28	—	—	50,4	52
1937	16,4	17	7,5	8	28,8	31	—	—	52,7	56
1946	12,9	13	7,8	8	—	—	30,8	32	51,5	53
1948	13,2	13	9,2	9	—	—	31,0	32	53,4	54
1952	11,3	12	8,9	9	—	—	28,7	30	48,9	51
1956*	9,9	15	8,4	13	—	—	31,7	49	50,0	77
1959	9,4	14	8,1	12	—	—	31,6	49	49,1	75
1963	8,7	13	8,6	13	—	—	31,9	50	49,2	76
1967	9,9	15	8,1	12	—	—	26,5	42	44,5	69
1971	8,6	13	6,3	10	—	—	21,8	35	36,7	58
1972	8,8	14	4,8	7	—	—	17,7	27	31,3	48

* Na de verkiezingen van 1956 is het aantal zetels in de Tweede Kamer uitgebreid van 100 naar 150.

NB: voor 1918-1925 Algemeene Bond van R.K. Rijkskieskringsorganisaties in Nederland

Bron: H. Daalder, K.L.L.M. Dittrich en J.G. Gosman, 'Verkiezingsuitslagen' in: H. Daalder e.a. ed., *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (Alphen aan den Rijn 2003) A1300, 26-27; G.G.J. Thissen, *Parlement en kiezer. Jaarboek zittingsjaar 1998-1999* (Deventer 2000) 98-99.

Tabel 2. Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen CDA, 1977-2010

	zetels	%	aantal stemmen
1977	49	31,9	2.652.278
1981	48	30,8	2.677.259
1982	45	29,4	2.420.441
1986	54	34,6	3.172.918
1989	54	35,3	3.140.502
1994	34	22,2	1.996.418
1998	29	18,4	1.581.053
2002	43	27,9	2.653.723
2003	44	28,6	2.763.480
2006	41	26,5	2.608.573
2010	21	13,6	1.281.886

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 3. Ledentallen ARP, CHU en KVP, 1946-1980

	ARP	CHU	KVP
1946	86.500	30.000	—
1947	—	50.000	—
1948	—	—	409.084
1949	—	—	348.516
1950	102.737	—	319.419
1951	—	—	295.736
1952	—	—	277.663
1953	—	—	257.890
1954	—	—	269.376
1955	98.028	—	429.939
1956	95.038	—	428.599
1957	97.186	—	368.196
1958	99.340	37.000	379.081
1959	99.613	—	374.745
1960	97.980	48.000	385.500
1961	98.544	—	375.500
1962	100.847	50.000	328.000
1963	98.016	50.000	312.000
1964	95.796	—	276.000
1965	94.164	50.000	259.180
1966	93.398	45.000	233.134
1967	90.904	40.000	156.000
1968	87.378	—	120.000
1969	83.127	—	100.000
1970	80.695	28.900	97.300
1971	74.118	29.35	887.136
1972	—	28.450	82.525
1973	69.742	27.740	67.494
1974	65.116	28.085	62.234
1975	61.761	27.850	52.458
1976	59.495	—	51.729
1977	57.661	27.000	54.273
1978	57.642	27.630	58.500
1979	56.405	26.000	56.185
1980	54.500	—	49.343

Bron: website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (www.dnpp.nl)

Tabel 4. Uitslagen Europese verkiezingen CDA, 1979-2009

	zetels	%	aantal stemmen
1979	10	35,6	2.017.743
1984	8	30,0	1.590.218
1989	10	34,6	1.814.107
1994	10	30,8	1.271.855
1999	9	26,9	954.898
2004	7	24,4	1.164.431
2009	5	20,1	913.233

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 5. Uitslagen verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Eerste Kamer CDA, 1977-2007

	Provinciale Staten			Eerste Kamer
	zetels	%	aantal stemmen	zetels
1977	—	—	—	24
1978	268	35,1	2.658.001	—
1980	—	—	—	27
1981	—	—	—	28
1982	248	33,4	2.288.621	—
1983	—	—	—	26
1986	—	—	—	26
1987	255	33,0	2.348.706	26
1991	257	32,6	1.908.929	27
1995	186	22,9	1.317.882	19
1999	194	24,4	1.309.960	20
2003	222	28,0	1.603.579	23
2007	151	25,0	1.412.856	21

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 6. Uitslagen gemeenteraadsverkiezingen CDA, 1978-2010

	zetels	%	aantal stemmen
1978	4.022	32,3	2.273.609
1982	3.753	29,0	2.004.535
1986	3.541	28,0	2.222.714
1990	3.515	29,0	2.048.995
1994	2.751	21,6	1.643.437
1998	2.404	20,4	1.421.976
2002	2.155	20,5	1.319.718
2006	1.749	16,8	1.162.829
2010	1.530	14,8	974.232

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 7. Ledentallen CDA, 1975-2010

Jaar	Ledental
1975	300
1976	2.000
1977	11.797
1978	20.000
1979	25.500
1980	30.000
1980	162.000*)
1982	152.885
1983	147.896
1984	138.179
1985	131.627
1986	127.849
1987	128.588
1988	127.046
1989	122.486
1990	125.033
1991	122.238
1992	118.449
1993	112.117
1994	107.000
1995	100.442
1996	94.412
1997	91.000
1998	89.000
1999	86.000
2000	82.000
2001	80.000
2002	78.000
2003	79.000
2004	77.000
2005	73.000
2006	69.000
2007	69.560
2008	69.200
2009	68.102
2010	67.592

*) Ledental op 11 oktober 1980, toen het CDA werd opgericht.

NB: de ledentallen uit de periode 1975 – 1980 betreffen ‘rechtstreekse’ leden na de vorming van de federatie van ARP, CHU en KVP op 25 april 1975

Bron: website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (www.dnpp.nl)

Afkortingen

AOW	Algemene Ouderdomswet
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
CD&V	Christen-Democratisch & Vlaams
CDA	Christen Democratisch Appèl
CDH	centre démocrate Humaniste
CDJA	Christen Democratisch Jongeren Appèl
CDS	Centre des Démocrates Sociaux
CDU	Christlich Demokratische Union
CHU	Christelijk-Historische Unie
CPN	Communistische Partij van Nederland
CSU	Christlich-Soziale Union
CSV	Chrëschtlech-Sozial Vollekspartei
CVP	Christelijke Volkspartij
D66	Democraten 66
DANS	Data Archiving and Networked Services
DC	Democrazia Cristiana
DS'70	Democratisch Socialisten '70
EG	Europese Gemeenschap
EMU	Europese Monetaire Unie
EU	Europese Unie
EUCD	Europese Unie van Christen-Democraten
EVP	Europese Volkspartij
FNV	Federatie Nederlandse Vakbeweging
FPÖ	Freiheitliche Partei Österreich
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond
KVP	Katholieke Volkspartij
LPF	Lijst Pim Fortuyn
NKO	Nationaal Kiezersonderzoek
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
ÖVP	Österreichische Volkspartei

Afkortingen

PDL	Il Popolo della Libertà
PKN	Protestantse Kerk in Nederland
PNV	Partido Nacionalista Vasco
PPI	Partido Popolare Italiano
PPR	Politieke Partij Radikalen
PSC	Parti Social Chrétien
PSP	Pacifistisch Socialistische Partij
PVDA	Partij van de Arbeid
PVV	Partij voor de Vrijheid
RKPN	Rooms-Katholieke Partij Nederland
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
TON	Trots op Nederland
UDC	Unió Democràtica de Catalunya
UDF	Union pour la Démocratie Française
VINEX	Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra
VNO/NCW	Verbond van Nederlandse Ondernemingen/Nederlands Christelijk Werkgeversbond
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WAO	Wet Arbeidsongeschiktheid
WI	Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Personenregister

- Aantjes, Willem 41, 42, 49, 51, 52, 99, 107, 149
Abma, Hette 51, 56
Aboutaleb, Ahmed 104
Agt, Dries van 12-14, 19, 20, 23, 30, 37, 53, 62-65, 95-97, 107, 113, 149, 177, 204
Albayrak, Nebahat 104
Alders, Hans 81
Andriessen, Frans 23, 37, 50-52, 63, 93, 107
Aquino, Thomas van 72
Assisi, Franciscus van 72
- Balkenende, Amelie 98
Balkenende, Bianca 98
Balkenende, Jan Peter 9, 13, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 26-31, 59-61, 67, 69, 72, 87, 88, 91, 93, 95, 98-106, 108, 111, 125, 131, 148, 150, 155, 191-193, 209-213
Beek, Relus ter 82
Benedictus xvi, paus 70
Berg, Joop van den 29, 62
Berger, Peter 216
Berghuis, Wiert 39
Berlusconi, Silvio 185-187
Biesheuvel, Barend 37, 62
Bijleveld, Ank 131
Bijsterveldt, Marja van 9, 14, 21, 59, 131
Bik, Joep 96
Bleker, Henk 106
Bluyssen, J.W.M. 11
Bogaers, Pieter 49
Bolkestein, Frits 83, 106
Bomhoff, Eduard 101
Bos, Wouter 14, 64, 102, 105
- Boukema, Piet 47
Bredero, Gerbrand Adriaensz. 149
Brink, Jan van den 103
Brinkel, Theo 18, 72
Brinkman, Elco 13, 26, 52, 60, 65, 74, 77-86, 88, 90, 92, 99
Broek, Hans van den 96
Brokx, Gerrit 69, 75, 91
Bukman, Piet 68, 82, 193
Burger, Jaap 37, 39
Buurmeijer, Flip 84
- Calvijn, Johannes 72
Cameron, David 184
Christiaanse, Jan 68
Cornelissen, Dien 54, 55
- Dam, Gerrit van 55
Deetman, Wim 56, 86, 89, 90
Dekker, Gerard 11, 158
Dijkman, Stef 68, 69
Dijkstal, Hans 83, 91, 101
Dölle, Alphons 20, 21, 47, 48
Donk, Wim van de 89
Donner, Piet Hein 100, 105, 212
Doorn, Jacques van 101
Dooyeweerd, Herman 72
Duyvendak, Jan Willem 95
- Eekelen, Wim van 75
Etty, Elsbeth 177
Etzioni, Amitai 18, 26, 112, 124, 205
Eurlings, Camiel 131, 193, 194
Eversdijk, Huib 81

Faber, Sytze 24
Ferrier, Kathleen 107, 108
Fini, Gianfranco 187
Fortuyn, Maarten 148
Fortuyn, Pim 14, 29, 98, 99, 101, 125, 143,
148, 171, 207-210, 212, 214
Frissen, Leon 61, 98

Gaay Fortman, Wilhelm Friedrich de 43,
44, 46
Gardeniers-Berendsen, Til 53, 55, 60, 87
Geel, Pieter van 100
Geer van Oudegein, Eddy de 46, 47
Gennip, Jos van 18, 93, 94, 184, 191, 192
Gerard, Emmanuel 22
Geurtsen, Aart 53, 55
Goslinga, Hans 63, 99
Goudsmit, Anneke 45
Graaf, Jeroen de 60
Graaf, Thom de 67

Habermas, Jürgen 112, 113
Haider, Jörg 29, 187
Heerma, Enneüs 13, 80, 90-96, 108, 116
Heinsbroek, Herman 101
Heldring, Jérôme Louis 97, 132, 133
Helgers, Hans 89, 93, 94, 186
Hillen, Hans 19, 20, 23, 24, 95, 96, 99
Hirohito, keizer 74
Hirsch Ballin, Ernst 23, 80, 81, 84, 86, 107
Holman, Theodor 149
Holsteyn, Joop van 22, 27, 28, 110
Hoogervorst, Hans 104
Hoop Scheffer, Jaap de 13, 91, 92, 95-98,
100
Hooven, Marcel ten 25, 26

Iersel, Joost van 76
Irwin, Galen 27, 28

Jansen, Thijs 21, 24
Johannes xxiii, paus 35
Johnson, Lyndon B. 79
Jong, Piet de 107

Kaland, Ad 80, 81
Kalyvas, Stathis 216
Kennedy, James 26
Kersbergen, Kees van 22, 29, 30, 89, 111

Keynes, John Maynard 112
Klauw, Chris van der 96
Klink, Ab 20, 23, 72, 107
Klompé, Marga 73
Klop, Kees 20, 80, 94
Knaap, Cees van der 60
Kohl, Helmut 60, 88, 182-185
Kok, Wim 62, 67, 74, 76, 80, 83, 91, 100,
101 171, 173
Koning, Jan de 37, 63-66, 69
Kooijmans, Peter 82, 149
Koole, Ruud 27
Koppejan, Ad 107, 108
Korte, Rudolf de 74
Krajenbrink, Jan 37
Kranenburg, Mark 175
Krouwel, André 22
Kruisinga, Roelof 44, 49, 51
Kuyper, Abraham 68, 72, 99, 103
Kwaadsteniet, Willem de 44-46

Lamberts, Emiel 109
Lamberts, Jan 53, 55
Langendam, Peter 210
Le Pen, Jean-Marie 210
Leers, Gerd 131
Leeuwen, Hannie van 53-56, 107
Leijnse, Frans 76
Leo xiii, paus 70
Leyten-de Wijkerslooth, Madeleen 57
Linden, René van der 75
Linschoten, Robin 83
Lodders-Elfferich, Tineke 23, 92, 94, 95
Lubbers, Ruud 13, 14, 18, 23, 25-27, 30, 31,
59-62, 64-70, 74-86, 89, 90, 92, 96, 102,
106, 107, 149, 177, 183, 191, 192
Lucardie, Paul 17, 18, 110, 113

Maij-Weggen, Hanja 82
Major, John 183, 184
Martens, Wilfred 182, 191, 195
Metze, Marcel 78, 84, 86
Mierlo, Hans van 76, 81, 96
Molleman, Henk 29, 62
Mulder, Jan 99

Napel, Hans-Martien ten 17, 25, 26, 190
Nieuwkerk, Matthijs van 99
Nijpels, Ed 74

Personenregister

Oomen-Ruijten, Ria 186, 193
Oostlander, Arie 69, 72, 88, 191
Outshoorn, Joyce 163

Penders, Jean 65
Pius XI, paus 70
Plasterk, Ronald 105
Praag, Philip van 208

Ramakers, Bert 177
Rietkerk, Koos 66
Rij, Marnix van 96-98, 100
Rijswijk, Joop van 61
Roethof, Hein 53, 55
Rooy, Yvonne van 84, 86, 98
Rouvoet, André 105
Ruding, Onno 64, 66, 70, 75
Ruiter, Job de 57
Rutte, Mark 16, 23, 213

Sanden, Piet van der 44-46
Savornin Lohman, Alexander de 81
Schaefer, Jan 90
Schaik, Theo van 53, 54, 56
Schäuble, Wolfgang 191
Schinkelshoek, Jan 155, 168, 170, 177
Schmelzer, Norbert 37, 95, 96
Scholten, Jan Nico 68, 69
Scholten, Willem 46
Scholten, Ynso 36
Schreur, Jaap van der 66
Schuyt, Kees 175
Slob, Arie 105
Sommer, Martin 30
Steenkamp, Piet 37, 40, 48, 63, 77
Stoel, Max van der 96
Streek, Hillie van de 53
Stuyt, Louis 53

Terpstra, Doekle 149
Tetteroo, Patrick 20
Thatcher, Margeret 183
Thijn, Ed van 45, 50
Tilanus, Arnold 37, 44, 54
Tindemans, Leo 85, 182
Tjeenk Willink, Herman 105
Touraine, Alain 102
Tromp, Jan 86

Uyl, Joop den 33, 47, 51, 52, 76, 111

Van Hecke, Steven 22, 28
Veder-Smit, Els 53, 55
Veen, Chris van 67
Veerman, Cees 23, 60
Veld, Elske ter 83
Velzen, Wim van 68, 69, 82, 84, 85, 187,
191, 193, 194
Verbrugh, Bart 56
Verdonk, Rita 150
Verhagen, Maxime 16, 23, 24, 101, 105,
106, 131, 133, 149, 172
Verschuer, Otto baron van 37, 40, 41
Vollaard, Hans 111
Voorhoeve, Joris 74, 75
Vries, Bert de 21, 23, 25, 59, 60, 68, 69, 75,
76, 80, 83-85, 111
Vries, Jack de 60

Wester, Frits 77, 78, 84
Wiegel, Hans 50, 63, 67, 77
Wijffels, Herman 23, 93, 106
Wilders, Geert 16, 23, 24, 30, 61, 88, 97,
101, 104, 106, 107, 111, 149, 152, 212, 213,
215
Wits, Jan-Willem 18, 88
Woldring, Henk 21, 25, 156
Wöltgens, Thijs 76, 83
Wortmann-Cool, Corien 187, 193

Zahn, Ernst 73
Zalm, Gerrit 101, 105
Zeeuw, Dick de 39, 40, 42
Zijderveld, Anton 76
Zwagerman, Joost 175
Zwart, Rutger 33, 43, 58

Over de auteurs

JOOP VAN HOLSTEYN is als universitair hoofddocent en bijzonder hoogleraar Kiezers-onderzoek verbonden aan het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. In zijn onderzoek richt hij zich in het bijzonder op verkiezingen, kiezers en kiesgedrag, publieke opinie en opinieonderzoek, en extreemrechts in Nederland. Met Josje den Ridder publiceerde hij in 2005 *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw*, en met Annemarie Walter in 2007 *Fortuyn in beeld. De weergave van Pim Fortuyn in politieke spotprenten*.

MARCEL TEN HOOVEN is journalist en oud-politiek redacteur van *Trouw* en *Vrij Nederland*. Hij was redacteur en auteur van *De lege tolerantie* (2001) en *Ongewenste Goden* (2006). Hij schreef met Paul 't Hart *Op zoek naar leiderschap* (2003). Met Ron de Jong publiceerde hij *De geschiedenis van de CHU* (2008). Een serie tweegesprekken die hij verzorgde voor het *Nederlands Dagblad* bundelde hij in *U bevindt zich hier* (2010). Hij is winnaar van de Vondelingprijs voor politieke journalistiek 2003.

GALEN IRWIN is als emeritus hoogleraar Politiek gedrag en de methodologie van het politicologisch onderzoek verbonden aan het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Hij studeerde aan de University of Kansas en Florida State University in de Verenigde Staten. Hij publiceerde onder meer over politieke participatie en kiesgedrag, en over opiniepeilingen, opinieonderzoek en de publieke opinie. In 2009 verscheen de derde editie van *Governance and Politics of the Netherlands* (met Rudy Andeweg). In 2006 hield hij zijn afscheidsrede *Bandwagon without a band*.

KEES VAN KERSBERGEN is als hoogleraar Vergelijkende politicologie verbonden aan de afdeling Politieke Wetenschap van de Universiteit van Århus in Denemarken. Zijn onderzoeksbelangstelling gaat uit naar de relatie tussen religie en politiek, alsmede de ontwikkeling van de christendemocratie in Europa. Zijn meest recente

boek op dit terrein is het in 2009 verschenen *Religion, Class Coalitions, and Welfare States*, dat hij met Philip Manow redigeerde.

RUUD KOOLE is als hoogleraar Politicologie, in het bijzonder met betrekking tot de Nederlandse politiek en haar institutionele ontwikkeling, verbonden aan het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. In zijn onderzoek houdt hij zich vooral bezig met (de historische ontwikkeling van) politieke partijen en partijsystemen, interne partijdemocratie, partijfinanciering, en populisme. In 2006 hield hij zijn oratie, getiteld *Politiek en tegenpolitiek in de Nederlandse democratie. Politici, journalisten en wetenschappers in de ban van het populisme*. In 2009 publiceerde hij *Mensenwerk. Herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007*.

HANS-MARTIEN TEN NAPEL is als universitair docent werkzaam bij het Instituut voor Publiekrecht, afdeling Staats- en Bestuursrecht, van de Universiteit Leiden. Sinds 2008 is hij, naast Research Fellow aan de Leiden Law School, senior onderzoeker bij de Onderzoekschool Rechten van de Mens. Hij promoveerde in 1992 op 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* en is onder meer co-redacteur en co-auteur van *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland* (1993), *Christelijke politiek en democratie* (1995), en *25 jaar CDA. Tussen macht en inhoud* (2005). Zijn huidige onderzoeksbelangstelling gaat uit naar de onderwerpen parlementair staatsrecht, politieke grondrechten, godsdienstvrijheid, grondwet en kerk en staat.

STEVEN VAN HECKE is postdoctoraal onderzoeker aan het Departement Politieke Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen en aan het Centrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC) van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij verricht onderzoek naar politieke ideologieën, transnationale partijfederaties en het roterend voorzitterschap van de Europese Unie. In 2005 promoveerde hij op het proefschrift *Christendemocraten en conservatieven in de Europese Volkspartij. Ideologische verschillen, nationale tegenstellingen en transnationale conflicten*.

GERRIT VOERMAN is directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij houdt zich bezig met (de historische ontwikkeling van) politieke partijen, partijcultuur, partijorganisatie en de toepassing van informatie- en communicatietechnologie door partijen en publiceert regelmatig over deze onderwerpen. Hij is redacteur van de serie over de Nederlandse politiek die bij Uitgeverij Boom wordt uitgegeven.

Illustratieverantwoording

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) te Groningen: ARP (1937), CHU (1937), KVP (1956), CHU (1971), KVP (1972), CDA (1977-2010, behalve twee affiches met vermelding Van Agt uit 1977)

Gemeentearchief Den Haag: CHU (1929)

Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam: Algemeene Bond van R.K. Rijkskieskringorganisaties in Nederland (1925), RKSP (1933), ARP (1948), CHU (1948)

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) te Amsterdam: ARP (1925), ARP (1963)

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam: CDA (1977, twee affiches met vermelding Van Agt)

In 2008 startten Uitgeverij Boom en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen een reeks publicaties over de Nederlandse politiek. Tot dusverre zijn verschenen:

1. Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008.
2. Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980*, Amsterdam, 2008.
3. Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009*, Amsterdam, 2009 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
4. Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010*, Amsterdam, 2010.
5. Gerrit Voerman, Bert van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen*, Amsterdam, 2010 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
6. Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? Groen-Links 1990-2010*, Amsterdam, 2010.
7. Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appèl, 1980-2010*, Amsterdam, 2011.

In voorbereiding zijn een bundel over de PVDA en monografieën over het Nederlandse populisme en de opstelling van de Nederlandse politieke partijen ten aanzien van de Europese integratie.

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) is onderdeel van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG). Het Centrum is aangesloten bij het in Den Haag gevestigde Montesquieu Instituut, een samenwerkingsverband waartoe ook het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG), het Parlementair Documentatiecentrum (PDC), de Campus Den Haag en de Capaciteitsgroep Publiekrecht van de Universiteit Maastricht behoren.